

21417

T. C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH EĞİTİMİ PROGRAMI

**19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
İZMİR VE ÇEVRESİNDE SANAYİ VE TİCARET**

(DOKTORA TEZİ)

ABDULLAH MARTAL

Danışman : Prof. Dr. SALİH ÖZBARAN

İZMİR - 1992

T U T A N A M

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 30.7.1992 tarih ve 12 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 21.maddesine göre Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı doktora öğrencisi Abdullah MARTAL'ın "XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret" konulu tezini incelemiş ve aday 15.9.1992 tarihinde saat 10.³⁰'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra .11.45...dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar da değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oy *aybırlığı.* ile karar verilmiştir.

BASKAN

Prof. Dr. Salih ÖZBARAN

ÜYE

Prof. Dr. Ergin AYBARS

ÜYE

Prof. Dr. Zeki ARIKAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	1
I. Bölüm: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN SANAYİLEŞME ÇABALARI	
A- Sanayileşme Düşüncesi	10
B- Fabrikalaşma Hareketi	17
C- Uluslararası Sergilerde Osmanlılar	29
D- Islah-ı Sanayi Komisyonu	34
E- Sanayi Okulları	
1) "Mekteb-i Sanayi"	39
2) İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi	41
F- Sanayileşme Çabalarının Sonucu	45
II. Bölüm: İZMİR'İN SOSYO-EKONOMİK YAPISI	
A- Genel Bakış	48
B- Nüfus ve Yerleşim	50
C- Yönetim	54
D- Ulaşım-Haberleşme	55
E- Ölçüler	57
F- Tarım, Orman, Hayvancılık	58
G- Madenler	61
H- Maliye	65
III. Bölüm: İZMİR'DE TİCARET	
A- 19. Yüzyıla Kadar İzmir'in Ticari Gelişimine	
Kısa Bir Bakış	68
B- 19. Yüzyılda İzmir'in Dış Ticareti	
1) 1800-1850 Süreci	74
2) Ticaret Mahkemesinin Kurulması,Ulaşım Ağı, Liman Trafiği	79
3) 19.Yüzyılın İkinci Yarısında İhracat-İthalat Değerleri	85
C- Pamuk ve Pamuklu Ticareti	107
D- İzmir'in Ticaretinde Türklerin Yeri, Ticaret Odasının ve Borsanın Kuruluşu	113

IV. Bölüm: İZMİR'DE SANAYİ

A- Tekstil Sanayi

1) Basmahaneler, Pamuk Atölyeleri	123
2) İplik Fabrikaları	126
3) Halıcılık	129
4) Çuha Fabrikası, Diğer Dokuma İşleri	131

B- Kağıt Fabrikası	133
--------------------------	-----

C- Demir Fabrikaları ve Dökümhaneler	138
--	-----

D- Gıda Sanayi

1) Un Fabrikaları	141
2) Yağ Fabrikaları	143
3) İçki Fabrikaları	145
4) Buz Fabrikası	148
5) Şeker Fabrikası Projesi ve Gıda Kolunda Diğer Faaliyetler	151

E- Diğer Sanayi Faaliyetleri	155
------------------------------------	-----

F- Çalışanların Durumu-Ücretler	161
---------------------------------------	-----

G- Gıda ve Eşya Fiyatları	174
---------------------------------	-----

SONUÇ	185
-------------	-----

EKLER	191
-------------	-----

KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA	214
----------------------------------	-----

ÖZET

Ekonomik yaşantısındaki gelişmeler doğrultusunda, 19. yüzyıl ortalarında çok uluslu bir serbest şehir görünümüne giren İzmir, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen dönüşümlerin en belirgin izlerini yansıtır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, Batı Anadolu'da gerçekleşen yabancı sermaye yatırımlarından ve üretim biçimlerindeki yenileşmelerden sonra, İzmir'de ekonomik canlılığın en üst düzeylere ulaştığı görülür. Bununla birlikte, üretim artışının büyük ölçüde, ihracata yönelik tarımsal faaliyetlerle sınırlı kalması, sanayide ve ticaretle yabancıların egemen olması; ekonominin tek yönlü gelişimine, dünya pazarlarıyla bütünleşmenin hızlanmasına ve giderek dışa bağımlılığa yolaçar.

Bu çalışmanın amacı, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'deki ticaret ve sanayi hareketlerinin genel niteliklerini ortaya koymak, bir ölçüde, günümüze kadar uzanan gelişmelere ışık tutmaktır. Çağımız toplumlarının gelişmişlik göstergelerinden biri sayılan sanayileşme, ekonomistler açısından çok yönlü ele alınması gereken bir konu olmakla birlikte, bir tarihci yaklaşımla sanayileşme süreci içinde belirli bir bölgeyi incelemenin, global değerlendirmelere katkı sağlayacağı açıktır. Ayrıca, 19. yüzyıl Osmanlı sanayi ve ticaretine ilişkin araştırmaların sayıca yetersizliği de, bu konunun ele alınmasında etken olmuştur. Büyük ölçüde, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Kaynaklarına dayanan bu çalışmanın en önemli yanlarından biri de, araştırmaya son yıllarda açılan, 'Hazine-i Hassa' ve 'İrade, Mesâil-i Mühimmeler' tasniflerinde yer alan belgelerin kullanılmış olmasıdır. Her iki tasnifte de, Osmanlı sanayi tarihine ilişkin oldukça önemli belgeler bulunmaktadır. Ayrıca, çalışmanın IV. bölümünde yer alan, 'İzmir Seriyeye Sicilleri' kassam defterlerinden derlenen gıda ve eşya fiyatları, ilk kez bu konuda bazı değerlendirmeler yapabilmeye olanak sağlamaktadır. Ekler kısmında, değişik tasniflerden seçilmiş belgelerin verilmesine özen gösterilmiş, ayrıca 1890/91 tarihli Aydın Salnamesinden alınan dört fotoğrafa yer verilmiştir.

Bu çalışmanın yürütülmesinde bana yol gösteren, karşılaştığım sorunları aşmamda yardımcı olan ve denetleyen danışmanım Prof.Dr.Salih Özbaran'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca, görüş ve önerileriyle katkı sağlayan, kaynaklar açısından yardımcı olan, Prof.Dr.Zeki Arıkan'a ve Doç.Dr.Sabri Sürgevil'e, Rumca isimlerin doğru okunuşunda yardımcı olan Arş.Gör. Engin Berber'e, belgelerin kontrolünde yardım eden Okutman Sabri Yetkin'e, eklerdeki Aydın Vilâyeti haritasını çizen Arş.Gör.Nevzat Gümüş'e ve tezin Bilgisayar yazımını yapan Hacer Aydın'a da teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Abdullah MARTAL
İzmir - 1992

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Ayniyat	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Ayniyat Defterleri
B.E.O. Gelen-Giden	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası Gelen-Giden Defterleri
Bkz.	: Bakınız
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C	: Cilt
Cevdet-Askerî	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Askerî Tasnifi
Cevdet-Belediye	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Belediye Tasnifi
Cevdet-Darphâne	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Darphâne Tasnifi
Cevdet-Hariciye	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Hariciye Tasnifi
Cevdet-İktisat	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-İktisat Tasnifi
Cevdet-Nâfia	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Nâfia Tasnifi
Cevdet-Zaptiye	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, Cevdet-Zaptiye Tasnifi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen

Fekete Tasnifi	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, Fekete Tasnifi
Haz.	: Hazırlayan
Hazine-i Hassa	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, Hazine-i Hassa Defterleri
İbn¼l-Emin, Umur-ı Nâfia	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İbn¼l Emin, Umur-ı Nâfia Tasnifi
İmtiyaz	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, Divân-ı H¼mâyun İmtiyaz Defterleri
İrade-Dahiliye	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İrade-Dahiliye Tasnifi
İrade-Hariciye	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İrade-Hariciye Tasnifi
İrade, Meclis-i Mahsus	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus Tasnifi
İrade, Meclis-i Vâlâ	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Vâlâ Tasnifi
İrade, Mesâil-i M¼himme	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, İrade, Mesâil-i M¼himmeler Tasnifi
İSOD	: İstanbul Sanayi Odası Dergisi
İzm.şer.Sic.	: İzmir şeriyye Sicilleri
MAD	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, Maliyeden M¼devver Defterler Tasnifi
MD	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, M¼himme Defterleri Tasnifi
Mukavelât	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼ę¼, Osmanlı Arşivi, Divân-ı H¼mayun Mukavelât Defterleri

Mukavelenâme : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,
Osmanlı Arşivi, Divân-ı Hümâyun Mukavelenâme
Defterleri

ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi

s. : Sayfa

Sad. : Sadeleştiren

ss. : Sayfadan sayfaya

Vr. : Varak

Y.A-Res. : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,
Osmanlı Arşivi, Yıldız, Sadaret Resmî Maruzat
Evrâkı

Yay. : Yayımlayan

Yıldız-Esas : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,
Osmanlı Arşivi, Yıldız-Esas Evrâk Tasnifi

GİRİŞ

Sanayi ya da endüstri, genellikle hammaddelerin şeklini değiştirmek, işlemek ve üretmek olayı olarak açıklanmaktadır(1). Bu anlamda sanayi, çoğu kez üretim kavramıyla özdeşleştirilir. *Üretim*, fayda yaratmak amacıyla maddenin şekil veya niteliğinin değiştirilmesidir(2). Çağımızda "sanayi" teriminden, teknolojik gelişmelerle gerçekleştirilen üretim faaliyetleri anlaşılmaktadır.

Sanayileşme, ekonomistlerin ayrıntılı açıklamaya gerek duymadıkları yaygın ve genel bir terimdir. Kısaca, yoğun teknolojiye dayalı geniş çaplı üretim olarak tanımlanır (3). Toplumda köklü değişimlere yol açan, topyekün ekonomik faaliyetler olgusu diye de nitelenen sanayileşmenin en belirgin görüntüsü fabrikalaşmadır.

Sanayileşme ya da endüstrileşme, günümüzde toplumların gelişmişlik düzeylerinin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilir. Gerçek ilerlemenin ancak sanayileşme sayesinde olabileceğini belirten Hindistan'lı lider Nehru, bu sözleriyle, yalnız birer hammadde üreticisi durumunda bulunan az gelişmiş ülkelerin duygularını da yansıtmaktaydı (4). Çağımızda en belirgin üretim biçiminin büyük endüstri olduğu toplumlara "*Sanayi toplumu*" denilmektedir (5).

Sanayileşme olgusuna tarihsel bir yaklaşım, günümüz toplumlarının birçok sorunlarına ışık tutması açısından değer taşımaktadır. Bu nedenle, konuyu makro düzeyde ele alan çalışmaların yanında, bölgesel sanayi tarihi araştırmalarına da gerek duyulmaktadır.

(1) P.Tuğlacı, *Okyanus, Ansiklopedik Sözlük*, C.I, İstanbul 1971, s. 716; E.Tümertekin, *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul 1984, s.165

(2) O.Oğuz, *Genel İktisat Teorisi*, Eskişehir 1963, s.8; T.Tatar, *İşletmelerde Üretim Yönetimi ve Teknikleri*, Ankara 1973, s.12

(3) B.Atalay, *Sanayileşme ve Sosyal Değişme*, Ankara 1983, s.20

(4) M.D.Bryce, *Sınai Kalkınma* (Çev.C.Sökmen), İstanbul 1971, s.3

(5) R.Aron, *Sanayi Toplumu* (Çev.A.O.Güner), İstanbul 1975, s.91

Genellikle sanayileşme olayının temeli 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan teknolojik gelişmelere dayandırılır. Ancak, "sanayi devrimi" olarak adlandırılan bu gelişmelerin temelini daha eskilere uzanan bir süreç oluşturmaktadır. 15-17. yüzyıllarda yeni kıtaların ele geçirilmesi, Atlantik ötesi ticaret, Avrupa'ya değerli maden akımı ve fiyat devrimi, tarımda verim artışı, nüfusun hızla çoğalması, ticaret sermayesinin üretim sermayesine dönüşmesi gibi birbiriyle ilişkili olaylar, sanayileşme için gerekli ortamı sağladı. Bu ortamda Batı Avrupa'da Atlantik Dünyası olarak adlandırılan yeni bir coğrafya yaratıldı (6). Kıta aşırı ülkelerden gönderilen hammaddeler süratle işlenerek yeni açılan pazarlara sevkedilmeye başlandı. Artan talebin karşılanabilmesi için üretimde "hız" kavramı önem kazandı. Hızın arttırılmasının bir enerji sorunu olduğunun anlaşılması ve bu yöndeki gelişmeler sonucu buhar gücünün makinalara uygulanması, 18. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşti.

Böylece 18. yüzyıl sonlarına doğru İngiltere'de buharın ve makinanın üretime girmesiyle gerçekleştirilen sanayi devrimiyle, sanayi kapitalizmi aşamasına geçilmeye başlandı (7). Ö.L. Barkan, buhar makinasının sanayie uygulanmasını, insanlık tarihinde ateşin bulunmasından sonra en önemli rol oynayan olaylardan biri olarak değerlendirir (8).

H.Heaton, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya üstünlük sağlayan teknik alandaki değişiklikleri şöyle sıralandırmıştır:

1. *Daha iyi araçların tasarlanması, daha sonra da makinelerin icadı,*
2. *Yeni cins güçlerin, özellikle de buharın yaygın kullanımı,*
3. *Ucuza ve bol miktarda maden çıkartma ve kullanma usullerinin gelişmesi,*
4. *Kömürün yakıt olarak kullanılması ve daha sonra petrolün de küçük ölçekte devreye girmesi,*

(6) N.Tunçdilek, *Dünya Nüfus Dinamiği*, İstanbul 1988, s.75

(7) O.Kumbaracıbaşı, *Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi*, Ankara 1976, s.23

(8) Ö.L.Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s.108

5- Bilimsel veri ve ilkelerin birikimine dayalı bir bilgi bütünlüğünün ortaya çıkması" (9).

Bütün bu gelişmeler üretim biçimlerinde köklü değişimlere yol açmış, maliyetleri düşürmüş, üretimi insan gücünün sınırları ötesinde arttırmıştı. Ancak bu değişim ve gelişmeler yalnız maddi alanla sınırlı değildi. Sanayi devrimine yol açan gelişmelerde bilimsel düşüncenin de büyük bir rolü vardı. Bu konuda M.Turhan'ın L.Memford'dan aktardığı şu cümleler ilginçtir. "*Genelde Watt'ın buhar makinesini bulması modern endüstrinin başlangıcı kabul edilir. Aynı şekilde iktisat kitapları otomatik makinenin dokuma sanayiine tatbikini bir dönüm noktası kabul ederler. Oysa sanayi devrimine eşlik eden büyük değişikliğin meydana gelebilmesi ancak makinenin Avrupa'da en aşağı 7 asır süren devamlı bir gelişimiyle olabilmıştır. İnsanlar makineleri mükemmelleştirmeden önce makineden anlar hali gelmişlerdi. Son bir buçuk asırda ortaya çıkan büyük maddi keşiflerin ardında, sadece sürekli bir teknik gelişme değil aynı zamanda insanların zihninde meydana gelen bir değişiklik de vardı. Yani ilmin gelişimi sayesinde meydana gelen ilim zihniyeti.*" (10).

Düşünce alanındaki gelişmeler ve bunun ürünü olan buluşların da etkisiyle 18. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa artık "*Batı Dünyası simgesi altında yeni gelişen bir dünyanın kurucusu, işleticisi hatta sahibi*"(11) olmaya başladı. Makineli üretim sistemine geçişle birlikte hızla büyüyen ekonomiler siyasete de yeni boyutlar getirdi. Sanayileşen ülkelerin uyguladığı emperyalist politikalar nedeniyle zamanımıza kadar uzanan bir süreçte dünyayı sarsan olaylar birbirini izledi.

19. yüzyıl, hızla gelişen ve büyük girişimler (kartel, tröst, holding) şeklinde örgütlenen sanayiin ucuz hammadde, ucuz iş gücü ve ürünleri için pazarlar aradığı bir süreç olarak göze çarpar. İşte bu süreç içinde, Osmanlı İmparatorluğu, geniş bir pazar ve zengin hammadde kaynaklarına sahip olması nedeniyle, sanayi kapitalizminin başlıca yayılma alanlarından biri sayılıyordu. 19. yüzyılda sanayi

(9) H. Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi II* (Çev.M.A.Kılıçbay, O.Aydoğmuş), Ankara 1985, s.2

(10) M.Turhan, *Garplılaştırmanın Neresindeyiz?* İstanbul 1974, ss.51-52

(11) Tunçdilek, a.g.e., s.82.

kapitalizminin etkisi altına girmeden önce, Osmanlı devletinde el sanatlarına dayalı üretim büyük ölçüde, iç tüketimi karşılayabilmekteydi. Ancak lonca ve gedik düzeninin duraganlığı, üretim ve ticaretin denetim altında tutulması, ihracata konulan kısıtlamalar vb. ekonomik uygulamalar, sanayileşmenin gerektirdiği sermaye birikimini önleyici bir sistemin yerleşmesini sağlamıştı. Bu nedenle, 19. yüzyılda sanayi kapitalizminin etkilerinin ağır bir şekilde hissedildiği ortamda, sanayileşmek için gösterilen çabalar yetersiz kaldı.

Osmanlı iktisat tarihi üzerinde çalışanların ortak kanısı, yerli sanayiinin özellikle 1838'de gümrük duvarlarının yıkılmasından sonra Batı'nın sanayi ürünleri karşısında bir çöküş sürecine girdiği, Avrupa'nın bu çöküşü hızlandırdığı ve Osmanlı devletinin giderek bir yarı sömürge haline düştüğü şeklindedir. Bununla birlikte, 19.yüzyıl boyunca sürdürülen kapitalist ilişkiler sonucu Osmanlı ekonomisinin durgunluktan kurtulduğunu, çeşitli alanlarda belirgin gelişmeler sağlandığını savunanlar da olmuştur. Bugüne kadar bu görüşleri birlikte değerlendiren derli toplu bir çalışma yapılamadığı gibi, bu konuyla uğraşanların çoğu da birbirinin tekrarından öteye gidememiştir. Bu nedenle, bazı araştırmacıların yaklaşımlarına kısaca da olsa değinmek, olaya daha geniş bir bakış açısı getirecektir.

Hüseyin Avni, T.Çavdar, O.Nebioğlu, A.D.Noviçev gibi yazarlar, 19.yüzyılda Osmanlı devletinin yarı sömürgeleştiği konusunda görüş birliği içindedirler. Hüseyin Avni, kapitülasyonlar nedeniyle yerli sanayiinin Avrupa fabrika ürünleri karşısında hiç şansının olmadığını, devletin uyguladığı gümrük sistemiyle yerli sanayii koruyamadığı gibi, iç gümrük vergileriyle bunlara daha da baskıda bulunduğunu belirtir. Avni'ye göre, Osmanlı ülkesindeki yabancı kurumların bünyesinde yerli sanayiinin gelişmesine yarayacak unsurlar yoktu. Bu kurumlar, kuruluşlarındaki nitelikle Avrupa sermayedarlığının çıkarlarına bağlıydılar. Bu nedenle Osmanlı devleti bir yarı sömürge halinde yaşamıştı (12).

Noviçev, *"Türkiye'de demiryolu yapımının başlangıcından bu yana yabancı sermaye yerel sanayii yok ederek ve böylelikle kendi malları için var olan tüketim*

(12) [Şanda], H.Avni, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul 1932, ss.68-70.

pazarlarını genişleterek ülkeyi ahtapot kollarıyla daha da sıkı sarıyordu." (13) derken, emperyalizmin demiryollarını sömürü aracı olarak nasıl kullandığını açıklamaya çalışıyordu.

Aynı görüşler doğrultusunda, 19. yüzyılda Osmanlı devletinin ekonomik alanda Avrupa'nın sömürdüğü bir ülke olduğunu belirten O.Nebioğlu görüşlerini P.D.Rausas'ın, *"Fransa, Sultanın devleti içinde, kendisine hiçe malolan, fakat çok büyük gelir getiren geniş bir sömürge imparatorluğu kurmuştu."* (14) sözleriyle destekler.

D.Quataert, *"Düyun-u Umumiye"* yönetimini ele alarak sömürgeleşme olayının bir başka yönüne dikkat çekmek ister. Quataert'e göre, 1881'de kurulan bu yönetimle Osmanlı ekonomisinin geniş bir kesimi yabancı denetimine girmiş, Batı'nın ekonomik çıkarları çığ gibi büyürken, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasi özgürlüğü ve Avrupa'yla ilişkilerindeki seçenekler o ölçüde daralmıştı (15). Quataert'in çalışmasını çeşitli yönlerden inceleyen E.Akarlı yaptığı eleştiride yazarın *"toplum", "çözülme", "çözülen toplumlara ne olduğu"* gibi konuları iyice düşünemediğinden sağladığı verilerin dağınık ve ham bilgi olarak kaldığını ileri sürer (16).

Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılın ikinci yarısında emperyalizmin savaş alanı haline geldiğini belirtenlerden biri de Lothar Rathman'dır. Rathman, *"1880'lere kadar Osmanlı İmparatorluğunu boyunduruk altına almak için mücadele veren belli başlı rakipler, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'sı idi. Askeri strateji bakımından olağanüstü uygun durumu, Batı Avrupa'nın sanayi merkezlerine olan bölgesel yakınlığı, el atılmadık hammadde zenginliği, kapitalist sanayi ürünleri için nisbeten büyük bir iç pazar sağlayan kalabalık nüfusu, Asya Türkiye'sini her*

(13) A.D.Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi* (Çev.N.Dinçer), Ankara 1979, s.60

(14) O.Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1986, s.54

(15) D.Quataert, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara 1987, ss.20-21

(16)E. Akarlı, *"Toplum Tarihçiliğinde Yöntem Sorunları: Bir Eleştiri"*, *Toplum ve Bilim*, 31/39, İstanbul 1987, ss.129-146

iki Batı Avrupa metropolünün yayılma hırsı içindeki burjuvazisi açısından özellikle büyük arzu beslenen bir nesne haline getiriyordu. Fransa ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi karar merkezlerini tamamen ve siyasal merkezlerini ise kısmen hükümleri altına almayı ve daha 1880'lerde Türkiye'yi bir yarı sömürge haline dönüştürmeyi becermişlerdi." , demektedir(17). Rathman'ın bu yargısı pek çok kişi tarafından paylaşılmakla birlikte konuya daha ılımlı yaklaşanlar da vardı. Ş.Pamuk, Ç.Keyder, Z.Toprak gibi araştırmacılar bu gruptan sayılabilir.

Ş.Pamuk, 19.yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecine girdiğini, ancak bu sürecin sömürge statüsündeki ülkelere göre daha yavaş olduğunu, ayrıca Avrupa devletlerinin her alanda diledikleri dönüşümleri gerçekleştiremediklerini belirtir. Buna rağmen, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret sözleşmesinden sonra geçen 75 yıl içinde Osmanlı ekonomisinin, ne 18.yüzyıl ne de 20. yüzyıla karşılaştırılmayacak ölçüde "açık ", kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmiş, hammadde ihraç eden ve işlenmiş mallar ithal eden bir ekonomi durumuna geldiğini vurgular(18). Pamuk'a göre ticaret sözleşmelerini izleyen 1840-1873 süreci "Tanzimat Batıcılığı" nın en hızlı dönemi olduğu kadar, aynı zamanda yerli sanayiinin hızla yıkıldığı, zanaatkarların hızla işsizleştikleri bir dönemdi.

Ş.Pamuk'un bu görüşlerinin İ.Küçükömer'in "batılama" tanımlamasına uygun olduğu görülür. Küçükömer, "batılama"yı kökü Batı kapitalizminde olan ve mevcut yerli üretim düzeninden kopuk ya da onunla bir türlü tamamlanamayan bir "kültür devrimi " olarak nitelemekteydi. Küçükömer'e göre, 1838'de İngiltere'ye ve daha sonra diğer ülkelere verilen ticari ayrıcalıklar sonucu, makineli Batı sanayii, mevcut ve gelişmemiş Osmanlı üretim sanayiini, lonca sistemini ve esnafını 40-50 sene içinde genel olarak silmiş süpürmüştü (19).

(17)L.Rathman, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, (Çev.R . Zarakoğlu), İstanbul 1982, ss.23-24

(18) Ş.Pamuk, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913", *ODTÜ Gelişme Dergisi* , 1979-80 Özel sayısı, Ankara 1981, ss.161-204

(19) İ.Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, 2.bs. İstanbul 1989, s.221

19. yüzyılda emperyalizmin Batı Anadolu'ya yayılımını İngiliz arşiv kaynaklarından yararlanarak açıklamaya çalışan O.Kurmuş, Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan bir süreçte Osmanlı devletinin sosyo-ekonomik gelişmesinin bütün sömürge ve bağımlı ülkelerin kapitalist gelişmesinin ana özelliklerini taşıdığını belirtir. Kurmuş'un şu yargılarına pek çok kişi katılmaktadır: "*üretici güçleri emperyalist ülkelerin çıkarları doğrultusunda sınırlı ve tek yönlü olarak geliştiren yabancı sermaye işletmeleri, bağımsız ekonomik ve politik gelişmeyi önlediler. Elde ettikleri sayısız ayrıcalıklar ve uzantıları oldukları tehkellerin büyük ekonomik ve teknik gücü sayesinde milli burjuvazinin gelişmesini kösteklediler. Serbest rekabetçi kapitalizm döneminde geliştirdikleri ve kökleştirdikleri ekonominin tek yönlü gelişme süreci, emperyalizm aşamasında sermaye ihracı ile daha belirginleşti. Osmanlı toplumunun gelişmesi daha da çarpıklaştı.*"(20).

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. yüzyılda şeklen bağımsız görünse de ekonomik yönden giderek dışa bağımlı hale geldiğini ve neredeyse sömürge durumuna düştüğünü ileri sürenlere karşı, Z.Toprak konuya daha değişik bir açıdan yaklaşır. Toprak'a göre bu iddialar karamsardı. Osmanlı toplumunun son yüzyılı ele alındığında, siyasi gelişmelerden özerk bazı ekonomik açılımlarla önemli adımlar atılmıştı. 19.yüzyıl ticaret sözleşmeleri Osmanlı tarımının geçimlik yapısını çözmüş, Osmanlı ekonomisini dış pazara açmış, üreticiye "*tevekkül* " yerine "*kazanç*" özlemini aşlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yüzyılda izlediği liberal dış ticaret politikası, yarattığı tüm çarpıklıklara karşı ekonomik bir gelişmeye yol açmıştı (21).

Konuya bilimsel açıdan yaklaşanlardan biri de V. Eldem'dir. İstatistik verilerini ustalıkla kullanan Eldem, Osmanlı devletinde sanayi için gereken birçok faktörün bulunmasına karşı, maliyeti aşan bir fiyatla satış güvencesi olmamasını, açık pazar haline gelmesini, sanayileşememenin başlıca nedenleri

(20) O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul 1974, s.228

(21) Z.Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V. İstanbul 1985, s.1344

olarak gösterir. Eldem'e göre, Osmanlı devleti 19. yüzyılın başlarında ekonomik yapı bakımından Batı Avrupa ile önemli bir farklılık göstermezken, yüzyılın sonlarında tarım ülkesi niteliğinde bir değişiklik olmamış, sanayileşmeyi becerememişti(22).

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını gerçekçi bir temele oturtmak ya da bir takım teorik yaklaşımlarda bulunmak oldukça güçtür. Bu süreçte Osmanlı hükümetlerinin uyguladıkları ekonomik politikalar, zaman zaman birbiriyle çelişkili görünen kararlar (1838-1861 ticaret sözleşmeleri gibi), tarımdan ya da sanayiden yana konulan tavırlar bu konuya el atanları bazan yanılığa, bazan da şaşkınlığa düşürecek bir nitelik taşır.

Osmanlı ekonomisini "iaşçılık", "gelenekçilik" ve "fiskalizm" ilkeleriyle üç ayaklı bir sacayağına benzeten M.Genç, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle ilgilenenleri şaşkınlığa düşüren çelişkili veya aykırı sayılacak uygulamaların temelinde bu üç ilkenin doğallıkla benimsenmesinin yattığını söyler (23). Devletin, ihracat sınırlamalarına karşı ithalat serbestisi sağlaması, esnaf örgütlerine müdahalesi, üretim ve ticareti denetim altında tutması, faiz uygulaması vb. hep bu üç ilkenin dengede tutulmak istenmesinden kaynaklanıyordu. Genç'in görüşüne göre, Osmanlı devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net bir denetimi elinde tutmaya büyük bir özen göstermişti. Çünkü bu denetimi kaybettiği anda ayakta kalamayacağını farkındaydı (24). Ancak bu denetim, aynı zamanda, modern ekonomik büyümeye yolaçacak eğilimleri de köreltmisti. İhracatın vergilendirilmesi, sınırlandırılması hatta birçok hallerde engellenmesi bunun bir örneğidir (25).

(22) V.Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s.317

(23) M.Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul 1989, Ankara 1990, ss. 13-25

(24) Genç, a.g.m., s.25

(25) M.Genç, "18.Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi*, sayı:2, İstanbul 1991, ss.99-124

Bilindiği gibi 19. yüzyılda Osmanlı toplumu, Batı'nın da etkisiyle uygulanan liberal politikalar sonucu bir değişim sürecine girmişti. Bu süreç içinde, tarım, ticaret, sanayi, bayındırlık, eğitim, hukuk gibi alanlarda günümüze değin uzanan gelişmelerin temeli sayılabilecek düzenlemeler yapılmış ve birçok olaylar yaşanmıştı. Değişim sürecinin hızlı ya da yavaş olduğunu ileri sürenler, devletin daha liberal ya da daha korumacı politikalar izlemesi gerektiğini savunanlar oldu. Bütün bunlar, konunun daha gerçekci bir biçimde sergilenebilmesi için yeni araştırmalara gerek duyulduğunu göstermektedir.

İzmir, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin İstanbul'dan sonra en önemli ticaret ve sanayi merkezi haline gelmişti. Bu nedenle anılan süreçte İzmir ve çevresinin ekonomik açıdan ele alınması, Osmanlı sosyo-ekonomik tarih araştırmalarına yeni bir boyut getirecek özellikler taşır.

I. BÖLÜM

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN SANAYİLEŞME ÇABALARI

A- Sanayileşme Düşüncesi

19. yüzyılın başlarında Osmanlı sanayii, henüz sanayi devriminin etkilerinden uzak bir şekilde ve geleneksel kalıpları içinde varlığını sürdürüyordu. Devlet ekonomik denetimi elinde tutuyordu. Avrupa'da Napolyon savaşlarının sona erişinden sonra, Batı'nın fabrika ürünlerinin dış pazarlara yayılmaya başlamasıyla birlikte, Osmanlı sanayiinde ilk çöküş belirtileri görülmeye başladı. Özellikle Osmanlı sanayiinin temelini oluşturan pamuklu üretimi 1830'lardan sonra yabancı ürünlerin rekabeti altında ezilme sürecine girdi. 1820'lere kadar pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithali pek görülmezken (1), 1828'de Osmanlı devletinin İngiltere'den ithal ettiği pamuklu ürünlerin değeri 465.000, 1831'de ise 1.040.000 İngiliz lirasına yükselmişti (2). İthalattaki bu artış, özellikle büyük yerleşim merkezlerindeki pamuklu dokumacılığına ağır darbeler indirdi.

Sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere, artan üretimine pazar bulmak amacıyla serbest dış ticaret ideolojisini yaymaya çalışırken, Avrupa'nın diğer ülkeleri bu görüşe karşı kendi sanayilerini kurma ve koruma çabası içine girmişlerdi (3). Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da gümrük duvarlarının yükseldiği görülür. Aynı süreç içinde Osmanlı devleti gibi hammadde kaynağı ve işlenmiş ürün pazarı olarak nitelenen ülkeler ise, çeşitli biçimlerde serbest dış ticaret uygulamasına itildiler. 1838'lerde Osmanlı devletinin önce İngiltere, daha sonra da diğer batılı devletlerle yaptığı ticaret sözleşmelerinin temelinde bu gerçeği aramak gerekir.

1838 ticaret sözleşmeleriyle, "yed-i vahid" sisteminin yıkılışı, devletin ihracatta özel sınırlamalar ve ek vergiler koyma gücünün kaldırılışı, aynı

(1) M.Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s.110

(2) Ö.C.Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.426

(3) O.Kumbaracıbaşı, *Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi*, Ankara 1976, s.23

zamanda devletin ekonomik denetiminin azalması anlamına geliyordu. İthalat gümrüklerinin düşürülmesi ise hem mevcut yerli sanayiın sarsılmasına, hem de daha sonra girişilen sanayileşme hareketine olumsuz bir ortam hazırlanmasına yolaçtı. Böylece, Avrupa sanayi ürünlerinin düşük gümrükler sayesinde Osmanlı pazarlarını istila ettiği, buna karşılık bol ve ucuz hammadde ihraç ettikleri bir süreç başlatılmış oldu. Bununla birlikte, bu süreç içinde Osmanlı yönetici ve aydınları arasında yavaş yavaş, ekonomik kalkınma, sanayileşme gibi sorunların da ele alınmaya başladığı görülür.

Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden olan Sadık Rıfat Paşa, ülke kalkınması için sanayileşmenin gereğine değinirken, büyük fabrikalar, demiryolları gibi fazla masraf gerektiren yatırımların devlet hazinesine yüklenmeden hisse senedi karşılığı halktan para toplanarak yapılabileceğini öne sürmüştü (4). Avrupalıların sanayileşmeyle sağladığı ilerlemeyi örnek gösteren S.Rıfat Paşa, düşüncelerinin temelini oluşturan 1838 tarihli layihasında, Osmanlı sanayiini geliştirmek için nitelikli eleman yetiştirilmesi ya da dışarıdan getirilmesi fikrini savunur (5). 1839'da, ekonomiyi geliştirmek amacıyla kurulan "*Meclis-i Umur-u Nâfia Nezareti*" nin sunduğu bir raporda da, kalkınmanın ve zenginleşmenin yolu olan sanayiın ilimle gerçekleştirilebileceği belirtilmekteydi (6). Bu görüşlerin etkisiyle Tanzimat sonrası Avrupa'ya öğrenci gönderme ve yabancı uzmanlar getirme yoluna gidildiyse de plansız hareketlerden, beklenen yarar sağlanamadı.

İngiliz W. Churchill'in 1838'de çıkarmaya başladığı "*Ceride-i Havadis*", liberal görüşlerin savunulduğu bir yayın organıydı (7). Bazı Ermeni yazarlar tarafından da desteklenen bu gazetenin 1840'da tarım veya sanayiden hangisine

(4) A.Şeref, *Tarih Musahabeleri* (Sad.E.Koray), Ankara 1985, ss.106-107

(5) A.G.Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986, s.250; N.Kurdakul, "Mehmet Sadık Rıfat Paşa", *Tarih ve Toplum*, sayı:71, İstanbul 1989, ss.56-62

(6) F.R.Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.81

(7) N.Berkes, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye'de Okutulan İktisat Üzerine* (Der.F.Görün), Ankara 1972, s.46

öncelik verilmesi gerektiği yolunda gündeme getirdiği sorun, uzun yıllar tartışmalara neden oldu. Gazete Osmanlı topraklarının geniş ve bereketli olduğundan söz ederek, kalkınma için tarıma öncelik verilmesi gerektiğini ileri sürmüştü (8). Bu görüşü benimseyenler liberalizmin savunucusu olarak dikkati çektiler.

1840-1850 sürecinde tarım, ticaret ve sanayinin birlikte, geliştirilmesi yönünde çabalar görülür. 1846'da kurulan "Ziraat Nezareti" ne 4 ay sonra "Ticaret "in katılması, 1849'da "Ziraat " in bırakılarak "Nâfia ve Ticaret Nezareti "adıyla yeni bir bakanlığın kurulması, bu dönemde uygulanan ekonomik politikadaki belirsizliği göstermektedir (9). 1849'da "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye" tarafından 10 bend olarak hazırlanan, "Nâfia Nezareti " nin görevlerini belirten bir yönetmelik "Nâfia ve Ticaret" Nazırı İsmail Paşa'ya gönderildi (10). "Nâfia Nezâreti " , Osmanlı ülkesinde tarım, sanayi ve el sanatlarının geliştirilmesi için kurulmuştu.

Sanayileşmeden yana açık bir tavır gösteren ilk Osmanlı aydınlarından biri "Tercüme Odası "ndan Mehmet Şerif Efendi idi. Şerif Efendi, 1861'de "Tercüman-ı Ahvâl "de yayımlanan "Sanayi ve ziraattan hangisinin hakkımızda hayırlı olduğuna dairdir " başlıklı yazısında Osmanlı devletinin yalnız tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkıyor, sanayinin halka özendirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu (11).

1860'larda Şinasi, Namık Kemal gibi aydınlar da kalkınmak için sanayileşmenin gerektiğine inanıyorlardı. Şinasi, 1863'te "Tasvir-i Efkâr"da çıkan bir yazısında, Avrupa eşyasına olan ilginin Osmanlı ürünlerini unutturduğunu, buna Avrupa'nın ucuz fabrika ürünlerinin neden olduğunu belirterek, fabrikalaşmanın önemine değiniyordu (12). N.Kemal'de "Hürriyet "te

(8) A.G.Sayar, a.g.e., s.290

(9) E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 4.60, Ankara, 1988, s.248

(10) Cevdet, Nâfia, 175, Ca 1265

(11) Z.F.Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul 1946, ss.42-43

(12) Şinasi, *Makaleler* (Haz.F.A.Tansel), Ankara 1960, s.57

yayınlanan yazılarında, Avrupalılarla yapılan serbest ticaret sözleşmeleri sonucu 20-30 yıl içinde yerli sanayiın tamamen çöktüğünü, ekonominin dışa bağımlı hale geldiğini vurguluyordu. N.Kemal'e göre, kurulan fabrikaların hemen hepsi yabancıların elindeydi. Yaratılan sanayi daha çok hammaddelerin ilkel işlemleriyle uğraşan bir yapıdaydı, hatta bazı maddeler hiç bir işlem uygulanmaksızın ihraç ediliyordu (13).

1872'de yeniden düzenlenen "*Ticaret ve Nâfia Nezareti* " nin bünyesinde "*Ticaret ve Ziraat* " meclisleri oluşturuldu. 1876'da hazırlanan bir yönetmelikle bu meclislerin tarım, ticaret ve sanayi konularıyla ilgili görevleri ayrı ayrı belirlendi. 25 Haziran 1876 tarihli yönetmeliğe göre, "*Meclis-i Ticaret ve Ziraat* "in sanayi ile ilgili olan ve 13 madde halinde sıralanan görevleri özetle şunlardı:

- 1- Sanayi okullarının yönetimi, gerekli yerlerde yeni okullar açılması, vilayetlerde bulunan ıslahhanelerin yönetimi,
- 2- Her türlü üretim teknolojisiyle, makine ve araçların yapımını öğretmek amacıyla İstanbul'da bir okul kurulması,
- 3- Yerli sanayiın desteklenme nedenlerinin yorumu ve açıklanması,
- 4- Sanayi ile ilgili sergiler düzenlenmesi,
- 5- Ticaret ve Sanayi bankalarının kurulması konusunda araştırmalar yapılması,
- 6- Sanayi işçileriyle ilgili sandıklar oluşturulması ve bunların yönetimi,
- 7- Sanayi fabrika ve makineleriyle diğer araçların "*icad veya ıslahı* " ya da diğer ülkelerden ithalatı konusunda gerekli yönetmeliğin hazırlanması,
- 8- Sanayi ve sanatlar için istatistik usulünün getirilmesi,
- 9- Gerekli yerlerde sanayici ve zanaatkârlardan oluşan danışma kurulları (*Cemiyet-i müşavere*) oluşturulması,
- 10- Sağlık idaresinin özel yönetmeliğine dokunmamak kaydıyla, yalnız ticaret, ziraat ve sanayi ile ilgili kuruluşlarla, bunların personelini kapsayacak sağlık önlemleri konusunda görüş bildirilmesi,

(13) İ.Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I* , İstanbul 1940, ss.438-439

11- Maden sularıyla ilgili kuruluşların yönetim usulü,

12- Bütçe yönetimi, memur atanması, aşar usulü yönetmeliklerinin yürürlüğe girdikten sonra denetlenmesi,

13- Esnafılık usulünün ticaret ve yerli sanayii zorlamayacak şekle getirilmesinin açıklanması (14).

Görüldüğü gibi "*Meclis-i Ticaret ve Ziraat*" in yalnız sanayi ile ilgili görevleri bile oldukça kapsamlıydı. Bu kurum daha sonra kurulan ticaret, ziraat ve sanayi odalarının çekirdeğini oluşturmuştur.

Ahmet Mithat Efendi'nin 1880'de yayımlanan "*Ekonomi Politik*" adlı eserinde, üretim-tüketim, uygarlığın gelişimiyle ekonominin ilgisi ve buna benzer konularda verdiği aydınlatıcı bilgiler sanayileşmeyi savunanlara destek sağladı (15).

19. yüzyılın sonlarına doğru, kalkınmada tarım ve sanayinin rolü konusunda süregelen tartışmalar daha belirginleşti. Ahmet Mithat, Mizancı Murat, Musa Akyığıtzade gibi aydınlar sanayileşmeyi ve korumacı sistemi savunurken, liberal görüşü benimseyen Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikail Paşa, Cavid Bey gibi devlet görevlileritarımın geliştirilmesinden yana oldular.

Mizancı Murat, kendi çıkardığı "*Mizan*" dergisinde yayınladığı yazılarda, Osmanlı sanayiinin yabancılara verilen imtiyazlar nedeniyle rekabet gücünün gerilediğini, ülkenin yabancı mallar için bir çarşı haline geldiğini, dile getirdi. 21 Haziran 1889 tarihli "*Mizan*" ın 101.sayısında yer alan, "*Usul-ı himâye ve serbesti-i mübâdelet*" başlıklı yazısında her iki sistemin karşılaştırmasını yaptıktan sonra sanayiinin gelişmesi için devlet korumasının gereğini belirtmiş, "...*Ta ki o memleketin sanatkâranı da ecnebi sanatkâran derecesine vasil ola...*" demişti (16).

(14) *Düstur*, Tertib-i Evvel, c. III, s.475

(15) Ahmet Mithat, *Ekonomi Politik*, İstanbul 1880, 191 s.

(16) B.Emil, *Mizancı Murad Bey:Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s.275

Buna karşı, ekonomik kalkınmanın tarım ve ticaretin geliştirilmesiyle gerçekleşeceğini ileri süren Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikail Paşalar Mülkiye'deki derslerinde Osmanlı için sanayileşmenin kaynak israfı olduğunu söylüyorlardı (17). 19.yüzyılın sonlarında liberal görüşlerin temsilcisi görünümünde olan Cavid Bey de aynı doğrultuda, ekonomi ilkelerine ters düşen bir sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracığını, Osmanlı Devletinin bir tarım ülkesi olduğunu, bu nedenle tarım ve ticarete önem verilmesi gerektiğini savunuyordu.

19. yüzyıl boyunca, Osmanlı ülkesinde sanayileşmeyi düzenli bir biçimde savunan yayın organı yoktu. Osmanlı aydınları sanayileşmeden yana olan görüşlerini çeşitli yayınlarda zaman zaman dile getirmekle birlikte, genel kanı Osmanlı devletinin bir tarım ülkesi olduğu ve öyle kalması gerektiğiydi. 19. yüzyıl sonlarında *İzmir Ticaret Odası*'nın yayımlamaya başladığı ihracat-ithalat (*Commerce de Smyrne Exportation-Importation*) istatistiklerinin ekonominin tek yönlülüğünü açıkça yansıtmaması, sanayileşme sorununun yeniden düşünülmesine yol açtı (18).

Bu düşüncenin de etkisiyle 1907'de "*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*" adı altında Salih Zeki Bey tarafından İzmir'de bir gazete çıkarıldı. Haftalık olan ve tarım, ticaret, sanayi konularında halka aydınlatıcı bilgiler aktarmayı amaçlayan bu gazete, sanayileşmeyi düzenli bir biçimde savunan ilk yayın organı olması açısından değer taşır. Verdiği pratik bilgiler yanında yorumlarıyla da dikkati çeken gazetenin 20.sayısında yer alan ve *İzmir Ticaret Odası*'nın 1900 yılı istatistiklerine dayanılarak yapılan değerlendirme ilginçtir.

Anılan yazıda belirtildiğine göre; İzmir'in ihracat rakamları ithalatından fazla görünmekle birlikte hammaddeye dayalıydı. Sanayi ürünleri dışardan alınıyordu. Bu durumun düzeltilmesi için sanayie önem verilmeliydi. Osmanlı

(17) Z.Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara 1982, s.168

(18) İzmir Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan, Osmanlıca ve Fransızca olarak yayımlanan bu istatistiklerin ilki 1899/1900 yılına aittir. İzmir'den yapılan iç ve dış ticareti 6 aylık dönemler halinde, ayrıntılı bir biçimde belirten bu istatistiklerden, ülkenin bir hammadde kaynağı ve işlenmiş ürün pazarı olduğu açıkça anlaşılıyordu.

ülkesinde sanayiın gelişmesi için herşey vardı ve sadece büyük sermayeli şirketlere, büyük fabrikalara gerek duyuluyordu. Sanayiın gelişmesiyle tarım ve ticaret de gelişir, bu suretle ülke zenginleşir, refah artardı. Halkta girişim fikri uyanıp şirketler kurulur, fabrikalar, atelyeler açılırsa, modern araçlarla donatılmış "*debbağhaneler, taktirhaneler, sabunhaneler, yağhaneler, boyahaneler, ip, iplik, aba, şayak, çuha, kazmir ve fes fabrikaları, dokuma tezgâhları...*" kurulursa, dışa giden hammaddeler ülke içinde değerlendirilir ve böylece kalkınma gerçekleşirdi. Bütün bunlar sanayie önem vermekle olurdu (19).

II. Meşrutiyet'ten sonra, "*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* "ni izleyen başka yayınlar da ortaya çıkmaya başladı. bunlardan biri de, ilk sayısı 22 Aralık 1910'da yayımlanan "*Sây ü Amel* " dir. Osmanlı sanayiinin korumasızlık ve kişisel çıkarlar nedeniyle hızlı bir çöküşe uğradığı vurgulayan "*Sây ü Amel* ", çıkış amacının: "*amele ve erbab-ı sanatın* " gelişimini önleyen etkenler konusunda kamuoyunu aydınlatmak, olduğunu belirtir (20).

1914'te çıkmaya başlayan "*Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*" gazetesi de, sanayileşmeyi savunan yazılarıyla ilgi çekti. İkinci sayısındaki "*Sanayi-i Milliyyemiz* " başlıklı yazıda, Osmanlı devletinin bir tarım ülkesi olmakla birlikte sanayi ve ticarete de önem vermesi gerektiğini belirtmiş ve bu konuda genel bir değerlendirme yapmıştı. Yabancı tüccarların hilelerinin, gümrük memurlarının kıymet takdirindeki yanlıgılarının, tüketicinin uğradığı zararların vurgulandığı yazıda; "*Sanayi nokta-i nazarından Avrupa'nın ta'biyet ve hatta vesayeti altında bulunuyoruz. Fakat Avrupa bize ihanet ve hıyanet ediyor. Ne kadar bozuk, kırık, reddi, adi mahsulat ve mamulat-ı sınıdiyyesi varsa bize gönderiyor. İyilerini kendisi muhafaza ediyor... Halkımız o kadar aldanıyor ki bu işfalin derecesini tayin bile tüyleri ürpertir...* " deniliyordu (21).

(19)*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 15 Eylül 1907 (7 Ş 1325), sayı:20, ss. 264-267. Bu gazetenin yayın hayatı 3 yıl kadar sürdü. Ayrıca Bkz. Toprak, a.g.e., s.168.

(20)*Sâyü Amel* , 22 Aralık 1910, sayı:1

(21) *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye* . 23 Şubat 1914, No:2, Anılan yazı A.Y. imzalıdır.

Bu tür yayınların yaygınlaşmasında "İttihat ve Terakki " yönetiminin uyguladığı politikaların da etkisi vardı. İttihat ve Terakki'nin iş başında olduğu süreçte korumacı sistemin benimsendiği ve sanayileşmeye önem verilmeye başlandığı görülür (22).

Özetle, Tanzimat'tan sonra Osmanlı yönetici ve aydınları arasında başlayan sanayileşme tartışmaları, 20. yüzyıla taşan bir sorun olarak güncelliğini sürdürdü. Bu süreç içinde sanayileşme yolunda zaman zaman yoğun çabalar gösterildiyse de bunlar hiçbir zaman Osmanlı devletinin tarım ülkesi niteliğini değiştirebilecek düzeye erişemedi. Buna karşı, 19. yüzyıl Osmanlı aydınları, sanayileşme girişimlerinin başarısızlığa uğraması, ekonominin çeşitli alanlarında yabancı denetiminin giderek artması gibi konuları yeterince ortaya koyamadılar.

B- Fabrikalaşma Hareketi

19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesinin odağını 1840-1850 sürecinde gerçekleşen fabrikalaşma hareketi oluşturur. Bu süreç yeterince incelenmeden, başta İzmir olmak üzere İmparatorluğun diğer önemli ticaret ve sanayi merkezlerindeki gelişmelerin anlaşılması güçtür. Tanzimat sonrası Osmanlı sanayii konusunda, C.Ö.Sarc, E.C.Clark, R.Önsoy'un çalışmaları ilk anda akla gelmekle birlikte, 1840-1850 sürecinin bir çok yönden geniş şekilde incelenmesi gerekir (23).

II. Mahmut dönemine kadar Osmanlı sanayii, genelde sarayın ve ordunun ihtiyaçlarına yönelik, küçük tezgâhlara ve el emeğine dayanan bir yapıdaydı. Dokumacılık, dericilik, demircilik Osmanlı sanayiinin temelini oluşturan sektörlerdi. Uygulanan ekonomik düzenin ilkeleri gereği, ihracata sınırlama ve yasaklar getirilmesi, ithalata kolaylıklar sağlanması, yerli üretimin gelişmesine ve büyümesine izin vermiyordu. M. Genç , Osmanlı sanayiinin

(22) Bu konuda bkz., S.Sürgevil , *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası*, İzmir 1984, Ege Üniversitesi Sos.Bil.Enst, Basılmamış doktora tezi

(23) Osmanlı sanayii konusunda yakın tarihlerde M.Genç, Y.Cezar ve M.İlgürel'in de çalışmaları oldu. Bu çalışmalardan yeri geldikçe söz edilecektir.

18. yüzyıldaki durumundan söz ederken, modern ekonomik büyümeye götürecektir veya ilerde doğmasına yol verecek süreçlere ait eğilimlere pek rastlanmadığını belirtir (24). Daha çok yüksek gelirli grupların tükettiği, ince yünlü, ipekli gibi mallar ithal ediliyor, geniş yığınların kullandığı eşyalar ise yerli üretimle karşılanıyordu. zamanla fiyat artışları ya da ilişkilerin bozulması gibi nedenlerle ithalatta karşılaşılan güçlükler, o malın içeride üretilme düşüncesini geliştirdi.

Osmanlı sanayiinde makineli üretime geçiş çabaları II.Mahmut'un son yıllarında görülmeye başlanır. Bunda Batı'nın makineli sanayiinin etkileri yanında, II. Mahmut reformlarının ordu ve devlet kurumlarında yeni ihtiyaçlar doğurmasının da rolü oldu. Avrupa sanayi yöntemlerini ülkeye sokmak isteyen ilk girişimlerden çoğunun, tamamen askeri ve devlet kullanımını amaçlayan malların yapımıyla ilgili olması, bunu göstermektedir (25).

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin en yoğun biçimde yaşandığı 1840-1850 sürecinde hızlı bir fabrikalaşma hareketi görülür. Bu süreçte, başta İstanbul ve çevresi olmak üzere, İmparatorluğun bazı önemli merkezlerinde devlet ve özel girişimciler tarafından birçok fabrikalar kuruldu. Bu amaçla yurt dışından araç-gereç, uzman ve teknisyenler getirildi. Genelde, dokuma, demir, kağıt sektörlerini devlet kuruluşları oluştururken, sabun, tutkal, cam, fayans, tuğla fabrikaları gibi kâr sağlayıcı işletmeler özel sektörün girişimiyle gerçekleşti. Devlet fabrika kurmak isteyenleri, çeşitli imtiyazlarla ve vergi bağışı yoluyla destekledi. Bu tür ayrıcalıkları ele geçiren ve fabrikalaşma hareketini yönlendirenler, genellikle ticaret sermayesini sanayi sermayesine dönüştüren azınlıklardı. Bunlar, Tanzimat'a kadar uzanan süreçte, iç ve dış ticarete üstlendikleri aracı rolüyle büyük çıkarlar sağlamışlar ve bu sayede bir sermaye birikimine kavuşmuşlardı (26).

Fabrikalaşma hareketi sırasında kurulan ve "*Fabrika-yı Hümayun* " denilen devlet fabrikalarından bir kısmı "*Harbiye Nezareti* " bünyesinde kurumlaşırken,

24 M.Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi", *Toplum ve Ekonomi*, sayı:2, İstanbul 1991, s.99

25 E.C.Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi" (Çev.Y.Cezar), *BTTD* .c.XIV. sayı: 82-84, s.17

26 A.İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler*, Ankara 1983, s.105

bir kısmı da "Hazine-i Hassa " yönetimine bağlandı. "Fabrika-yı hümâyunlar " arasında koordinasyonun sağlanabilmesi için bir "Nâzır" atandı. Bu görevi genellikle "Tophâne-i Âmire " müşirleri üstlendi (27).

Fabrikalaşma yolunda ilk atılımlar Osmanlı sanayiinin en gelişmiş dalı olan dokumacılıkta gerçekleşti. Bu alanda Feshâne, İslimye çuha, İzmit çuha, Hereke kumaş fabrikaları gibi devlet kuruluşları, el tezgâhlarından makineli üretime geçişin ilk örnekleri olarak sıralanabilir. Bunlardan en eskisi 1835'te İstanbul'un Kadırga semtindeki bir binada üretime geçen "Feshâne " dir.

Askere fes giydirmeye kararının alınmasından sonra kurulan "Feshane " kısa zamanda gelişti. 1835 yılının son 2 ayında 19040 fes yapılan fabrikada, 1836 ortalarında ayda 12485 fes üretilir hale geldi (28). Bu gelişim üzerine Eyüb'e taşınan ve 1839'da "Feshâne-i Âmire" olarak adlandırılan kuruluşta, 1843'den itibaren yünlü kumaş da dokunmaya başladı (29). 1854'te Belçika'dan getirilen yeni makinelerle donatılan Feshâne, 1866'da geçirdiği bir yangın sonucu tamamen yandıysa da 2 yıl sonra yeniden kurularak üretime devam etti (30).

II. Mahmut zamanında kurulan diğer devlet işletmesi, 1836'da üretime geçen "İslimye Çuha Fabrikası " dır (31). Yünlü kumaş ve iplik üreten bu kuruluş 1842 ve 1846 yıllarında Fransa'dan getirilen makinelerle genişletildi (32). Üretimi ordu gereksinimini karşılamaya yönelikti.

27) *İrade, Mesâil-i Mühimme* , 628, 13 S 1262 (11.2.1846); Başbakanlık Arşivi'nde bulunan "İrade, Mesâil-i Mühimme " ve "Hazine-i Hassa" tasniflerinde yer alan belgelerde Tanzimat sonrası kurulan fabrikalar konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. "Mesâil-i Mühimler" grubunda genelde verilen ruhsat ve imtiyazlardan söz edilir. "Hazine-i Hassa" defterlerinde ise, devlet işletmelerinin faaliyetleriyle ilgili konular yer alır. Her iki tasnif de Osmanlı sanayi tarihi açısından oldukça önemlidir.

(28) *Cevdet-İktisat*, 1087, 28 L 1251; *Cevdet-İktisat* 1092, 20. R 1252

(29) Ö.Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İSOD*, İstanbul 1967, sayı:16, ss. 3-11

(30) V.Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* , Ankara 1970, s.120

(31) A.Giz, "İslimye Çuha Fabrikası", *İSOD*, İstanbul 1968, sayı:27, ss. 15-16

(32) *Cevdet-İktisat*, 1294, 23 Ş 1258; *Cevdet-İktisat* , 2007, Z 1262

İlk girişimlerden sağlanan yararlar Abdülmecit zamanında bir fabrikalaşma hareketinin başlatılmasına yol açtı. 1843'te Hereke'de 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhından oluşan bir kumaş fabrikası kuruldu (33). 1846'larda bu fabrikada 17 usta, 82 işçi ve 16 diğer personel olmak üzere 115 kişi çalışıyordu (34). 1850'de fabrikanın ipekli kısmına 100 yeni tezgâh eklenirken, pamuklu tezgâhları yeni kurulan Zeytinburnu basma fabrikasına taşındı. Sarayın ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapan Hereke kumaş fabrikası, 1875'de iç piyasaya yönelerek Kapalıçarşı'da bir mağaza açıysa da, kısa sürede kapatmak zorunda kaldı. 1891'de Gördes ve Demirci'den ustalar getirterek halı üretimine geçen Hereke fabrikası bundan sonra halılarıyla tanındı (35).

Hereke fabrikasından kısa bir süre sonra, 1845'de faaliyete geçen "*İzmit Çuha Fabrikası* " da "*Feshâne* " gibi ordu yanında iç piyasaya yönelik üretim yapan bir kuruluştu. 1846'da "*Fabrikalar Nazırı* " Hüsnü Efendi'nin sunduğu bir yazıda, bu tür yerli malların iç piyasaya sürümünün kolaylaştırılmasının ülke yararına olacağı belirtilmektedir (36). Aynı yıla ait bir başka belgede, Hüsnü Efendi'nin yazısı üzerine yapılan görüşmelerde, yurt içinde üretilen malların dışarıdan alınmaması, ancak bu konunun bir sır olarak tutulması gerektiği şu sözlerle vurgulanmıştı:

"Memâlik-i mahrusa-i mülukânede enva fabrikalar teksir etmekte ve bunların tevsi ve terviciyle imalâtının intişarı lâzımeden görünmekte olduğuna ve böyle fabrikalarda imâl olunan eşya mevcut iken emsalinin haricden mübayaası münasib olmayacağından elverişli şey olduğu halde onlardan alınması muvazene-i idhalât ve ihracat menâfi-i bedihiyyesi mütalaasına ve cihet-i saireye göre mukteziyat-ı mülkiyyeden bulunduğu ve bu cihetle Asâkir-i Nizamiyye ve Tersane-i Âmire ve Tophane-i Mamure ve mahall-i saireye lüzumu olan eşyanın o makule fabrikalar imalâtından mübayaası... Haricden tedarike muhtaç olmayan

(33) Eldem, a.g.e., s.119

(34) *Hazine-i Hassa*, 65, Vr. 69/1

(35) Z.Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V., İstanbul 1985, s. 1345

(36) *İrade, Mesail-i Mühimme*, 628, 13 S 1262

eşyanın mahall-i aherden iştirâ kılınmaması ve şu kadar ki bu hususu mahremâne tutulup harice ser-rişte verilmemek üzere memurin hazratına tenbihat-ı lazımenin .. bildirilmesi münasib olacağı Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılındığı ..." (37).

Ürettiği yünlülerin kalitesiyle dikkati çeken İzmit çuha fabrikasında, 1846'da kumaş fiyatları şöyleydi(38):

	Âla çuha	karib âlâ	evsat	karibevsat	perdelik
Ordu için	80	70	50	46	26
indirim	10	10	5	3	1
	70	60	45	43	25

(Kuruş hesabıyla, 1 Zira'sı)

Bu yıllarda İzmit çuha fabrikasında, 24 usta, 259 işçi ve 24 diğer personel olmak üzere toplam 307 kişi çalışıyordu (39). Önceleri yalnız yünlü askerî kumaşların üretildiği fabrikada daha sonra perdelik, yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven, fes gibi eşyalar da yapılmaya başlandı. 1860'larda ortalama yıllık üretimi 72.000 metre kumaş ve 60.000 adet fes civarındaydı (40). 1910'da yenilenen ve genişletilen İzmit çuha fabrikası, uzun ömürlü ender kuruluşlardan biridir.

Fabrikalaşma hareketi sürecinde, dokuma sektöründe önemli sayılan 3 devlet girişiminden daha söz etmek yerinde olur. Bunlar Bursa ipek, Balıkesir aba ve Zeytinburnu basma fabrikalarıdır.

Önemli bir ipekçilik merkezi olan Bursa'da ilk buharlı ipek fabrikası 1845'te, Fransız teknolojiyle kuruldu (41). "Harir Fabrika-yı Hümayunu" diye adlandırılan bu kuruluşun amacı Hereke kumaş fabrikasına gerekli olan ipek ipliğini üretmektir. Bursa ipek fabrikası, yaş koza işleme kapasitesinin genişliğiyle ipek sanayiine önemli bir katkı sağladı.

(37) *İrade, Mesail-i Mühimme*, 623, 3 N 1262

(38) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 622,29 Ş 1262

(39) *Hazine-i Hassa*, 65, Vr. 68

(40) R.Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s.51

(41) Reşat, "İpekli Mensucat Sanayimiz", *1930 Sanayi Kongresi*, s.125; F.Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s.405

1846-1848 tarihleri arasında dokuma sektöründe devlet ve özel sektör tarafından çeşitli girişimler göze çarpar. Bunlardan biri de Zeytinburnu basma fabrikasıdır. Yapımına 1846'da başlanan bu fabrika ödenek yetersizliği, işçi ücretlerinin zamanında ödenmemesi gibi nedenlerle bazı duraklamalar geçirdikten sonra, 1850'de tamamlanarak üretime geçti (42). Fabrika, kaliteli ürünleriyle kısa zamanda tanınmakla birlikte, kötü yönetim ve Avrupa mallarının rekabeti karşısında 1860'larda kapanma noktasına geldi (43). bunun üzerine önce "*Hazine-i Hassa*" ya, daha sonra 1867'de "*Harbiye Nezâreti*" ne devredilerek, ordu ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik faaliyetlerini sürdürdü.

1847'de gündeme gelen bir başka devlet girişimi de Balıkesir yün ipliği fabrikasıdır. Bu iş için Balıkesir'in seçilmesinin nedeni, ordunun kışlık ihtiyaçlarından bir kısmının o yörede yapılması ve aba dokumacılığında Balıkesir'de belirgin bir potansiyelin varlığıdır. Örneğin 1832 tarihli bir fermanla, askerin kışlık elbiseleri için Balıkesir'de yapılacak 75.000 top abaya gerekli olan keçi yününün Saruhan Sancağı ve kazalarından toplanarak hemen Balıkesir'e gönderilmesinden söz edilir (44).

1847'de iplik fabrikasıyla ilgili ön hazırlıkları yapmak üzere Balıkesir'e gönderilen Dobrik(*دوبرک*) kalfa, Derviş Paşa Kasrı civarındaki han yerinde yılda 60.000 top aba ipliği üretimine yeterli bir fabrikanın 600 kese akçeyle kurulabileceğini belirtti. Bu miktarın 1847 yılı "*ebniyye*" masrafına ayrılan akçeden verilmesi uygun görülerek fabrikanın yapımına başlandı (45).

Fabrikalaşma sürecinde dokuma sanayiinde, devlet kuruluşlarının yanında bazı özel girişimler de göze çarpar. Bunların hemen hemen hepsi, yabancı sermaye ya da Ermeni ve Rum azınlıklara ait yatırımlardır. 1838'den sonra Batı sanayiinin her alanda etkisini duyurmaya başlaması, devletin bu tür yatırımlara sıcak

(42) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 633, 22 Ra 1263

(43) Eldem, a.g.e., s.119

(44) *Cevdet-Askeri*, 33520, 7 Z 1247

(45) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 638, 12 Ra 1263

bakmasına yol açtı. 1846-1848 yılları arasında verilen ruhsat ve imtiyazlar bunu göstermektedir. Örneğin, 1846'da Tırhala Sancağı'nın Yenişehir kazasından Nikola Gaco (نيقولا غجو)'nun 6 tezgahlı bir ipek fabrikası kurmasına izin verildi (46). 1847'de Fransız uyruklu Niko (نيقو)'ya İstanbul'da kuracağı ipek fabrikası için 10 yıl imtiyaz tanındı (47). Aynı yıl Askeroğlu Öseb (اسكر اغى اوسب)'in başvurusu üzerine, Avrupa'dan getireceği makinelerle yapacağı kendir ve iplik üretimi için 10 yıl imtiyaz, 3 yıl vergi affı uygun görüldü (48). Yine 1847'de Avrupa tüccarından Martaroğlu Asord (مار طر اغى اسورد)'a İnegöl'ün Akhisar köyündeki kendi çiftliğinde kuracağı aba ve şayak fabrikası için ruhsat verilmesi ve gereken yardımın sağlanması kararlaştırıldı (49).

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak devlet bir yandan verdiği ruhsat ve imtiyazlarla fabrikalaşmayı desteklerken, öte yandan eski usullerle üretim yapan ve bu yolla geçimlerini sağlayan kitlelerin zarara uğramasını da istemiyordu. Yapılan imtiyaz sözleşmelerinde eski usullerle üretim yapan hane ve işyerlerine müdahale edilmemesi özellikle belirtilmekteydi. Bu durum imtiyaz avantajlarına rağmen yeni kurulan işletmelerin büyüyüp gelişmelerine ve tekelleşmelerine pek fırsat vermedi.

Devletin önem verdiği bir diğer sektör de, ordu ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğundan kaynaklanan demirciliktir. Bu amaçla, bir sanayi bölgesi olarak seçilen Zeytinburnu'nda çeşitli demir-döküm üretim ünitelerinin kurulması planlandı. 1841 tarihli bir belgeden başlangıçta Boğaziçi'nde, Çubuklu semtinde kurulması düşünülen demir fabrikasının daha sonra Zeytinburnu'nda kurulmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır (50).

Büyük harcamalarla gerçekleştirilen yatırımlardan biri olan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın , 1846'da izâbe (eritme) fırınının yapımı tamamlandı (51).

(45) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 638, 12 Ra 1263

(46) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 615, 19 B 1262

(47) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 637, 16 B 1263

(48) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 632, 9 B 1263

(49) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 636, Gurre-i B 1263

(50) *İbnülemin, Umur-ı Nâfia*, 98., 1257

(51) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 621, 26 Ş 1262

1848'de "Tophâne-i Âmire " ye bağlanan fabrikanın genişletilmesi ve gerekli araçların sağlanması için, Maliye hazinesinden Karabet Kalfa'ya 18824 kese akçe verildi (52). Aynı yıl, Avrupa'dan gerekli makine ve araçlarla, Belçika'dan ustalar getirildi (53). Bundan sonra üretime geçen Zeytinburnu fabrikasında, demir boru, çelik ray, çift pulluğu, koşum takımları, top, kılıç, süngü, çeşitli atelye takım ve tezgahları üretilmeye başlandı (54). 1849'da, İstanbul sokaklarının havagazı ile aydınlatılmasına karar verilince özel demir direkler bu fabrikada yapılmıştı (55).

Zeytinburnu fabrikasına gerekli olan hammadde, Büyükdada'da bulunarak işletmeye açılan demir madeniyle, Sofya, Somako, Köstendil gibi demir çıkarılan yörelerden sağlanmaya çalışıldı. Ayrıca yurt dışından getirilen jeolog ve mühendislerle ülkenin çeşitli bölgelerinde demir ve kömür yatakları aranmasına başlandı. 1846'da Mısır Valiliğinin, Marmaris, İçel ve Alanya'da bulunması umulan kömür yataklarının işletilmesi yolunda yaptığı başvuru üzerine harekete geçen Osmanlı hükümeti bölgeye, "Darphâne-i Âmire " de görevli maden mühendisi Mösyö Polini (*پولینی*) ile birlikte bir mühendis gönderdi. Yapılan araştırmalar sonucu Marmaris ve Alanya'da işe yarar kömür bulunamamakla birlikte, İçel'in Gülnar kazasında bazı demir yataklarına rastlandı. Bunun üzerine yeterli sayıda madenci ve işçinin gönderilerek madenin işletmeye açılması kararlaştırıldı (56).

Zeytinburnu Demir Fabrikası, kuruluşundan itibaren kesintisiz bir şekilde üretimini sürdürmekle birlikte, başta hammadde konusunda karşılaştığı güçlükler olmak üzere çeşitli etkenler nedeniyle beklenen gelişmeyi sağlayamadı.

Bu dönemde kurulan diğer fabrikalar da, 1840-1850 sürecinde hükümetin uyguladığı sanayileşme programının bir parçası olarak görünür. 1844'te İzmir'de kurulan kağıt fabrikasını (57), 1845'de Paşabahçe'de kurulan çini fabrikasını (58),

(52) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 648, 18 N 1264

(53) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 644, 22 R 1264

(54) Clark, a.g.m., s.18

(55) Daha geniş bilgi için bkz; M.İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, ss. 155-164

(56) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 627, 29 S 1262

(57) *Cevdet-İktisat*, 1813, 8 C 1262 (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. bölüm IV)

(58) *Cevdet-İktisat*, 1742, R 1261

1846'da Boğaziçi'nde Mustafa Nuri Paşa tarafından yapımına başlanan cam ve kristal fabrikasını (59), bu çerçevede düşünmek gerekir.

Yine bu dönemde kâr getirici alanlarda çeşitli özel girişimlere rastlanır. Örneğin, 1846'da Baron (برونه) adlı "müsteminin" Büyüka'da kurmaya çalıştığı sabun fabrikası (60), 1847'de Manastırlı İsmail'in Boğaziçi'nde kurduğu kiremit fabrikası (61), 1848'de İsmet Paşa, Rauf Bey, Askeroğlu Öseb () ortaklığının aldığı tutkal fabrikası imtiyazı (62), bunlar arasında sayılabilir.

1840-1850 yılları arasını kapsayan fabrikalaşma sürecinde, devlet ve özel sektör yatırımları olarak birçok üretim birimi ortaya çıkmakla birlikte, bunların ancak bir kısmı ayakta kalabildi. Bazı kuruluşlar, bilgi ve deneyim yetersizliği, kötü işletmecilik, Avrupa rekabeti, maliyet yüksekliği gibi nedenlerle kapanmak zorunda kalırken, bazıları da yangın, sabotaj gibi olaylar sonucu yok oldu(63). Böylece fabrikalaşma hareketinden umulan sonuçların sağlanamaması, 1850'den sonra devlet ağırlıklı sanayileşme politikasından vazgeçilmesine yol açtı. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısında devletin büyük harcamalar gerektiren yatırımlardan kaçındığı görülür. Bu durum, yabancı sermayeye daha geniş bir alanda hareket etme fırsatını sağlamıştır.

1863'te "Islah-ı Sanayi Komisyonu " nun kuruluşuyla birlikte yeniden sanayileşme çabalarına girildiği gözlenir. Ancak bu kez devlet öncü rolüne pek hevesli değildi. Daha çok, mevcut kuruluşların desteklenmesi, yeni ruhsat ve imtiyazlar verilmesiyle yetinildi. Bu süreçte, verilen imtiyazlar genellikle yurt dışından ithal edilen malların ülke içinde üretimini amaçlamaya başladı. Şeker fabrikası kurma girişimleri buna örnektir. Bununla birlikte, şeker fabrikası gibi birçok girişim sonuçsuz kaldı ve 19.yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1840-1850 sürecine benzer bir fabrikalaşma olayı bir daha yaşanmadı. Yalnız, İzmir gibi ticaretin canlı olduğu merkezlerde genellikle yabancı sermayeye dayalı gelişmeler oldu.

(59) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 616, 14 R 1262

(60) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 625, 22 S 1262

(61) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 635, 22 L 1263

(62) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 643, 13 S 1264

(63) Önsoy, a.g.e., s.55

1864/1865 tarihinde, fabrikalaşma hareketinin ardından devletin elinde kalan kuruluşlar şunlardı (64):

"Tophâne-i Âmire" ye bağlı olan üniteler

Top dökümhanesi, top vapuru, demirhane, marangoz fabrikası, nakkaş fabrikası, saraç fabrikası, sandık ve modül fabrikası.

"Tersâne-i Âmire" ye bağlı olan üniteler

Çekiç fabrikası, makine tamiratı fabrikası, haddehane fabrikası, dökümhane fabrikası, demirhane fabrikası, kalhane(sökme) fabrikası, erre(bıçkı) fabrikası, Havuzlararası'nda makara ve erre fabrikası, Yalıköşkünde makine fabrikası.

"Tüfenkhâne-i Âmire" ye bağlı olan üniteler

Zeytinburnu'nda; kaynakhane, çarkhane, çakmakhane, kundakhane, harbihane, açkühane, eğehane, kapsül fabrikası, kılıç fabrikası, bakır eşya fabrikası, demir fabrika-yı hümayunu, erre fabrikası; İstanbul baruthanesi içinde fişenkhanesi; Konya, Kayseri, Hezargrad ve Üsküb'de güherçile fabrikaları; Pravişte ve Samakocuk'da demir-gülle fabrikaları; İncirliada'da Kükürt fabrikası.

"Hazine-i Hassa"ya bağlı üniteler.

Eyüb'deki "Feshane-i Âmire", Hereke kumaş fabrikası, Bursa ipek fabrikası, Zeytinburnu basma fabrikası.

Anılan bu fabrikalardan, "Hazine-i Hassa" yönetimi dışındakiler, ticari pazar amaçları olmayan, ordu ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan kuruluşlardı. Çoğu, Osmanlılarda eskiden beri var olan sanatların yeni tezgâhlarla geliştirilerek devam ettirildiği küçük işletmelerdi. Ancak bunlardan bir kısmı, 20.yüzyılda gerçekleşen bazı büyük kuruluşların temelini oluşturma açısından değer taşır.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın ilânından 1850'lere kadar uzanan süreçte yoğun bir fabrikalaşma hareketine girişildiği görülür. Bu hareketin

(64) *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1281 (1864/65), ss.140-141.

başlatılmasında, II.Mahmut döneminde gerçekleşen yenileşme ve değişimin yolaçtığı ihtiyaçların yanında, 1838'den sonra Osmanlı pazarlarının Batı'nın sanayi ürünlerine açık bir hale gelmesinin de rolü olmuştur. Anılan dönemlerde, el emeğine dayalı yerli sanayi, fabrika ürünleriyle rekabet gücünden yoksun olduğu gibi, değişen ve artan talepleri de karşılayabilecek bir yapıda değildi. Bu nedenle, bir yandan eski usullerle üretimlerini sürdüren bazı kuruluşlarda yeni teknolojiye göre düzenlemeler yapılırken, bir yandan da en çok gerek duyulan alanlarda yeni fabrikalar kurma yoluna gidildi.

Devletin öncülük ettiği fabrikalaşma hareketi İstanbul ve çevresinde yoğunlaştı. Yeterli sermayenin ve yetişmiş elemanların bulunmadığı bir ortamda başlatılan bu hareket, hammadde, yer seçimi, pazarlama gibi unsurların akılcı bir biçimde programlanmadığı girişimlerle sınırlı kaldı. Verilen ruhsat ve imtiyazlarla özel sektör desteklenmekle birlikte, sözleşmelere eski teknikle üretim yapan küçük işletmelere müdahaleyi önleyici hükümler konuldu. Devletin bu ikilemi yeni kuruluşların büyüme ve gelişmesine fırsat tanımadığı gibi, küçük işletmelerin bir süre daha direnmesinden öte bir yarar sağlamadı.

Tanzimat'ın ilk yıllarından Kırım Savaşı öncesine kadar uzanan süreçte Osmanlı hükümetinin "*son derece ihtiraslı* " bir programa giriştiğini belirten E.C. Clark, bu süreçte kurulan işletmelerin çeşit, sayı, planlama, yatırım açısından daha önceki çabaların çerçevesini çok aştığını ve bu dönemi Osmanlı tarihinde örneği bulunmaz bir olay haline getirdiğini öne sürer (65). Clark'a göre, sanayileşme programı 1848'den sonra çöküntüye girmekle birlikte, bu süreçte kurulan birçok Osmanlı fabrikası ve yetişmiş eleman Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalarak öncülük ve deneyimin çekirdeğini oluşturmuştu. Clark'la aynı görüşü paylaşan R.Önsoy da, Tanzimat'ın "*Batı düşüncesi yanında, Batı tekniğinin de alındığı, Batı tipinde büyük sanayi tesislerinin ülkeye kazandırıldığı bir dönem* " olduğunu vurgular (66).

(65) Clark, a.g.m., s.18

(66) Önsoy, a.g.e., s.57

Buna karşılık, Osmanlı sanayinin yapısı ve örgütlenmesi hakkında derinliğine bilgi bulunmadığını belirten O.Kurmuş, Clark'ın "*Osmanlı sanayi devrimi*" nitelendirmesinin "*gariplik*" olduğunu ileri sürer (67). Kurmuş gibi Ş.Pamuk'ta Clark'ın görüşlerini fazla ciddiye almaz. A.Rıza Seyfi ise "*Abdülmecit devrindeki bu sanayileşme hamlesini* " milyonların boşa harcadığı "*şuursuz* " bir uğraş olarak nitelendirir (68).

Bütün bu yargılar bazı gerçekleri içermekle birlikte, arşiv belgeleri, anılan süreçte Osmanlı hükümetinin sanayileşme yolunda ciddi çabalar içine girdiğini göstermektedir. Bu amaçla yurtdışından getirilen çok sayıda makine ve araç, hazinece yapılan büyük harcamalar, çeşitli yatırımlar bunun kanıtıdır. Örneğin 1846'da, demir fabrikası, "*Tophane-i Amire*" döküm ve marangozhanesi için Maliye hazinesinden 12.000 kese akçe verilmişti (69). 1848'de "*Fabrika-yı hümâyunlar*" harcamaları için 26.000 kese ayrılmış, 40.000 keselik "*evrâk-ı nakdiye*" düzenlenmiş, üretim ve giderlerinin bağımsız yönetimi konusunda "*Hazine-i Mahsusa* " oluşturulmuştu (70). Aynı yıl çuha, akmeşe(ince kumaş), basma ve demir "*fabrika-yı hümâyunları*" ile "*çiftlikat-ı Şahane* ", "*Ziraat Talimhanesi* " ve kömür madenlerinin işletme giderlerinin hazineye karşılanması yolunda "*Darphâne-i Âmire* " nazırına, "*Tophâne-i Âmire* " müşirine ve Maliye nazırına buyrultular yazılmıştı (71).

Yine 1848'de, Barutçubaşı Avanes Dadyan'ın Belçikalı bir şirketle devlet adına yaptığı mukavele gereğince sipariş olunan makine ve araçların tutarı 849.982 Frank idi (72). Bu miktarla Sultaniye'de kurulması planlanan ve Belçika'dan gönderilecek ustalar tarafından monte edilecek olan top, demir, gülle fabrikası için alınacak malzeme arasında; 2 buhar kazanı, 2 "*izabe* " (eritme) fırını, 50 kok fırını ve bunlarla ilgili diğer araçlar vardı.

(67) O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* , İstanbul 1974, ss. 123-124

(68) A.Rıza Seyfi, "İmparatorluk devrinde sanayileşme komedisi", *Cumhuriyet* , 31 Temmuz 1939

(69) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 618 Gurre-i, Ş 1262

(70) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 645, 15 C 1264

(71) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 642, 26 C 1264

(72) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 644, 22 R 1264

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görüldüğü gibi devlet parasal açıdan gücü yettiğince sanayileşmeyi destekliyordu. Ancak asıl sorun, fabrikaların kuruluş, yönetim ve işletme aşamalarında gereken nitelikli eleman yokluğuydu. Bu açık Avrupa'dan getirilen uzman, teknisyen ve ustalarla kapatılmaya çalışıldı. Sanayileşen ülkelerin geçiş sürecinde uyguladıkları, geleneksel işgücünden yararlanma yolları araştırılmadı.

Sanayi faaliyetlerinin koordinatörlüğü Dadyan ailesi gibi ekonomik alanda söz sahibi olan Ermenilerin eline bırakılmıştı. Örneğin, Barutçubaşı Avanes ve yeğeni Bogos Dadyan'ın, fabrikalarla ilgili her konuda geniş yetkileri bulunuyordu. Önemli mevkilere kendi yakınlarını yerleştiren Dadyan'lar, sanayileşme hareketini uzun bir süre yönlendirdikten sonra, çeşitli yolsuzluklara bulaşmaları nedeniyle 1849'da görevden uzaklaştırıldılar. Bu süreçte, Abdülmecid'in fabrikaları ziyareti sırasında kendisine yerli üretim diye "*marka ve etiketi dikkatlice yerinden çıkarılmış* " Avrupa ithal mallarının gösterildiğinden sözedilir (73).

Bilinen bir gerçek de, 1838 ticaret sözleşmelerinin Osmanlı sanayileşmesini olumsuz yönde etkilemesidir. Bu sözleşmeler sonucu düşük gümrükle Osmanlı pazarlarına giren malların bollaşması, yerli sanayii derinden sarsmaya başladı. Yeni kurulan devlet fabrikalarından çoğunun, ticari pazar amacı bulunmayan, ordunun ve sarayın ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan, işletme giderleri yüksek kuruluşlar olması, ithal mallarıyla rekabet şansını azaltıyordu. Bunun sonucu, sanayileşen Avrupa Osmanlı pazarlarını yavaş yavaş ele geçirirken, fabrikalaşma sürecinde ortaya çıkan kuruluşlardan kimi kapandı, kimi de devlet desteğiyle ayakta kalmaya çalıştı. 1860'larda bu duruma çözüm yolları aranmaya başlandığı görülür.

C- Uluslararası Sergilerde Osmanlılar

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sanayi devriminin yolaçtığı gelişmeler sonucu hızlı üretim artışı ve çeşitlerin çoğalması, sanayi ülkelerini pazar olayına

(73) Clark, a.g.m., s.24

yöneltmişti. Bu nedenle sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtımı amacıyla uluslararası sergiler düzenlenmesi düşünüldü. Bu konuda ilk girişim, özellikle dokuma sektöründe ileri bir düzeye ulaşan İngiltere tarafından gerçekleşti. Böylece, 1851'de Londra'da açılan ilk uluslararası sergiye birçok ülkeyle birlikte Osmanlı Devleti de katıldı.

Osmanlılarda çeşitli ürünlerin pazarlandığı, eğlence niteliği de bulunan geleneksel panayırılar düzenlenmekle birlikte, uluslararası sergi konusunda genel bir fikir yoktu (74). Bununla birlikte, böyle bir sergiye katılmanın ülke ürünlerinin tanıtımı açısından yararlı olacağı düşünüldü. Sergiye gönderilecek ürünlerin kurulan bir komisyon tarafından belirlenmesi ve "Nâfia Nezâreti" kanalıyla vilayetlere duyurulması kararlaştırıldı (75).

Birçok sanayi ürünüyle birlikte yeni buluşların makine ve araçların da yer aldığı Londra sergisinde Osmanlı grubu, özellikle el işleri ve tarım ürünleriyle ilgi topladı. Bunlardan bir kısmı sergi sonlarına doğru kurulan komisyonlar tarafından ödüle değer bulundu. Ödül kazananlar arasında, *İzmir Kağıt Fabrikası*'nın ürünleriyle sergiye katılan fabrika yöneticisi Düzoğlu Hoca'nın da adı geçmektedir (76).

Osmanlı yönetimi bu ilk deneyimi ülke ekonomisi açısından olumlu bularak, bundan sonra düzenlenen diğer uluslararası sergilere de katılmaya özen gösterdi. 1855'de Paris'te açılan sergiye gösterilen ilgi daha büyük oldu. Bu sergiye, başta İstanbul olmak üzere İzmir, Aydın, Bursa, Selânik, Trabzon, Amasya, Kayseri, Halep, Şam gibi, sanayi ve ticaretin aktif olduğu çeşitli yörelerden yaklaşık 2000 kalem mal gönderildi (77). Paris sergisinde, Osmanlı grubu tarım ürünleri yanında bazı devlet kuruluşlarının ürettiği mallarla da dikkati çekti. Bu sergide 27 madalya ve 20 takdirname kazanan Osmanlı ürünleri arasında, kuru üzümüyle İzmir, inciriyle Aydın vilâyetleri de bulunuyordu (78).

(74) A.Giz, "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", *İSOD*, sayı:18, İstanbul 1967, s.11

(75) *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s.146

(76) Önsoy, a.g.e., s.63

(77) Önsoy, a.g.e., ss. 63-66

(78) *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.147

1862'de Londra'da ikinci kez düzenlenen uluslararası sergiye Osmanlı devleti yine çoğunluğu hammadde ya da yarı işlenmiş ürünlerin oluşturduğu mallarla katıldı ve çeşitli ödüller kazandı. Bunlar arasında sergiye İzmir'den katılan üreticiler de vardı. İzmir'den, üzüm ve incir çeşitleriyle P.Giudici, palamutla Malini ağa, bazı sanayi bitkileriyle Sidney Maltass madalya aldılar (79).

Bu sergilerde yer alan Osmanlı ürünlerini genelde, değişik yörelerden toplanmış tarıma dayalı mallar ve çeşitli el işleri oluşturuyordu. Bazı devlet fabrikalarının üretimi dışında sanayi ürünleri üzerinde söz sahibi olanlar, daha çok gayr-i müslimler ya da Avrupalı şirketlerin Osmanlı ülkesindeki uzantıları olan işletmelerdi. Sergilere katılan Osmanlılar, üretim teknolojisinde Avrupalıların sağladığı üstünlüğü yakından tanıma fırsatını buldular. Bu sayede kazanılan deneyimle, İstanbul'da bir sergi açmak düşüncesi doğdu. Böyle bir sergide teknik gelişmeleri, makinaların hızlı ve ucuz üretimini yerli esnafa göstermenin, sanayileşme açısından yararlı olacağı umuluyordu. Bu amaçla İstanbul'da uluslararası bir sergi düzenlenmesine karar verildi.

Böylece, gerekli hazırlığa başlanarak, başkanlığına "*Maârif Nâzırı* " Mustafa Fazıl Paşa'nın getirildiği bir sergi komitesi oluşturuldu. Mustafa Fazıl Paşa sadarete sunduğu 16 Kasım 1862 tarihli bir yazısında, ülke ekonomisine katkı, kamuoyunda yaratacağı izlenim ve politik etkileri bakımından, bu sergi için hiçbir masraftan kaçınılmaması gerektiğini belirtti (80). Serginin hazırlık ve kuruluş çalışmaları Osmanlı yönetiminin bu işe oldukça önem verdiğini göstermektedir. Sultanahmet Meydanı'nda kısa zamanda büyük bir sergi binasının kurulması ve hazırlanan 61 maddelik "*Sergi-i Umumi-i Osmani Nizamnâmesi*"nin basın yoluyla halka duyurularak, binlerce ürünün sergiye katılımının sağlanması, bu önemi yansıtır (81). İstanbul sergisine, özellikle tarım araçları ve çeşitli makine örnekleriyle İngiltere ve Fransa da katıldı.

(79) Önsoy, a.g.e., ss. 69-70

(80) A.Giz, "1863 İstanbul Sergisi", *ISOD*, sayı. 28, İstanbul 1968, s.24

(81) *Tercüman-ı Ahval*, No:291, 9 Ş 1279 (30.1.1863)

28 Şubat 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından, büyük bir törenle açılan İstanbul sergisini halk ilgiyle izledi. Cumartesi ve Çarşamba kadınların, diğer günler erkeklerin ziyaretine ayrılan sergiye giriş ücreti, Cuma-Cumartesi 6, diğer günler 3 kuruştur (82). Avrupalıların da ilgisini çeken İstanbul sergisi 5 ay açık kaldı. Bu süre içinde Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden, aralarında tüccar, işadamı ve gazetecilerin de bulunduğu çeşitli gruplar gelerek sergiyi gezdiler. Örneğin Viyana'dan gelen 142 kişilik grubu, 450 kişiden oluşan bir başka grubu izlemiş ve bu grubu 5 gün İstanbul'da kaldıktan sonra İzmir'i de ziyaret etmişti. R.Önsoy bunların Osmanlı ülkesine toplu halde gelen ilk turist grupları olduğunu belirtir (83).

Sergi sonunda kurulan jüriler tarafından başarılı bulunan üreticilere çeşitli madalyalar dağıtıldı. 1866 tarihli bir belgede "*Sergi-i Umumi-i Osmanî* "de "*şâyân-ı mükâfat olanların esâmisi ve derece-i mükâfatlarını* " belirten defterlerin, "*Ticaret Nezâreti*" nin tezkeresiyle birlikte gönderildiğinden sözedilir (84). İstanbul sergisinin en olumlu yanı, "*İslah-ı Sanayi Komisyonu* " kurulması ve şirketler oluşturma düşüncesini yerleştirmiş olmasıdır.

Bundan sonra, Osmanlı yönetiminin yerli üreticiye çeşitli kolaylıklar sağlayarak uluslararası sergilerde yer almaya çalıştığı görülür. Örneğin, 1871 Londra sergisine mal göndermek isteyenlere yardımcı olunacağı bütün vilayetlere duyurulmuş, Osmanlı halılarının bütün Avrupa'da çok beğenildiği, bunların sergide yer almasının iyi olacağı, gerekirse bunun için Ticaret veznesinden 30.000-40.000 kuruş borç verilebileceği belirtilmişti (85). Yönetimin bu yaklaşımı sayesinde, 1872 Paris ve 1873 Viyana sergilerinde Osmanlı ürünleri kendi pavyonlarında, geleneksel özelliklerini yansıtan dekorlar içinde sergilendiler.

1872 tarihli bir belgede, Viyana sergisine katılacak Osmanlı ürünlerinin değeriyle, yapılacak harcamalar konusunda "*Nâfia Nezâreti*"nden "*Meclis-i*

(82) O.Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.I, İstanbul 1338(1922), s.738

(83) Önsoy, a.g.e., s.92

(84) *İrade, Dahiliye*, 37990, 6 L 1282

(85) *İrade, Dahiliye*, 42800, 7 R 1287

Mahsus 'a yollanan bir tezkereden sözedilir. Belgeden anlaşıldığına göre, Osmanlı ürünleri Viyana'da, Paris sergisindeki konumundan 7 kat daha geniş bir alanda sergilenecekti. 700 metrekare genişliğindeki bu alanda Osmanlı mimarisini yansıtan 1 konak, 1 köylü evi, 1 Sultanahmet Çeşmesi'nin benzeri ve birkaç mezar yerelacaktı. Bu yapıların sorumlusu, Paris sergisinde olduğu gibi Viyana sergisi komisyonuna da üye seçilen, Çırağan Sarayı'nın başressamı mimar Montani (

مونتانی) Efendi idi (85).

Anılan belgede Viyana sergisinin hazırlık çalışmalarıyla birlikte, Paris ve Viyana sergilerinin giderleri konusunda da bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki karşılaştırma, Osmanlı yönetiminin bu tür sergilere yaptığı harcamalar konusunda genel bir fikir vermektedir:

	1872 Paris Sergisi	1873 Viyana Sergisi
İnşaat giderleri	1.089.000 (kuruş)	920.200 (kuruş)
İnşaat dışı genel giderler	2.591.334 (kuruş)	2.245.599 (kuruş)
Memurlara ödenen aylık ve yolluklarla, diğer giderler	420.010 (kuruş)	420.010 (kuruş)
Toplam	4.100.344 (kuruş)	3.585.809 (kuruş)

1874'te Kaliforniya sergisine davet edilen Osmanlı devleti, ürünlerini Amerika'da tanıtmak düşüncesiyle katılacağını bildirmişti. Ancak serginin açılışına az bir zaman kaldığından, verilen sözü yerine getirmek için gönderilecek eşyanın sınırlı tutulması ve gerekli harcamalar için Maliye hazinesinden 750.000 kuruş ayrılması kararlaştırıldı (87).

1877'de Aydın valiliğine yapılan bir duyurudan, 1878 Paris sergisine katılmak isteyenlerin gümrük vergisinden muaf tutulacakları anlaşılmaktadır (88). Sergiye katılım konusunda sağlanan bu destek, ihracatın gelişmesine katkı amacıyla

(86) *İrade, Meclis-i Mahsus, 1776, 6 S 1289*

(87) *İrade, Hariciye, 15927, 11 S 1291*

(88) *İzmir, 14 R 1294*

düşünülmüştü. Bu tarihlerde İzmir'in ihracat ve ithalat rakamlarının birbirine yakın olduğu, 1880'den sonra ise durumun ihracat lehine değiştiği görülür. Bununla birlikte, gümrük kolaylıklarından yararlananlar, yerli üreticiden çok yabancı işletmeler olmuştur.

1893'te İstanbul'un Şişli semtinde açılacak olan "*Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi* " nedeniyle 39 maddeden oluşan bir yönetmelik yayınlandı (89). Buna göre sergide, yerli ürünlerle birlikte düzenleme heyetince onaylanan yabancı sanayi ürünleri, makina ve araçlara da yer verilecek, sergiye kabul edilecek ürünler için her vilâyette heyetler oluşturulacaktı. Bu yönetmeliğin en önemli yanı, sonuncu maddede, bundan sonra düzenlenecek her sergi için aynı yönetmeliğin geçerli olacağını belirtmiş olmasıdır.

Özetle, Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısında katıldığı uluslararası sergiler, iki yönlü bir etkileşim sağlamıştır. Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ürünleri ve hammadde kaynakları açısından büyük bir potansiyele sahip olduğunu, dokumacılık ve bazı el sanatlarında belirli bir gücü bulunduğunu anladılar. Osmanlı ticari ve sanayi faaliyetlerine büyük ölçüde gayr-i müslimlerin ve yabancıların egemen olduğunun bilinmesi, yabancı yatırımcıların cesaretini artırdı. 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle İzmir ve Ege bölgesinde yabancı sermaye yatırımlarının çoğalmasında uluslararası sergilerin de rolü vardır. Buna karşılık Osmanlılar, Batı'nın teknolojik üstünlüğünü yakından tanıma fırsatını buldular ve Batı sanayii ile Osmanlı sanayii arasındaki farkı açıkça gördüler. Bu nedenle, "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" nun kuruluşu, gümrüklerin yeniden düzenlenmesi, esnafı şirketleştirme girişimleri gibi çabalarda uluslararası sergilerin payını da düşünmek gerekir.

D- Islah-ı Sanayi Komisyonu

1850'lerde terkedilmeye başlanan devlet ağırlıklı sanayileşme politikasının ardından, uluslararası sergilerde edinilen deneyimin etkisiyle Abdülaziz

(89) *Hizmet*, 16-20 C 1311

döneminde sanayileşme sorununun yeniden gündeme geldiği görülür. Sergiler sayesinde Batı'yla olan fark açıkca görülmüş, yeni üretim teknikleri ve sanayi ürünleri yakından tanınmıştı. İstanbul sergisinden sonra, bazı girişimleri gerçekleştirmek için öncelikle koordinatör bir sanayi kurulu oluşturmak gerektiği düşünüldü. Bunun sonucu ortaya çıkan "*Islah-ı Sanayi Komisyonu* ", Tanzimat'tan sonra önemini kaybetmeye başlayan gedik ve lonca düzeninin sona ermesiyle, ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu arasındaki geçiş sürecinde ülke sanayiini korumaya ve geliştirmeye yönelik işlevi olan önemli bir kurum olarak göze çarpar.

O. Ergin "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" nun kuruluş tarihinin kesin olarak bilinmemekle birlikte 1863-1865 tarihleri arasında faaliyete geçtiğini, kısa bir aradan sonra 1868'de ikinci kez çalışmaya başladığını ve 1873'te dağıtıldığını öne sürer (90). E.Z.Karal, bu komisyonun, "*sanayi-i dahiliye* "adı verilen küçük sanayi dallarının varlığını korumak için 1863'te kurulduğundan sözeder (91). R. Önsoy ise komisyonun oluşturulması için, sanayileşme konusunda modern fikirlere sahip olan eski evkâf nâzırı Rıza Efendi'nin görevlendirildiğini ve bu kurumun muhtemelen 1864 yılı ortalarında çalışmalarına başladığını belirtmektedir (92). Kuruluş tarihini kesin olarak belirleyen bir belgeye rastlanmamakla birlikte, "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" Abdülaziz döneminde sanayileşme yolunda atılan önemli bir adım olmuştur.

"*Islah-ı Sanayi Komisyonu* " 5'i devlet memuru, 4'ü tüccar ve sanayici olmak üzere 9 devamlı üyeden oluşuyordu (93). Bunun yanında, gerektiğinde toplanmak ve araştırmalar yapmak üzere bürokratlardan oluşan 9 doğal üyesi bulunmaktaydı. 1870'de sayısı 8'e düşen devamlı üyeler şunlardı (94):

(90) Ergin, a.g.e., ss. 718-727

(91) E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi* , C.VII, 4. bs., Ankara 1988, s.256

(92) Önsoy, a.g.e., s.95

(93) A.Giz, "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*", *ISOD* , sayı: 33, İstanbul 1968, s.17.

(94) *Salname-i Devlet-i âliyye* 1287 (1870/71), s.51

Başkan	Fazıl Efendi
Üye	Nasrî Efendi
Üye	Hacı İsmail Raif Efendi
Üye	Ali Efendi
Üye	Hacı İbrahim Efendi
Üye	Anton Hattî Efendi
Üye	Anaştâş Ağa
Kâtip	İsmail Efendi

Yayınlanan 11 maddelik bir yönetmelikle görevleri ve çalışma düzeni belirlenen "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*"nun başlıca amaçları şöyle sıralanabilir:

1. Gümrük tarifelerini düzenlemek,
2. Sergiler düzenleyerek sanayii desteklemek,
3. Esnafı şirketler halinde birleştirmek,
4. Sanayi okulları açılmasını sağlamak.

Bunlardan ilk ikisi daha önce gerçekleşen işlerin devamına yöneliktir. 1861/62 ticaret sözleşmeleriyle ithalat gümrüğü % 3 arttırılarak % 8'e yükseltilmiş; ihracat gümrüğü % 12'den % 8'e düşürülmüş; ayrıca % 1'e inene kadar her yıl % 1 oranında düşürülmesi kararlaştırılmıştı (95). Komisyonun görevi bu oranlarla ilgili yeni tarifeleri düzenlemektir. Öte yandan İstanbul sergisiyle önemli bir iş başarılmıştı. O.Ergin, İstanbul sergisini "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*" nun çalışmalarından biri olarak değerlendirir. Bu durumda, Komisyonun 1864'te kurulduğu varsayımı geçersiz olur. 1871 Paris ve 1872 Viyana sergilerine Osmanlıların çok sayıda ürünle katılmasında "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*" nun önemli katkısı oldu.

Bununla birlikte bu kurumun asıl faaliyeti esnafın şirketleştirilmesi ve sanayi okullarının açılması konularında göze çarpar. Osmanlı yönetimi, yeterli sermayenin bulunmadığı bir ortamda bireysel çabalara destek yerine, esnafı şirketler halinde birleştirerek, sanayi yatırımlarına hız kazandırmayı

(95) Ergin, a.g.e., s. 733.

düşünmüştü. Bu nedenle, "Islah-ı Sanayi Komisyonu ", kuruluş tüzüğünde yer alan bu konuya ağırlık verdi. Esnafın şirketleşmesinden şunlar amaçlanıyordu (96):

1. Hükümetin karşısında sayısı az ve güçlü kuruluşlar bulunacak, bu kuruluşların korunması için devletçe gereken önlemler alınacak,
2. Esnafın imkanları bir araya getirilerek, dışarıdan makine ve hammadde ithal edilecek, böylece seri üretime geçilecek,
3. Esnafın birleşmesi, her sanat dalı için gerekli okulların kurulmasını ve nitelikli eleman yetiştirilmesini sağlayacak,
4. Ürünlerin kalitesi ve satış fiyatı belirli bir düzene bağlanacak, devlet ihtiyaçlarını bu kuruluşlardan satın alacak,
5. Loncaların dağılmasıyla ortadan kalkan, esnaf arasındaki yardımlaşma ve dayanışma düzeni tekrar kurulabilecek.

Böylece çeşitli esnaf grupları bir araya getirilmeye ve her grub için kuruluş yönetmelikleri hazırlanmaya başlandı. 1866'da simkeşler ve kalıbdancılar, 1867'de saraclar, debbağlar, 1868'de kumaşçılar, dökmeçiler, demirciler, 1870'de tabakçılar şirketleri oluşturuldu (97). Kurulan şirketlere; 6 yıl gümrük ve damga resmi muafiyeti, devlet malzemelerinin bunlardan alımı, elemanları için okul açmak gibi ayrıcalıklar tanındı (98).

Bu program çerçevesinde oluşturulan debbağlar şirketinin başarısının, diğer şirketlerin kuruluşunda etken olduğu görülür. 7 Mayıs 1869 tarihli bir belgede, sanayi gelişmesi için kurulan şirketlerin yetersiz kaldığı, yalnız 20 ay önce 10.000 altın sermayeyle kurulan debbağlar şirketinin umut verici olduğu, bu şirketin birinci yıl sonunda ortaklarına % 51.5 kâr payı dağıttığı ve sermayesini iki katına çıkardığı belirtilmektedir (99). Debbağlar şirketinin faaliyetleri sayesinde daha önce "kıyye "

(96) A.Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İSOD*, sayı: 34, İstanbul 1968, ss. 16-19.

(97) Ergin, a.g.e., s.748

(98) Ergin, a.g.e., s.749

(99) *İrade, Dahiliye*, 41154, 25 M 1286 (Bkz., Ekler, Belge-I)

(okka)si 34-35 kuruşa satılan Avrupa köselesi 30 kuruşa düştü. 1868 yılının kurban bayramında, orduya gerekli 100.000 kıyyelik kösele alımı için açılan ihaleyi de debbağlar şirketi kazandı. Bu ihalede yabancı tüccarın 28 kuruşluk teklifine karşılık, anılan şirket 21 kuruşa taahhütte bulunmuş, böylece hazineye 700.000 kuruş kazanç sağlamıştı. Bu tür olumlu gelişmeler üzerine, dericiliğin yaygın olduğu İzmir, Bursa, Edirne, Şumnu, Kayseri, Diyarbakır yörelerinde de debbağ esnafının şirketler halinde birleştirilmesi düşünüldü. Anılan belgeden, bu konuyla ilgili, İzmir, Ankara, Diyarbakır ve Tuna vilâyetlerine, İstanbul debbağlar şirketi yönetmeliğinin örnek olarak gönderildiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte dericilerin sağladığı gelişmeyi diğer şirketler başaramadılar. Başarısızlıktan sorumlu tutulan "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" 1873'te dağıtılarak, görevleri şehremanetine devredildi. İ.Ortaylı, esnafın şirketleşmesindeki başarısızlığın, daha işin başında bürokrasinin kapitalist gelişmeyi yönlendirme eğiliminden kaynaklandığını ileri sürer (100). Bu yargının haklı yönleri bulunmakla birlikte, o dönemde yerli esnaf zaten bağımsız bir gelişmeyi sağlayacak güçte değildi. Gerekli sermayeden yoksun oldukları gibi, bilgi ve deneyimleri de yetersizdi.

"*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" yaklaşık on yıllık faaliyeti döneminde, lonca ve gedik düzeninin sona erişiyile ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu arasında bir köprü sayılır. O dönemin siyasal ve ekonomik istikrarsızlığı nedeniyle varlığını daha fazla koruyamamakla birlikte, esnafın sorunlarına çözüm yolları arayan, sanayileşme çabalarına katkı sağlayan bir kurum olarak göze çarpar. 1872'de fabrika ürünlerini ayırtetmek ve hileli mal sürümünü önlemek amacıyla "*âlamet-i fârika nizamnâmesi*" nin hazırlanması (101), 1873'te, yurt dışından getirilecek makina ve fabrikâ araçlarının 15 yıla kadar gümrük dışı bırakılması (102), sanayi okullarının açılması gibi konularda "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" nun önemli hizmetleri olmuştur.

(100) İ.Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. bs., İstanbul 1987, s.162

(101) *Düstur*, Tertib-i Evvel, C.I, ss. 282-287

(102) *Düstur*, Tertib-i Evvel, C.III, s.398

E- Sanayi Okulları

"*Islah-ı Sanayi Komisyonu*"nun kuruluş amaçlarından biri de Osmanlı sanayiine gerekli nitelikli elemanlar yetiştirmek üzere sanayi okulları açılmasını sağlamaktı. Daha önce de fabrikalaşma sürecinde, yeni kuruluşların eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla meslekî okullar açılması düşünülmüştü. Bu düşünceyle 1847'de Yeşilköy yakınlarında açılan "*Ziraat Mektebi*", üç yıllık bir faaliyetten sonra, kadro yetersizliği fazla masraf gerektirdiği gibi nedenlerle 1850'de kapanmak zorunda kalmıştı (103). Bu deneyimin başarısızlığından sonra Abdülaziz dönemine kadar, sanayi okulu açılması, ya da kalifiye eleman yetiştirilmesi yolunda önemli bir çabaya rastlanmaz.

Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında kendisine bağlı şehirlerde "*ıslahhane*" adıyla açtığı pratik sanat okullarının olumlu sonuçlar vermesi bu konuda yeni girişimlere neden oldu. İslahhanelerde, din farkı gözetmeksizin alınan yoksul ve kimsesiz çocuklara, okuma, yazma, hesap dersleri yanında dokumacılık, terzilik, kunduracılık, demircilik gibi meslekler öğretiliyordu (104). Yatılı olan bu okulların sağladığı yararlar gözönüne alınarak, ülkenin diğer yörelerinde de benzer türde sanayi okulları açılması planlandı. Böylece 1868'in sonlarında İstanbul'da açılan "*Mekteb-i Sanayi* ", daha sonra diğer vilâyetlere de yaygınlaştırılan sanayi okullarına ilk örnek oldu.

1) "*Mekteb-i Sanayi* "

"*Mekteb-i Sanayi* "nin kuruluşunda, ıslahhane deneyimiyle birlikte, esnafın şirketleşmesiyle belirgin hale gelen nitelikli eleman ihtiyacının ve "*Islah-ı Sanayi Komisyonu* " nun çalışmalarının da rolü olmuştur. Okulun kuruluş amacı 20 Kasım 1868 tarihli bir belgede, "*Dersaadet'de bir mekteb-i sanayi tesis ve teşkiliyle Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne'de Avrupa ehl-i sanatına kıyasen gerek usul ve gerek masnuatca girüde kalmak olduğu meşhud olan hirfet ve sanatların ilmiyle beraber ameliyatının orada talim itdirilmesi...*" sözleriyle belirtilmektedir (105). Bu

(103) O. Ergin; *Türkiye Maarif Tarihi* , C.1-2, İstanbul 1977, s.568.

(104) A.Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *ISOD* , sayı: 35, İstanbul 1969, s.20

(105) *İrade, Dahiliye* , 40618, 4 Ş 1285

belgeden anlaşıldığına göre sanayi okulu, Sultanahmet civarındaki eski Kılıçhane'nin onarım ve düzenlenmesiyle kurulacak, uygulamalı eğitim için yanına bir fabrika yapılacaktı. Gerekli harcamaların, hazinede toplanan yangın yardımları akçesi ile eski köprü hasılatından karşılanması ve bu işleri Mithat Paşa'nın yürütmesi kararlaştırıldı.

Bundan sonra, 10 Aralık 1868 tarihli "*Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi*" yayınlandı (106). 4 bölümden ve 64 maddeden oluşan bu yönetmeliğin, birinci bölümünde okulun genel ve temel prensipleri, ikinci bölümünde memurların görev ve sorumlulukları, üçüncü-dördüncü bölümlerde memur ve öğrencilerin ödül ve cezalarıyla ilgili konular yer almaktadır. 2. maddede; okulda demircilik, dökmeçilik, makineçilik, marangozluk gibi, "*imâlât-ı madeniyye ve ahşabiyye* " ile terzilik, kunduracılık, mücellidlik gibi sanatların öğretileceği belirtilmekteydi. 6. madde ders programlarıyla ilgiliydi, 5. sınıfa kadar okutulacak dersler ve sanatta ulaşılabilecek dereceler sıralanmıştı.

16-19. maddelerin konusu okula öğrenci almıydı. Buna göre, "*dahili*" ve "*harici*" olmak üzere iki şubeye ayrılan okulun yatılı olan "*dahili*" şubesine sayıları 500'ü geçmemek kaydıyla 13 yaşını aşmayan kimsesiz ve yoksul çocuklar alınacaktı. "*Harici* " şubesine, esnaf çıraklarından ve diğer isteklilerden, 30 yaşını aşmamak ve işe yarar olmak kaydıyla, gündüzleri "*talim-i fûnun ve sanayi* " yapmak üzere alınacak öğrenci sayısı en fazla 200 olacaktı.

Böylece 1869'da öğretime başlayan "*Mekteb-i Sanayi*", ilk yılında, zeki öğrencilerinden bazılarını daha iyi yetiştirilmek üzere Paris'e yolladı. 1 Aralık 1869'da, daha önce Paris'e giden öğrencilerle "*Mekteb-i Sanayi* " den gönderilen grubun Paris'te birleştirilmesi konusunda "*Dahiliye Nezareti* " ne emir verildi (107).

1871 yılına ait bir belgede, sanayi okulunun açılışından itibaren geçen 15 ay içinde, 5.089.580 kuruş gelirine karşılık 6.226.110 kuruşluk gideri olduğundan

(106) *İrade, Dahiliye*, 40618, 24 Ş 1285

(107) *İrade, Dahiliye*, 42092, 26 Ş 1286

sözedilir (108). Belgeden anlaşıldığına göre, okul bütçesinde meydana gelen 1.136.530 kuruşluk açık; okulun genişletilmesi için yapılan inşaat masraflarından, 300-400 kadar düşünülen öğrenci sayısının umulanın üzerinde olmasından ve bazı önemli sanayi dallarını öğrenmek üzere Paris'e öğrenci gönderilmesinden kaynaklanmıştır. Bunun yanında, bu okul herşeyden önce yoksul ve korunmaya muhtaç çocuklar için bir hayır kurumu sayılırdı.

"*Mekteb-i sanayi* " nin gelir ve gideri 1907 yılına kadar bütçede yeralmadı. Gelirini; okulda üretilen ve satılan eşyalar, bedelli öğrenci alımı, hayır sahiplerinin bağışları ve okulun malı olan mülk kiralari oluşturdu (109). 1894 depreminde yıkılana kadar Sultanahmet'teki binasında eğitim yapan sanayi okulu, geçici bir süre başka binalarda barındıktan sonra, 1899'da ikinci kez açıldı. Ebüzziya Tefvik'in müdürlüğü döneminde idari ve mali durumu düzelen sanayi okuluna, Avrupa'dan iki uzman getirildi ve gün geçtikçe gelişen bu okul eğitime önemli katkılar sağladı (110).

2) İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de, ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi, eğitim-öğretim konusunda da yabancılar ve yerli azınlıklar daha etkindi. İngiliz, Fransız, İtalyan, Alman kolonilerinin kendilerine ait ticaret, meslek, kız sanat okulları gibi, çeşitli öğretim kurumları bulunuyordu. Nüfus ağırlıklarına göre orta öğretim gören gayr-i müslim öğrencilerin sayısı, müslüman öğrencilerin sekiz katına yakındı (111). Bu nedenle İzmir'de, 1858'de "*Mekteb-i Rüşdiye*" nin açılışı, 1867'de "*İslahhâne*"nin, 1874'de "*Mekteb-i Sanayi* "nin kuruluşu önemli adımlar olarak görünür.

Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında "*İslahhâne*" adıyla kurduğu okulların olumlu sonuçlar vermesi üzerine, kısa zamanda yaygınlaştırılmış ve

(108) *İrade, Dahiliye*, 43160, 23 Z 1287

(109) *İhsaiyyat-ı Maliyye*, 1325, İstanbul 1327 (1909), s.260

(110) Ergin, *Maarif*, s.636

(111) S.Yerasimos, *Az Gelişmişlik Süresinde Türkiye*, (Çev. B.Kuzucu), Ankara 1977, s.926.

ülkenin diğerk önemli merkezleriyle birlikte İzmir'de de açılmıştı. Başlangıçta pratik el becerileri kazandırmayı amaçlayan sanayi okulları, II.Abdülhamit döneminde "Hamidiye Sanayi-Mekteb-i Âlisi" adı altında, "milli" sanayi düşüncesine hizmet eden kurumlar olarak nitelendirildiler (112). Bu amaçla desteklenen okulların en gelişmişlerinden biri de,1874'te kurulan İzmir "Mekteb-i Sanayi "i idi.

Öğretim süresi 5 yıl olan sanayi okulunda, çeşitli sanatlarla birlikte, okuma-yazma, tarih, coğrafya, matematik ve dini bilgiler öğretiliyordu. Her yıl Mart ve Ağustos aylarında mezun sayısı kadar yeni öğrenci alınan okula kayıt için, 12-13 yaş grubundan, kimsesiz ve sağlıklı olmak yeterliydi (113). "Mekteb-i Sanayi " 16 kişiyle ilk mezunlarını verdiği 1879'dan, 1889'a kadar geçen 10 yılda 306 mezun verdi (114). 1879'da okul yönetimi ve komisyon üyeleri şunlardı (115):

Okul Yönetimi

Müdür Yusuf Ziya Efendi
Vekilharç Sadık Efendi
Muallim Hafız İsmail Efendi
Marangoz ustası Tahsin Ağa
Fransızca Muallimi Agob Efendi

Okul Komisyonu

Kadızáde Ethem Efendi
İplikçi Hacı Ahmet Efendi
Mataracızade Hacı Rıfat Efendi
İzmir Hancısı Hasan Efendi
Abacıoğlu Yovakim Efendi
Tahsildar Keresteci Damadı Osman Efendi
Kâtib Hilmi Efendi

(112) B. Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, ss. 287-294

(113) *Aydın Salnamesi*, 1894-95, s.153

(114) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 266

(115) *Aydın Salnamesi*, 1879/80, s. 62

Sonraki yıllarda yönetimin ve komisyon üyelerinin sıklıkla değiştiği görülür.

İzmir sanayi okulu 1891'de yeni binasına taşındı ve "Hamidiye Mekteb-i Sanayii " adını aldı. Bu bina daha önce "Mekteb-i Sultanî" olmak üzere 18.000 lira masrafla yapılmış, ancak öğrenci bulunamadığından açılmamış, böylece "Mekteb-i Sanayi "e bırakılmıştı (116). 1890'da 136 olan öğrenci sayısı 1894'te 150'ye yükseldi. Bu öğrencilerin dağılımı şöyleydi (117):

İslam	Rum	Ermeni	Toplam	Musiki heyeti
138	11	1	150	35

1.sınıf	2.sınıf	3.sınıf	4.sınıf	5.sınıf
70	28	25	20	7

Öğrencilerin meslek kollarına dağılımı:

18	Kunduracı
8	Makineci
19	Çorabçı
18	Çulha
18	Kazmirci
16	Dökmeci
16	Marangoz
15	Terzi
8	Tenekeci
8	Kaliçeci
6	Mürettib ve Mücellid
Toplam	150

(116) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 272

(117) *Aydın Salnamesi* , 1894/95, ss. 147-153

Sanayi okulu, döner sermaye yoluyla işletilen sınırlı bir bütçeye sahipti. Başlıca gelirleri; okulda üretilen eşyaların satışı, İzmir'deki 1 han ve 20 dükkanın kiralari, Balçova'da bulunan birkaç bağ ve tarlanın kiralariydı. Bunların 1300 lira civarında olmasına karşılık, öğretmen maaşları, gıda ve giyim masrafları 2000 liraya ulaşıyordu. Açığın bir kısmı hayır sahiplerinin bağışlarıyla karşılanmakla birlikte her yıl bir sonraki yıla devrediliyor, bu nedenle okul gelişme fırsatı bulamıyordu (118). 1889'dan sonra, okul yararına düzenlenen piyangolardan sağlanan gelirle Balçova ilçelerinde oteller ve hamamlar yapılmaya başlandı. Okula sürekli gelir sağlayacak bu olumlu girişimle birlikte, 1893'te çıkarılan bir emirle İzmir ve çevre vilâyet belediyelerinin her yıl yıllık gelirlerinin % 2'sini sanayi okuluna bırakmaları buyuruldu (119). Bundan sonra Hamidiye Sanayi Mektebi yavaş yavaş borçlarını temizlediği gibi kâra da geçti. 1898'de 5 aylık muhasebesine göre 56.605 kuruş gelir fazlası çıkması bunu göstermektedir (120).

Parasal sorunlarına çözüm bulduktan sonra, okulun gelişmeye başladığı ve 1899'da öğrenci sayısının; 236 İslâm, 17 Rum, 1 Ermeni, 1 Yahudi olmak üzere 255'e yükseldiği görülür. Meslek kollarına 2. sınıftan itibaren ayrılmaya başlandığı bu tarihte, öğrencilerin mesleklere dağılımı şöyleydi (121):

Kunduracı	15	Mürettib	5
Sarac	11	Mücellid	4
Terzi	16	Tenekeci	8
Çorabcı	16	Tapçar	8
Kazmir ve harccı	17	Musiki Heyeti	60
Marangoz	23	1. sınıf öğrencisi	72
Toplam 255			

İzmir'le birlikte diğer şehirlerde açılan sanayi okullarından bir kısmı gelir yetersizliği nedeniyle kapanmak zorunda kalırken, İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi

(118) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, s. 273

(119) *Aydın Salnamesi*, 1894/95, s. 151

(120) *Ahenk*, 20 Ca 1316, sayı: 675

(121) *Aydın Salnamesi*, 1899/1900, s.490

sağladığı gelir kaynakları sayesinde giderek gelişti. Cumhuriyet döneminde de orta dereceli sanat okulu olarak varlığını koruyan bu kurum, halen aynı yerde "*Mithat Paşa Endüstri ve Meslek Lisesi* " adıyla faaliyetini sürdürmektedir.

F- Sanayileşme Çabalarının Sonucu

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa sanayi devriminin yol açtığı gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiği görülür. Özellikle 1838 ticaret sözleşmelerinden sonra hızlanan dışa bağımlılık süreci İmparatorluğun dağılışına kadar uzanır. Bu süreçte Osmanlı devleti, aldığı ekonomik kararlarla, zaman zaman uyguladığı sanayileşme çabalarıyla, sonunu geciktiren bir direniş gösterdi. Osmanlı devletinin Avrupa'nın yayılması karşısında direnişini, ekonomik denetimi yitirmeme ve sanayileşme çabalarını, uyguladığı politikalar açısından iki ayrı süreçte incelemek gerekir. Bu süreçler aşağıda belirtilen tarihleri ve olayları kapsar:

I. Süreç: 1838-1850, fabrikalaşma hareketi

II. Süreç: 1861-1873, "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*"nun faaliyetleri

Birinci süreç, 1838 ticaret sözleşmeleriyle başlar. Bu sözleşmeler sonucu; "*yed-i vahid*" düzeninin yıkılması, devletin ihracatta özel sınırlamalar ve ek gümrükler koyma gücünün ortadan kaldırılması, ülkeyi, hammadde kaynağı ve işlenmiş ürün pazarı haline getirdi. Yerli sanayi, Batı'nın fabrika ürünlerinin rekabeti karşısında savunmasız kaldığı gibi, iç gümrüklerin baskısı altında bir kat daha ezilmek durumundaydı. Bu süreçte uygulanan liberal sistem konusunda, İngiliz emperyalizminin liberal görüşleri yayarak korumasız ekonomilere rahatça sızabildiğini belirten H.İnalçık, "*Garip olanı Osmanlı devletinde ıslahatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır*" demektedir (122). Asıl gariplik, bir yandan liberal sistem benimsenirken öte yandan, 1840'lardan itibaren devlet ağırlıklı bir sanayileşme programına girişilmesidir. Bu çelişkili tutum nedeniyle, 1840-1850 sürecinde yoğun biçimde - özellikle İstanbul ve çevresinde - gerçekleştirilen fabrikalaşma hareketi başarısızlıkla sonuçlandı.

(122) H. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979/80 Özel Sayısı , Ankara 1981, s.48

Sanayileşme yalnız fabrika kurmakla başarılacak bir olay değildi. Öncelik, yer seçimi, hammadde, üretim, istihdam, pazarlama gibi faktörlerin bir bütün içinde düşünülmesi gerekiyordu. 1840-1850 sürecinde, bu işlerin organizesi için gerekli bilgi ve deneyim, yeterli düzeyde değildi. Fabrikalaşma, çoğu kez, Avrupa'dan getirilen makinelerin montajıyla sınırlı kaldı. Fabrika kurmak için gerekli makinelerden bazıları dağınık partiler halinde alınırken, bazıları da, Hereke fabrikası örneğindeki gibi, işçi ve yöneticileri de dahil herşeyiyle satın alındılar (123). Kurulan fabrikalardan çoğunun, ticari pazar amacı taşımayan, devlet kurumlarının ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan kuruluşlar olması, yaşamalarını ya da gelişebilmelerini devlet desteğine bağlı hale getirdi. Bu durum maliyet yüksekliği nedeniyle bir kısmının kapanmasına yolaçtı. Sonuçta, büyük harcamalar yapıldığı halde, fabrikalaşma olayından beklenen verimin sağlanamaması üzerine, 1850'den itibaren devlet ağırlıklı sanayileşme programı terkedildi.

İkinci süreç, 1861 ticaret sözleşmelerinden, II. Meşrutiyet'e kadar uzanmakla birlikte, en belirgin özelliğini "*Islah-ı Sanayi komisyonu*"nun kuruluş ve çalışmaları oluşturur. Bu süreçte, devletin büyük finans gerektiren yatırımlardan kaçındığı, bu tür işleri yabancı sermayeye bıraktığı, sanayileşme konusunda daha çok, düzenleyici ve yol gösterici bir rolü benimsediği görülür. 1863'te, İstanbul'da uluslararası bir sergi açılması ve "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*"nun kuruluşu, devletin yeni sanayileşme politikasının ilk örnekleriydi. "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*" 1873'te kapanışına kadar geçen 10 yıl içinde bu yeni politikayı uygulayan bir kurum görünümündeydi. Esnafın şirketleştirilmesi, sanayi okullarının açılması, uluslararası sergilere katılım, sanayi yatırımlarına vergi afları yoluyla destek sağlanması vb. konularda bu kurumun olumlu çabaları oldu. Bununla birlikte, 1861 sözleşmelerinin olumsuz etkileri, bu süreçte gözlenen sanayileşme çabalarının da sonuçsuz kalmasına yolaçtı.

1861'de ihraç gümrüğünün düşürülmesiyle yerli üretici hammadde konusunda sıkıntıya düşmeye başladı. Örneğin 1864'te Bursa'lı ipekçiler; Avrupa'ya yoğun koza ihracı karşısında, kendilerine gerekli hammaddeyi bulmakta güçlük

(123) Clark, a.g.m., s.20

çektiklerini, kurdukları fabrikaların iflasın eşiğine geldiğini belirttiler (124). Yabancıların koza ticaretinin engellenmesine sözleşmeler izin vermediğinden, bu durumun vergi oranları yoluyla düzeltilmesini istediler. Ticaret sözleşmeleri ve iç gümrükler yerli üreticinin aleyhine gelişen bir ortam yaratmıştı. Bu nedenle sermaye sahipleri, ticarete ya da ihraç amaçlı ara mallar üretimine yöneldiler.

1861'de ihracata sağlanan kolaylıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı sermaye yatırımlarının, demiryolu, rıhtım, haberleşme vb. altyapı kurumlarında yoğunlaştığı görülür. Özellikle demiryolu yatırımları için Batı Anadolu gibi tarımsal açıdan verimli alanların seçilmesi, hammadde alımı ve işlenmiş ürün satımı sürecinde, iç bölgelere yayılmanın amaçlandığını gösterir. Yabancı yatırımların belirli bölgelerde yoğunlaşması, bu bölgelerde ekonomik nüfuz alanları doğmasına ve zamanla yatırımı yapanların hak iddiasında bulunmalarına yolaçtı (125). Sevr Antlaşması bu gelişmelerin ürünüdür.

Özetle, 1838 ve 1861 ticaret sözleşmeleriyle başlayan iki ayrı süreçte Osmanlı devletinin sanayileşme çabaları, ekonomik denetimin yabancılar eline geçmesini önleyemedi. Ekonomik denetimin yitirildiği bir ortamda dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecine girilmesi, ülkeyi tam anlamıyla bir hammadde kaynağı ve işlenmiş ürün pazarı haline getirdi. Ülke ekonomisi tarıma dayalı olmakla birlikte, tarımsal fazlayı yaratacak atılımlar da gerçekleşemedi. Bu nedenle sanayileşmeyi sağlayabilecek potansiyel bir güç oluşmadan uygulanan sanayi programları yetersiz kaldı (126).

H.Vasıf 1917'de, "*Sırtındaki elbiseyi yapmaktan aciz olan ve bu ihtiyacât-ı hayatiyyesini hâricden tedârike mecbur kalan bir millet başkalarının esâretine mâhkumiyetten kurtulamaz.*" derken, Osmanlı sanayileşme çabalarının sonucuna da ışık tutmaktadır (127).

(124) *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1233, 21 B 1281

(125) G. Ökçün, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış" *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir 1986, s.18

(126) Ortaylı, a.g.e., s. 18

(127) H.Vasıf, *Sanayimizin Esbâb-ı İnhitâtı ve Terakkisi Çareleri*, İstanbul, ts., s.3

II. BÖLÜM

İZMİR'İN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

A- Genel Bakış

İzmir şehri M.Ö. 3000 yıllarında körfezin doğu ucunda, Bayraklı yakınlarında kurulmuştu. Arkeolojik bulgulardan sahilde olduğu anlaşılan bu ilk yerleşim merkezi Büyük İskender tarafından ele geçirilince, şehir, bugün üzerinde Kadifekale'nin yer aldığı Pagus dağı eteklerine taşındı(1). Verimli alanlara ve doğal bir limana sahip olma özelliğiyle kısa zamanda bir ticaret ve ekonomi merkezi haline gelen İzmir'in zenginliği, komşu savaşçı ulusların sık sık bu şehre saldırılarına neden oldu (2). Böylece kurulduğu dönemden beri çeşitli kavimlerin istilalarına uğrayan İzmir, değişik uygarlık ve egemenliklerin etkisi altında kaldı.

İzmir, ilk kez 1081 tarihinde Türk egemenliğine girdikten sonra Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde küçük bir ticaret limanı olarak varlığını sürdürdü. 16. yüzyıl sonlarına doğru kervan ticaretinin artması ve 17. yüzyılda Ön Asya'nın Akdeniz'e açılan bir kapısı haline gelmesiyle İzmir gün geçtikçe bir büyük şehir kimliğine bürünmeye başladı.

İzmir 19. yüzyılda, uğradığı bir çok doğal âfete rağmen, gelişen ve büyüyen sosyo-ekonomik yapısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi.

Deprem, yangın, salgın hastalık gibi felâketler İzmir'in gelişimini etkileyen önemli olaylardı. Birinci derece deprem kuşağında yer alması, şehrin defalarca harap olmasına yol açtı. 1688 depremi ve hemen ardından çıkan yangında 16.000'e

(1) İzmir tarihine ilişkin yapılan araştırmalar, dönemler itibariyle düzensiz de olsa, sayıca kabarıktır. Bunların başlıcalarından metin içinde yeri geldikçe sözedileceği için, burada ayrıca belirtmeye gerek duymuyorum.

(2) M.Sertoğlu, "VI.Asırda İzmir", *BTTD* , No:16, İstanbul 1977, ss.72-76.

yakın insan hayatını kaybetti (3). Bu olayda, kumaş, dokuma ve boyama atölyelerinin çoğu kül olmuş, yerli mülk sahiplerinden sağ kalanların, ekonomik güçleri tamamen tükenmişti (4). İzmir'in 19. yüzyılda geçirdiği 1801, 1848, 1851 ve 1880 depremleri de sosyal yaşantısını etkileyen önemli olaylar arasında yer alır (5).

Salgın hastalıklar da çoğu kez şehrin yaşamını felce uğratacak boyuttaydı. R. Beyru'nun bazı batılı gezginlerin eserlerinden aktardığına göre, veba salgınından İzmir ve çevresinde 1678'de 30.000, 1812'de 45.000, 1837'de 4800 kişi ölmüştü (6). F.Slaars, 1868'de yazdığı eserinin önsözünde, İzmir'in yaşadığı birçok âfetlerden sonra hala büyük, zengin ve güzel kalabilmesini bir mucize olarak nitelendirir (7).

İzmir'in önemli sorunlarından biri de sık sık çıkan yangınlardı. Kısmen deprem korkusundan kısmen de ucuza maletmek düşüncesiyle binaların ahşap yapılması ve sık olması, çıkan yangınların hızla yayılmasına, bu nedenle fazla hasar vermesine yol açıyordu. 19. yüzyılda, 1841, 1844, 1852, 1861 tarihlerinde büyük yangınlar geçirdi (8). 1844 yangınından sonra önlem olarak, 2-5 zira (1 zira yaklaşık 75-90 cm.) genişliğinde olan cadde ve sokakların en az 6-8 zira (~ 4.5 - 7 M.) olması, binaların kargir ve cumbasız yapılması, 3-4 hanede bir, araya duvar örülmesi kararlaştırıldı(9). Ancak, daha sonraları çıkan yangınlar bu önlemlerin yetersiz kaldığını göstermektedir. Örneğin, 28 Eylül 1852 gecesini Şadırvan Caddesi'ndeki bir manav dükkanında başlayan yangının kısa sürede yayılmasıyla 560 dükkan ve mağaza, 50 Yahudi odası, 2 sebil, 1 mescid, 1 medrese, 1 mektep, 1 hamam kül olmuş, 6.000 kese akçelik zarar meydana gelmişti (10).

(3) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 809-811.

(4) N.Ülker, "Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi* , sayı 12, İstanbul 1982, ss. 317-354.

(5) *Aydın Salnamesi* , 1880/81, s.26

(6) R. Beyru, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir* , İzmir 1973, s.26.

(7) F. Slaars, *İzmir Hakkında Tetkikat* (Çev.Arapzade Cevdet), İzmir 1932, s.5.

(8) *Aydın Salnamesi* , 1880/81, s.27.

(9) *Cevdet-Belediye* , 5078, 19 B 1261.

(10) *İrade-Dahiliye* , 16128, 17 R 1268.

16 Nisan 1854'de çıkan yangın, o tarihe kadar olan İzmir şer'iyye sicillerinin tamamen kül olmasına yol açtı. Anılan tarihte, "*mahkemede vuku bulan harikte ... bilcümle kuyud muharrak olmağla*" İzmir'in sosyo-ekonomik tarihi açısından oldukça önem taşıyan birçok belge yok oldu (11).

B- Nüfus ve Yerleşim

Nüfus potansiyeli açısından İzmir, 19. yüzyılda çok uluslu serbest bir şehir görünümündeydi. Nüfusun temel unsurları olan Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi ler'in yanında Avrupalı tüccarlar da önemli bir azınlık grubunu oluşturuyorlardı. Ermenilerin 14. yüzyılın son çeyreğinde, Yahudilerin ise bir kısmının Büyük İskender zamanında, büyük bir kısmının da 16. ve 17. yüzyıllarda geldikleri ileri sürülür (12).

T.Baykara, İzmir'in 17. yüzyılda bir ticaret şehri olarak gelişmezden önce, orta büyüklükte bir kasaba görünümünde olduğunu, 1575'lerde vergi nüfusunun 658'e çıktığını, bunun da iyimser bir hesaplama 5.000 nüfusa ulaşabileceğini öne sürmekle birlikte bu rakamın doğruluğu şüphelidir (13). Slars'ın eserine göre; Tavernier , 1631'de İzmir'in nüfusunu 90.000 olarak belirtmişti (14). Bu rakam da inandırıcı görünmemekle birlikte şehrin ticaret yaşantısındaki canlılığa paralel olarak nüfusunun da hızla çoğaldığı düşünülebilir. 1688 depremi İzmir'i derinden etkiledi ve nüfusunu önemli ölçüde azalttı. 1699'da İzmir'e gelen La Motraye şehrin nüfusunun 24.000'e inmiş olduğunu tahmin etmektedir (15).

D.Georgiadès, 18. yüzyıl başlarında 30.000 civarında olan İzmir'in nüfusunun göçlerle giderek arttığını ve 1870'lerde 200.000'i aştığını belirterek, yalnız şehir merkezinde 25.000 ev ve 8000'e yakın işyeri olduğunu ileri sürer (16). C.C.Gouffier'e göre 1842'de İzmir'in, 60-65.000 Türk, 21.000 Rum, 10.000 Yahudi, 5-6.000 Ermeni, 200 Avrupalı olmak üzere 100.000'e yakın nüfusu vardı (17).

(11) *İzmir Şer'iyye Sicilleri, 3 Numaralı Kassam defteri 1270(1854/55)* , s.16.

(12) Beyru, a.g.e., s.2

(13) T.Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi* , İzmir 1974, s.55.

(14) Slars, a.g.e., s.332.

(15) Ülker, a.g.m., s.341.

(16) D.Georgiadès, *Smyrne et l'Asie Mineure au Point de Vue Economique et Commerciale* , Paris 1885, s.94.

(17) C.C. Gouffier, *Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman en Grèce dans la Troade* , Paris 1842, s.346.

Çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere göre, 17-19. yüzyıllar arasında İzmir'in nüfusu şöyleydi:

Yıl	Kaynak	Nüfus
1631	Tavernier	90.000
1675	Spon	55.000
1699	La Motraye	24.000
1702	Tournefort	27.200
1739	Pockoche	100.000
1812	Tancoigne	106.000
1836	Ch.Texier	150.000
1842	Gouffier	100.000
1868	Slars	187.000
1892	Rougon	225.000

Bu rakamların doğruluk derecesi tartışılır olmakla birlikte, 18. yüzyıl başlarından itibaren İzmir'in nüfusunun belirgin bir şekilde arttığı, 19.yüzyılın ikinci yarısında ise, ekonomik gelişmeler paralelinde hızla yükseldiği görülür.

1880'den sonra, Aydın Salnameleri İzmir'in nüfusuna ilişkin daha gerçekçi bilgiler yansıtır. Bu salnamelerin bazılarında, bütün yerleşim birimlerinin ayrı ayrı nüfusları verildiği gibi, nüfusun cemaatlere göre dağılımı, kadın-erkek nüfusu, hane, mahalle, köy sayısı da belirtilmektedir.

1886/87 tarihli Aydın Salnamesine göre İzmir Sancağında 11 kaza, 26 nahiye, 297 mahalle ve 683 köyde bulunan 102.441 hanede toplam 479.543 nüfus yaşıyordu. Bunlardan 17.556'sı yabancı uyrukluydu (18).

1890/91'de, İzmir'in merkez nüfusu 207.548, Bornova,Seydiköy, Torbalı, Triyande(Ayrancılar), Karaburun ve Nif nahiyeleriyle birlikte merkez kaza toplamı 263.058'di. Diğer 10 kazasıyla birlikte, İzmir Sancağının nüfusu toplam 496.000'i aşmıştı (19). Kazaların toplam nüfusları şöyleydi.

(18) *Aydın Salnamesi* , 1886/87, s.277.

(19) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 400-409; Bu salnamede İzmir Sancağının nüfusu 496.000 olarak verilmişse de, toplamda İzmir merkez kazaya bağlı yerleşim birimlerinin dikkate alınmadığını gördüm. Bu takdirde sancak nüfusunun 552.000 olması gerekir.

Bergama	65.711
Ödemiş	58.710
Tire	33.657
Çeşme	30.706
Urla	23.241
Bayındır	21.256
Menemen	19.287
Kuşadası	15.265
Foçateyn	14.548
Seferihisar	6.921

1895 yılında yapılan sayım sonuçlarına göre Aydın Vilâyetinin nüfusu 1.561.968 olmuştu. İzmir Sancağı, 346 mahalle, 728 köy, 150.702 hanede yaşayan 560.586 kişiyle vilayet nüfusunun % 36'sını oluşturuyordu (20).

1899/1900 Salnamesinde, İzmir Sancağı'nın nüfusu 574.573 olarak belirtilmişti. Bunun 310.328'i İslam 172.686'sı Rum, 23.829'u Yahudi, 9.558'i Ermeni ve 20.757'si yabancı uyruklu idi (21).

Bütün bu veriler, 19.yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in bölgenin tek büyük merkezi olduğunu göstermektedir. Nüfusunu oluşturan topluluklara, bunların yerleşim alanlarına ve yaşantılarına bakıldığında İzmir, çok uluslu serbest bir şehir görünümündeydi. 17.yüzyılda başlayan Avrupalı tüccar akını, 19.yüzyılda şehrin kolonyalistler tarafından belirli nüfuz bölgelerine ayrılmasına yol açmıştı. Bazı gezginler bu yapıyla İzmir'i federal bir cumhuriyete benzetirler (22). İngiliz, Fransız, Hollandalı ve İtalyanların yerleştikleri semtler, Türk mülklerinden ayrıydı. Bunların konsoloslarının büyük nüfuzları vardı ve yalnız kendi konsoloslarına karşı sorumluydular. Kendi dillerini konuşurlar, kendi uygarlık ve geleneklerini yaşarlardı.

(20) *Aydın Salnamesi* , 1898/99, s.550.

(21) *Aydın Salnamesi* , 1899/1900, s.488.

(22) C.Vimercati, *Voyage à Constantinople et en Egypte 1848/49* , Paris 1852, s.8.

1845'de İzmir'e gelen Xavier, Türkiye'nin serbest bir şehri olarak nitelediği İzmir'de Avrupalı koloniler arasında en önemli ve saygın yerin Fransızlara ait olduğunu belirtir (23). 1870'lerde Georgiadès, bu üstünlüğün İngilizlere geçtiğini ileri sürer (24).

İzmir'de batılıların ticaret, dini ve kültürel faaliyetlerinde aracı rolünü Rum, Ermeni ve Yahudiler üstlenmişti. Bu yerli azınlıklar, zaman zaman Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde politik baskılarda bulunmasına da neden oldular (25).

İ. Tekeli'nin 19. yüzyılda Osmanlı toplumu için ileri sürdüğü "üç ayrı sınıfsal ittifak" tezi, İzmir'in sosyal yapısına büyük ölçüde uymaktadır. Buna göre; birinci grup, yabancı sermaye ile bütünleşmiş gayr-i müslim ticaret ve sermaye çevresiydi. Bunlar toplumsal ilişkiler düzeninin en çok yarar sağlayan ve kozmopolit bir yaşantı kültürünü temsil eden kesimdi. İkinci grup, küçük bürokratlar, müslüman ticaret sermayesi ve eşrafı. Üçüncü grup ise 19. yüzyıl dönüşümünde kaybeden sınıfların oluşturduğu ilmiye, küçük sanatkârlar ve toplumun uç kesimiydi (26).

Böyle bir sosyal yapıya sahip İzmir, 19. yüzyılın sonlarına doğru, basit teknoloji bir tarımsal üretim biçimine dayalı, fakat dışa dönük yoğun bir ticarete bağlı, bölge ekonomisini bütünleştiren, kendine özgü ulaşım, haberleşme ve sosyo-ekonomik düzenin yerleştiği, bölgenin en büyük şehri durumundaydı (27). Tam bir açık pazar görünümünde olan bu şehirde, bir çok devletin resmi temsilcisi ve hemen hepsinin bir kolonisi, posta servisleri, şirketleri, acenteleri, valinin otoritesini dengeleyen konsolosları vardı (28).

(23) M. Xavier, *Impressions et Souvenirs d'un Voyageur Chrétien*, Tours 1898, s.149.

(24) Georgiadès, a.g.e., s.94.

(25) Beyru, a.g.e., s.7.

(26) İ. Tekeli, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, sayı: 9-10, İstanbul 1980, ss. 63-64.

(27) M. Kıray, *Örgütlemeyen Kent*, Ankara 1972, s.23.

(28) S. Sürgevil, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası*, İzmir 1984, Ege Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış, doktora tezi, ss.16-17.

C-Yönetim

İzmir, önceleri Aydın eyaletine bağlı Sığla Sancağının merkeziydi. 7 Kasım 1864 tarihli "*Vilâyet Nizamnâmesi* " nin, Tuna Vilâyeti örnek alınarak bütün vilâyetleri kapsayacak şekilde 1867'de yeniden düzenlenmesiyle Aydın Vilâyetinin merkez sancağı oldu (29). 1870 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre Aydın Vilâyeti, İzmir, Saruhan, Aydın ve Menteşe sancaklarından oluşuyordu (30). 1890'da Denizli'nin katılmasıyla Sancak sayısı 5'e yükseldi.

Aydın Vilâyetinin merkezi İzmir olmasına rağmen 1867'de tayin olunan ilk vali Sabri Paşa'nın, Aydın'da oturması nedeniyle Cumhuriyet dönemine kadar Aydın Vilâyeti olarak anıldı(31).

27 Nisan 1880 tarihli "*Maaşat Kararnamesi* "ne göre Aydın Vilâyeti, Suriye, Hicaz, Bağdad, Yemen, Trablusgarb ve Erzurum'la birlikte, 20.000 kuruş maaşlı birinci derece valilikti(32).

İzmir Sancağı ilk düzenlemede, İzmir, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş, Urla, Foçateyn ve Menemen kazalarından oluşmuştu. 1882'de Bayındır, Bergama ve Seferihisar'ın katılmasıyla kaza sayısı 11'e yükseldi (33). 1890'da İzmir Kazası, Bornova, Seydiköy, Torbalı, Triyande, Karaburun ve Nif nahiyelerinden oluşmaktaydı (34).

"*Vilâyet Nizamnamesi* " ne göre her şehir ve kasaba mahallelere ayrılacak, bunlara muhtar ve ihtiyar meclisi üyeleri seçilecek ya da tayin edilecekti. Buna göre 1887'de İzmir 50 mahalleye ayrıldı (35). 1895'de İzmir Sancağı'nda toplam 346 mahalle, 728 köy vardı (36).

(29) "*Vilâyet Nizamnâmesi*" ve "*Vilâyet Meclisi*" için bkz.; İ.Ortaylı, *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği* , İstanbul 1985, ss. 52-66; E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi* , C.VII, 4 bs. Ankara 1988, s.156.

(30) *Salname-i Devlet-i Âliyye* , 1870, s.218.

(31) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s.79, İzmir valileri için bkz.; Mehmet Okurer, *İzmir Kuruluştan Kurtuluşa* , İzmir 1970, 199 s.

(32) *Düstur* , C.I, Zeyl, s.44.

(33) *Aydın Salnamesi* , 1882/83, s.241.

(34) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s.400.

(35) *Hizmet* , No: 83, 19 Z 1304.

(36) *Aydın Salnamesi* , 1898/99, s.550.

1890'da İzmir şehrinde 1 hükümet konağı, 1 postahane, 1 telgrafhane, 1 liman odası, 1 fener idaresi, 1 rüsumat idaresi, 2 lonca, 16.523 ev, 5360 dükkân, 2534 mağaza, 251 fırın, 245 rakı imalathanesi, 143 han, 57 değirmen, 27 yağhane, 9 sabunhane, 11 basmahane, 3 debbağhane, 4 kiremithane, 1 mumhane, 5 un fabrikası, 5 kereste fabrikası, 3 bira fabrikası, 8 hastane, 6 gureba hastahanesi bulunuyordu (37).

D-Ulaşım, Haberleşme

Demiryollarının yapımına kadar Batı Anadolu'da en yaygın taşımacılık, deve kervanlarıyla yapılanıydı. Kervanlar İzmir'e Şubat-Haziran ayları arasında gelir, mallarını boşaltır. Eylül-Ekim'de İzmir'den yükledikleri yeni mallarla geldikleri yere geri dönerlerdi(38). Kervan sahiplerinin, yolun uzunluğuna ve taşınan malın niteliğine göre aldıkları ücret, kademeli olarak malların fiyatına yansırıdı.

19. yüzyıl ortalarında, İzmir'deki yabancı tüccarlara ait ticaret evleri sayısındaki artış, yeni ulaşım teknolojilerini uygulama gereğini gündeme getirdi. İzmir ile iç bölgeler arasındaki mal akımını hızlandırmak, ithal mallarının daha geniş bir alanda kolaylıkla satılmasını sağlamak amacıyla demiryolları yapılması planlandı (39).

Böylece, İngiliz elçisinin girişimleriyle, İzmir-Aydın hattı demiryolu imtiyazı bir İngiliz şirketine verildi. 23.9.1856'da bu şirketle, 6 maddelik bir mukavele imzalandı (40).Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk demiryolu olan bu hat 1857'de döşenmeye başladı ve 1860'da işletmeye açıldı. Bu demiryolunun 88 maddelik yönetmeliği 1858'de imzalanan sözleşmeyle yürürlüğe girmişti (41).

(37) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 547-548.

(38) Kervanlar için bkz.; C. Orhonlu,*Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* , (Der. S.Özbaran), İzmir 1984, s.142.

(39) Batı Anadolu demiryolları ağı için bkz.; O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* , İstanbul 1974, ss.47-48; E.Kahya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", *Bellekten* , sayı: 202, 1988, s.209-218; Z. Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum* , sayı: 49, 1988, ss. 52-56.

(40) *Mukavelenâme I* , 23 M 1273.

(41) *Mukavelenâme I* , 15 Z 1274.

İzmir'i iç Ege'ye bağlayan ikinci demiryolu imtiyazı bir Fransız şirketine verildi. 1864'de yapımına başlanan bu hat, 1866'da Kasaba'ya ulaştı. 1870'de Kasaba'dan Alaşehir'e kadar uzatılması kararlaştırıldı (42). 1885'de, İzmir-Kasaba demiryolu hattı boyunca bulunan maden ve ormanların işletme imtiyazını alabilmek için Mösyö (*موسیو*) imzasıyla Hükümete bir tezkere verildi (43). Bu girişim, demiryollarının, kaç yönlü, bir sömürü aracı olarak kullanılmak istendiğini belgelemektedir.

Böylece kurulan demiryolu ağı İzmir limanının iç bölgeyle bağlantısını kolaylaştırıp ticaret hacmini arttırınca, gemi yükleme ve boşaltma işlerinin de hızlandırılmasına gerek duyuldu. Bu amaçla gemilerin doğrudan yanaşabilecekleri bir rıhtım yapılması kararlaştırıldı.

İzmir Rıhtımı inşaatı ve kullanılması imtiyazı 27 Kasım 1867 tarihinde imzalanan 12 maddelik mukavele ve buna bağlı 25 maddelik şartname ile bir İngiliz şirketine verildi (44). 1869'da el değiştiren imtiyaz Fransız Dasaud kardeşlere geçti (45). Yapımına 1868'de başlanılan İzmir Rıhtımı 5 yılda tamamlanarak işletmeye açıldı. Halk arasında "Kordon " adıyla şöhret bulan rıhtımın uzunluğu 3800 metre, genişliği de 18 metre idi. Özel tarife gereğince ticari eşyadan alınan vergiler yılda 33.000 lira net gelir sağlıyordu (46).

Rıhtımın işletmeye açılışından bir süre sonra Dassaut, şirketi satmak istedi. Alıcının İngiliz olması, demiryollarının da İngilizlerin elinde bulunması nedeniyle tepkilere yol açtı (47). 1887'de İzmir Rıhtımı'nın yabancı eline geçmesine

(42) *Mukavelenâme 1* , 14 M 1286.

(43) *B.E.O. Giden* 545/14/18, 1302, No: 264 (Başbakanlık Arşivindeki bu belgeler tasniflerinin yapılmadığı gerekçesiyle araştırmaya sunulmadığından, tezkereyle ilgili yapılan işlemin sonucunu öğrenemedim.)

(44) *Düstur*, Tertib-i Evvel, C.IV, s.449.

(45) İzmir Rıhtımıyla ilgili geniş bilgi için bkz.; M.Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, Sayı: XXXII, İstanbul 1979, ss. 495-558.

(46) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, s.792.

(47) Kütükoğlu, a.g.m., ss. 551-552.

engel olmak için bir Osmanlı Şirketi tarafından satın alınması öngörülmüşse de (48), Cumhuriyet'e kadar yabancı denetiminde kalmaya devam etti.

İlk demiryolunun yapımıyla birlikte, İzmir'li tüccarların istekleri üzerine, İzmir'e bir telgraf hattı çekilmesi kararlaştırıldı. Böylece ticari işlemlerin hızlandırılmasında ve arttırılmasında yeni bir aşama sağlanmış olacaktı. 21.7.1859 tarihinde telgraf hattının çekilmesine ilişkin şu görüşler öne sürülerek; "*İzmir şehri saltanat-ı seniyyenin birinci derecede ticaretgâh bir iskelesi olduğundan oraya telgraf hattının vaz' ve inşası ez her cihet menâfi-i adideye mucib olacağından ve bu babda şehri mezkûr tüccarı taraflarından istidalar vukubulduğundan*", İskenderiye telgraf imtiyazını almış olan İngiliz şirketinin kurucularından Dölamor (*دولامور*)'a imtiyaz verildi. Anlaşmaya göre Sakız-Sığacık deniz hattını devlet, istediği takdirde 3 yıl içinde satın alabilecek ve Sığacık-İzmir kara hattı devlet adına yapılacaktı (49).

1866'da İzmir-Menemen telgraf hattının Aydın'a kadar uzatılması (50), 1869'da İzmir-Çeşme hattının çekilmesi kararlaştırıldı (51).

E- Ölçüler

Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde uzunluk ve ağırlık ölçüsü olarak çeşitli birimler geçerliydi. Tanzimat'tan sonra ortak ölçü birimleri kullanılması yolunda bazı çabalar olmuşsa da, bu konuda birlik sağlanamamıştı. İmparatorluğun bazı merkezlerinde olduğu gibi İzmir'de de, uzunluk ölçüsü olarak, genellikle basma ve kumaşlarda endaze, çuhalarda arşın, bazan metre kullanılırdı. Endaze; 60 cm., arşın ya da zirâ; 75-90 cm. civarındaydı.

(48) Y.A- Res. 28/51, 1302, Nâfia Nezaretî'nin bu konudaki görüşleri şöyledir: "*Anadolu kıtasının servet ve mamuriyyet ve ticaretce en mühim noktasında bulunan İzmir gibi bendergâh-ı ticaret bir şehir rıhtımının eyâdi-i ecânibe geçmesinde olan mahazirin derecesi müstagni-i arz ve izah bulunduğu beyanıyla ... bir Osmanlı şirket tarafından iştirak kılınması...*" (Bkz., Ekler, Belge-II)

(49) *İrade-Hariciye*, 9144, 21 Ca 1275.

(50) *Ayniyat*, 812, 25 B. 1283, s.9

(51) *Ayniyat*, 812, 7. S. 1286, s.41.

Hububat alım-satımında İstanbul kilesi geçerliydi. 1 İstanbul kilesi ortalama olarak buğdayda 22 eski kıyye (kıyye-i atika= 1282 gr., kıyye-i cedide= 1000 gr.) arpada 17, darıda 20, akdarıda 21 kıyye (okka) ağırlığındaydı (52). Bazı maddelerin tartılmasında ölçü birimi kantardı. 1 Kantar, 44 okka veya yaklaşık 56 kg. kadardı. 20. yüzyılda kullanılmaya başlanan yeni kantar ya da kental 100 kg.'a eşitti. 1 dirhem, 4 denk veya 3.27 gram civarındaydı (53).

F- Tarım, Orman, Hayvancılık

1890/91 tarihli Aydın Salnamesine göre Vilâyetin yüzölçümü 53798 km² idi. Bu arazinin ancak % 26.5'unda tarım yapılıyordu. Bunun dışında Vilâyet, 4972 km² lik tarıma uygun olduğu halde kullanılmayan alandan, 28.221 km²'lik tarıma uygun olmayan alandan ve 6337 km²'lik ormanlık alandan oluşuyordu. Vilâyete oranla İzmir Sancağı'nda tarım yapılan alan daha çoktu (yaklaşık % 38.5, Bkz. Çizelge-I), (54).

Çizelge-I: (km² hesabıyla)

Kaza adı	Tarıma uygun	Tarım yapılan	Tarıma uygun olmayan	Ormanlar	Toplam
İzmir	1800	1200	993	244	3037
Bergama	1500	1200	1026	330	2856
Foçateyn	90	80	148	6	234
Menemen	700	450	267	28	995
Çeşme	200	155	305	2	507
Seferihisar	250	210	157	65	472
Kuşadası	210	200	315	96	621
Tire	550	470	472	75	1097
Bayındır	250	200	160	84	494
Ödemiş	600	430	918	225	1743
Urla	250	200	113	7	370
İzmir Sancağı	6400	4795	4874	1162	12426
Aydın Vilâyeti	19250	14278	28221	6337	53798

((52) *Aydın Salnamesi*, 1896/97, s.130

(53) S.Zeki, *Ziraat ve Ticaret Muhtırası*, İstanbul 1926, s.90.

(54) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, ss. 702-703.

Çizelge I'de görüldüğü gibi, İzmir Sancağının yüzölçümü Vilâyet'in % 23'ü kadar olduğu halde, tarıma uygun alanı % 33, tarım yapılan alan ise % 33.6 civarındaydı. İzmir Sancağı'nda en önemli tarım alanları, sırasıyla İzmir, Bergama, Tire, Menemen ve Ödemiş kazalarıydı.

Tarıma uygun arazinin çoğu bağlıktı. Bağlık yerler dışında, buğday, arpa, mısır, darı, susam, tütün vs. yetiştirilirdi. İklimin uygunluğu yılda 3-4 kez ürün alınabilmesini sağlardı (55). Vilâyetde her türlü bitki yetişmekle birlikte, anılanlardan başka, pamuk, haşhaş, palamut, meyankökü, incir gibi ürünler önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı (56).

1890/91 yılına ait Aydın Salnamesinde, yılda üretilen 60.000 ton yaş ve kuru üzümünden 1.5 milyon lira gelir sağlandığından sözedilir (57). 1893 yılına ait başka bir kaynaktan Vilâyetin yıllık üzüm üretimi 101.000 ton olarak belirtilir (58). Bu şekilde rastlanan farklı rakamlar üretimin genellikle dış talebe bağlı olarak değişmesinden, bazan da filoksera salgını gibi nedenlerin yolaçtığı üretim düşüklüğünden kaynaklanmaktadır.

Dokuma sanayiinin hammaddesi olan bitkilerden keten ve kenevir en çok Bergama ve Ödemiş'te yetiştirilirdi. Bergama, Bayındır, Tire, Manisa, Kasaba, Salihli, Gördes, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Bozdoğan, Nazilli kazalarında yetişen pamuktan yılda 250.000, tohumundan 40.000 lira gelir elde edilirdi. Özellikle İzmir ve Saruhan sancaklarında yetişen kökboyadan, yılda ortalama 5.000 lira gelir sağlanırdı (59).

(55) *Aydın Salnamesi* , 1893/94, s.140.

(56) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s.705.

(57) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s.713.

(58) J.Andrea-G.Timoni, *Indicateur des Professions Commerciales Industrielles de Smyrne de L'Anatolie etc .*, Smyrne 1894, s.164.

(59) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 716-717.

İzmir'de 1893 yılında başlıca ürünlerin yıllık rekolteleri şöyleydi (60):

Buğday	323.076
Arpa	152.000
Üzüm	101.000
Kökboya	56.410
Meyankökü	38.561
Bakla	38.000
Zeytinyağı	22.000
İncir	15.000
Susam	6.410
Pamuk	5.641
Pamuk tohumu	5.128
Darı	3.000
Mısır	1.923
Kenevir tohumu	1.923
Haşhaş tohumu	641

Aydın Vilâyeti'nde tarımla birlikte hayvancılık da önemli bir yer tutuyordu. Genellikle taşımacılıkta deve, tarımsal işlerde öküz, manda, at kullanılıyordu. Besicilikte küçükbaş hayvanlar önde geliyordu. 1890 Salnamesine göre Aydın vilâyetinde Karaman koyunlarının sayısı 1.249.081, keçi sayısı 1.571.821'i buluyordu. Bu hayvanların etinden başka yün ve derilerinden yararlanılıyordu (61). Yün ve ham derinin bir bölümü bölgede işleniyor, bir kısmı da ihraç ediliyordu. 1893'de elde edilen yıllık yün miktarı 1917 tona ulaşmıştı (62). 1890'da, öküz derisinden 6.000, koyun derisinden 8.000, kuzu derisinden 11.000, oğlak derisinden 7.000, keçi derisinden 3.500, tavşan derisinden 6.000 olmak üzere, yılda 41.500 lira gelir sağlanmıştı (63). İnek, koyun, keçi sütlerinin bir miktarı doğrudan tüketilir, bir kısmından peynir, kaymak, tereyağı yapılırdı.

(60) *Andrea - Timoni* , a.g.e., s. 164.

(61) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 734-735.

(62) *Andrea - Timoni* , a.g.e., s. 164.

(63) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s.734.

Bölgede az da olsa balarıcılığı ve ipek böcekçiliği de yapılırdı. Yılda ortalama 7.000 liralık bal üretilirdi. 1870'lere kadar ipekböcekçiliği koza ihraç edecek düzeydeydi. Daha sonra salgın hastalıklar nedeniyle yıldan yıla gerileyerek önemsiz bir hale geldi.

Aydın Vilâyeti'nin 6337 km²'si (yaklaşık % 12) ormanlık alandı. Bu alanın 1162 km²'si İzmir Sancağındaydı. Ormanlar, meşe, çam, köknar, çınar, kayın, dişbudak, zeytin, kestane, ceviz, kızıl ve kara ağaç gibi değişik türde bitkilerden oluşuyordu. Bu ağaçların bir kısmının odun ve odun kömüründen, yakacak olarak yararlanılıyordu. Keresteler cinsine göre, doğramacılık, marangozluk, kutuculuk, fıçıcılık, nalıncılık, çırkıcılık vb. işlerde kullanılırdı. Kereste ve odun taşımacılığında, Gediz, Menderes, Çine Çayı gibi bölge akarsuları büyük ölçüde kolaylık ve ucuzluk sağlardı.

19. yüzyılın sonlarında Aydın Vilâyeti'nde orman ürünlerinden yılda 2.126.346 kuruş gelir sağlanıyordu (64). Bilinçsizce yapılan kesimler, çıkan yangınlar, zamanla ormanlık alanların daralmasına yol açtı. 1927'de İzmir Vilâyeti'nde 3000 km² olan ormanların % 70'i akçam, % 6'sı meşe ve kalan % 24'ü çalılıklardan ibaretti (65).

G-Madenler

Aydın Vilâyeti maden açısından oldukça zengindi. Bölgenin değişik yerlerinde, zımpara, antimon, linyit, krom yatakları vardı. Madenlerin işletme imtiyazları yerli ve yabancı gayr-i müslimlerin elindeydi.

1848 yılının sonlarında altın, gümüş, bakır, kurşun vb. her tür işe yarar madenin "*fabrika-yı hümâyunlar*" a ait ve bağlı olması buyurulmuştu (66). Ancak, uygulamalar buna uyulmadığını, sadece çıkarılan madenlerden belirli bir payın bu kuruluşlara verilmesiyle yetinildiğini göstermektedir.

(64) *Aydın Salnamesi* , 1899/1900, s. 487.

(65) *İzmir Vilâyeti Salnamesi* , 1927/28, s.20.

(66) *Hazine-i Hassa*, 255, s.107, 23 M 1265, 19. yüzyıla kadar Osmanlı devletinde maden işletmeciliği büyük ölçüde, gümüş, bakır ve demir ocaklarıyla sınırlıydı. "Küreci" denilen madenciler genellikle maden civarındaki köylerin halkından oluşur, bunlar yaptıkları hizmet karşılığı bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Bu konuda bkz.; A.Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931, Devlet Matbaası, 60 s.

1847'de İzmir'in İneabad(Germencik) kazasına bağlı Gümüş Köyü civarında bulunan zımpara madeni, 7 yıllığına Avadik (عوادك) adlı bir tüccara ihale edilmişti. Avadik yılda 10.000 kantar (1 kantar= 44 okka = yaklaşık 56 kg.) olan üretimden 2.000 kantarını Zeytinburnu demir fabrikasına verecekti. Fabrikaya yapılacak sevkiyat iç gümrüklerden muaf tutulacaktı (67).

1869'da çıkarılan maden yasasıyla yabancılar, maden arama ve çıkarma konusunda Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklara sahip oldular. Madeni bulana 49 veya 99 yıl süreli imtiyaz fermanı veriliyordu. İmtiyazı alan, imtiyazın tanıdığı hakları kendisi kullanabileceği gibi başkasına devredebilir veya satabilirdi (68). Bundan sonra, maden arama ve işletme teknolojisi açısından zaten geri bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu faaliyetler büyük ölçüde yabancıların tekeline girdi.

1880'de İzmir'in Triyande nahiyesine bağlı Kızılcağöl ve Karayel mevkiilerindeki zımpara madeni Kuznir (قوزنير)'e 99 yıl (69), Seydiköy nahiyesinin Arab Dağı mevkiinde bulunan simli kurşun, çinko ve mıknatıs madenleri Yunan uyruklu Aristo Menubkano'ya 99 yıl süreyle ihale edildi(70). Arşiv belgelerinden Seydiköy'deki maden imtiyazının birkaç el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu maden 1883'de banker Pavlo'ya (71), 1899'da Sokrat'a aynı süreyle (99 yıl) geçmişti (72). 1888'de Kont de Vişne'nin kurduğu bir anonim şirkete, Osmanlı ülkesinde, maden arama ve fabrikalar açma konularında 60 yıl süreli imtiyaz verildi (73).

1880'de, Seferihisar'daki zımpara madeni imtiyazı Avusturyalı Emanuel de Meriko'ya 99 yıl (74), 1898'de İzmir'in Seydiköy nahiyesi Gümüldür köyünde bulunan simli kurşunla karışık çinko madeni Manolaki Andonyadis'e yine 99 yıllığına ihale edilmişti(75). Ender olarak Türklerden de imtiyaz alanlar

(67) *Hazine-i Hassa* , 65, Vr. 41, 3 B 1263, Hazine-i Hassa tasnifinde, özellikle 65 ve 255 numaralı defterlerdeki madenlerle ilgili belgeler, geniş bir araştırmaya konu olacak kadar zengindir. (Bkz., Ekler, Belge, III-IV)

(68) O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974, s.161.

(69) *Muhavenênâme* , 2, 7 Haziran 1295.

(70) *Muhavenênâme* , 3, 19 R 1297.

(71) *İmtiyaz* , 2, s.12, 15 R 1300.

(72) *İmtiyaz* , 3, s.66, 7 R 1317.

(73) *İmtiyaz* , 2, s.115, 16 C 1305.

(74) *İmtiyaz* , 1, s.131, 25 Ca 1297.

(75) *İmtiyaz* , 3, s.49, 17 M 1316.

oluyordu.Örneğin, 1886'da İzmir-Urla arasındaki Ilıca Deresi Kocakavak adlı yerde bulunan simli kurşun madeni imtiyazı "*Gelibolu hanedanından*" İbrahim Enveri'ye verilmişti (76). 1890'da Aydın dahilindeki linyit madenleri "*İzmir hanedanından*" Hacı Raşid ve Mehmet Nuri Efendilere ihale edildi (77).

İmtiyaz verildikten sonra maden işletilmese de, imtiyaz sahibinden belli bir miktar yıllık vergi alınırdı. 1898 tarihli bir belgeye göre, Torbalı linyit madeninin, 11 yıllık birikmiş vergi borcu olan 37.665 kuruşun alınması kararlaştırılmıştı. Bu maden, 8 Nisan 1880 (27 Mart 1295) tarihli bir fermanla ve Dimitri Küpecioğlu'nun kefaletiyle Fransız Alberto Kuzniyari'ye 99 yıl süreyle verilmiş, ancak maden işletmeye açılmamıştı (78).

1890/91 tarihli Aydın Salnamesine göre, Vilâyetde 14'ü işletilebilir durumda,25 imtiyazlı maden vardı. Bunlardan, 5'i zımpara, 1'i antimon olmak üzere 6'sı İzmir Sancağındaydı. Bu madenlerin işletme imtiyazı, Mehmet Said dışında, hepsi gayri-müslimlerin elindeydi (79).

Aydın Vilâyeti'nde madenlerden alınan yıllık vergi geliri 1890'da 1.012.156 kuruş iken, 1898'de 1.256.413 kuruşa yükselmişti. 1898'de İzmir Sancağı'nın bu miktar içindeki payı 312.958 kuruşdu (80). 1893'de İzmir'de zımparanın yıllık üretimi 80.000 ton olup, ihraç maddeleri arasında önemli bir yer tutuyordu (81).

Zımparadan % 25, Antimon ve kromdan % 5, linyitten % 5-10 arası vergi alınıyordu. Bu madenlerin ton fiyatları şöyleydi (82):

Zımpara	360 kuruş
Krom	450 kuruş
Antimon	3000 kuruş

(76) *Mukavelât* , 2, s. 38, 5 Z 1302.

(77) *İrade, Meclis-i Mahsus* , 4710, 29.N.1307.

(78) *İmtiyaz* , 3, s.54, 14 S 1316.

(79) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 785.

(80) *Aydın Salnamesi* , 1899/1900, s.487.

(81) *Andrea -Timoni* , a.g.e., s. 164.

(82) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, s.786.

Aydın Vilâyeti'ndeki madenlerin yeri, sahibi, yıllık üretimleri ve alınan vergiler Çizelge-II'de gösterilmiştir.

O.Kurmuş'a göre, "Tarım ve sanayideki gelişmelerin tersine, maden kaynaklarının sömürülmesi tümüyle tek yönlü olmuş ve Batı Anadolu ekonomisi, kapitalist gelişme açısından bu talandan hiç bir şey kazanmamıştır" (83). İzmir sancağında çıkarılan zımpara, 20.yüzyıla girerken dünya pazarlarında önemli bir paya sahipti. Bu yöredeki en zengin damarların kurutulması nedeniyle 1930'lu yıllarda üretim 3 bin tona kadar geriledi (84). Yabancı işletmelerin, işlenmemiş maden ihracına dayanan madencilik sektörü günümüze kadar işleyen bir sömürü çarkı oluşturmuştur.

Çizelge-II: 1890'da Aydın Vilâyetinde Madenler

Sancak	Kaza	Maden	Mültezim	Yıllık üretim (ton)	Alınan resim (kuruş)
İzmir	Tire	Zımpara	Mehmet Sait	2500	180538
İzmir	Tire	Zımpara	Abot	2005	145706
İzmir	Kuşadası	Zımpara	Abot	3069	220320
İzmir	Tire	Zımpara	Şarno	515	37080
İzmir	Kuşadası	Zımpara	Gılıka	271	19512
İzmir	Ödemiş	Antimon	Ulrik	1000	150000
Menteşe	Milas	Zımpara	Memiko	500	36000
Aydın	Nazilli	Linyit	Forbes	-	5600
Aydın	Söke	Linyit	Forbes	-	2400
Menteşe	Megri	Krom	Patterson	4500	101250
Menteşe	Köyceğiz	Krom	Patterson	2000	45000
Menteşe	Köyceğiz	Krom	Patterson	3000	67500
Menteşe	Köyceğiz	Krom	Patterson	3500	78750
Menteşe	Köyceğiz	Krom	Patterson	1000	22500

Kaynak : Aydın Salnamesi 1890/91, s. 786

(83) Kurmuş, a.g.e., ss. 182-183.

(84) Türkofis, *L'Industrie Minière de la Turquie*, İstanbul 1935, s.23.

H-Maliye

Aydın Vilâyeti, iklim ve toprak coğrafyasının yılda birkaç kez ürün almaya uygun olması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ekonomik merkezlerinden biriydi. Vilâyetin ekonomik faaliyetler merkezi İzmir'di. Yaş ve kuru meyve, hububat, tütün, zeytinyağı, orman ürünleri bölgenin önde gelen gelir kaynaklarıydı.

19. yüzyıla ait arşiv belgelerinde, İzmir Sancağı'nın tütün, zeytinyağı aşârı gibi bazı gelir kaynaklarının açık arttırma yoluyla mültezimlere kiralandığı göze çarpmaktadır. Bir vergi kaynağının, belli bir zaman için açık arttırmayla birine satılması demek olan iltizam usulü, Osmanlı devletinin kuruluş dönemiyle ortaya çıkan, 16. yüzyıl sonlarından itibaren yoğun olarak uygulama alanı bulan bir mali sistemdi (85). Aşağıdaki örnekler 19.yüzyılın ikinci yarısında da bu uygulamanın devam ettiğini göstermektedir.

1852'de İzmir Sancağı zeytinyağı aşârı, Sarraf Hoca Maksud'un taahhüdüyle mültezim Mustafa efendiye ihale edilmişti. Bunun aynı bedeli bulunan 900 kantar zeytinyağının, gümrük ve diğer masrafları müşterisi tarafından karşılanmak üzere 1 kantarı 300 kuruşdan hesaplanarak bedelinin yarısı olan 1 yük 35.000 kuruşun peşin ve kalan yarısının senetle alınması kararlaştırıldı (86).

1856'da İzmir Sancağı tütün vergisi, 1 yıllığı 72.000 kuruşdan talibine ihalesi kararlaştırılmışken, başka bir isteklisi çıkmış, bunun üzerine yapılan açık arttırmada 90.000 kuruşa, sarraf taahhüdüyle Ali Rıza beye verilmişti (87). Orta değer tütünün okkasına 40 para değer biçildiğine göre, 1856'da İzmir Sancağı tütün rekoltesi en az 100.000 kilo olsa gerektir.

((85) İltizam için bkz.; M.Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Yay. O.Okuyar) Ankara 1975, s.232, S.Özbaran, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İltizam", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, ss. 453-457; Y.Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s.21.

((86) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 14775, 26 M 1272.

((87) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 15044, 26 R 1272.

((88) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 82079, 5 D 1278.

1860'da, İzmir Sancağı tütün vergisi geliri 63.000 kuruş bedelle mültezime bırakılmak durumunda kalmış, ancak bu, önceki yıla göre 77.000 kuruş düşük olduğundan açık arttırmadan vazgeçilerek emaneten idaresi uygun görülmüştü (88).

1859 tarihli bir belgede, Maliye Nezareti'nin takriri üzerine, İzmir Sancağı'nda bazı gelir kaynaklarının 8 yük 86.200 kuruş bedelle ve belirtilen koşullarla iltizama verildiğinden sözedilir (89). Bütün bu uygulamalar, Meclis-i Vâlâ'nın görüşleri doğrultusunda hükümet onayını gerektiriyor ve işlemlerin yürütülmesi Maliye Nezaretine bırakılıyordu.

1879/80 tarihli Aydın Vilâyeti bütçesine göre İzmir Sancağı 36.511.938 kuruşluk geliriyle, 93.400.837 kuruş olan Vilâyet gelirlerinin % 40'a yakınına oluşturmaktaydı. Buna karşılık 12.323.407 kuruşla, 21.351.224 kuruş olan Vilâyet genel giderlerinde % 58 pay sahibi oluyordu ki, bu durum İzmir'e yapılan yatırım ve harcamaların önemini yansıtır (90). Örneğin, 1870'de mecrası değişerek İzmir limanına dökülen Gediz nehrinin eski yatağına geri çevrilmesiyle ilgili düzenlemeler (91), 1872'de İzmir limanında biriken çamurun temizlenmesi için yapılan çalışmalar (92), bu tür harcamalar arasındaydı.

1895'de İzmir Sancağı'nın geliri 44.022.284 kuruşa (93), 1897'de 47.795.634 kuruşa yükseldi (94). Çizelge-III ve IV İzmir'in mali durumu konusunda genel bir fikir vermektedir.

(88) *İrade, Dahiliye*, 32079, 5 B 1278.

(89) *İrade, Dahiliye*, 28220, 5 Ş 1275.

(90) *Aydın Salnamesi*, 1879/80, ss. 175-176.

(91) *B.E.O. Giden*, 545/14/18, 25. B. 1287.

(92) *B.E.O., Gelen-Giden*, 104, s.139, 23 N 1289.

(93) *Aydın Salnamesi*, 1895/96, s.533.

(94) *Aydın Salnamesi*, 1897/98, s.549.

Çizelge-III: 1879/80 tarihli Aydın Salnamesine göre İzmir Sancağı'nın gelir ve giderleri

Gelirler	Kuruş	Giderler	Kuruş
Vergi	10.988.681	Dahiliye	1.238.728
Bedel-i askeri	1.627.532	Maliye	998.518
Aşar	17.515.141	Şeriyye	181.788
Ağnam	3.251.664	Adliyye	557.568
Canavar	1.997	Asâkir-i Zaptiyye	6.000.000
Tapu	595.080	Tahrir	173.000
Mahakim-i Umumiyye	734.244	Tahsildarlar	460.450
Saydiyye	886.185	Orman ve Maden	58.800
Rûsumat-ı mütenevvia	137.697	Mühendisler	168.240
Emlâk-ı Miriyye	22.770	Aşâr ve ağnam	2.084.127
Orman ve Maden	750.947	Mukataat ve tımarat	307.626
		vs.	
		Mekâtib-i Rüşdiyye	94.562
Toplam	36.511.938	Toplam	12.323.407

Çizelge-IV: 1898/99 Mali yılına göre İzmir Sancağı'nın gelirleri.

	Kuruş
Emlâk ve akar vergisi	12.259.986
Temettü vergisi	2.002.415
Bedel-i askeri	4.236.715
Ağnam resmi	4.150.616
Canavar resmi	7.692
Maktuen ihale olunan aşar bedeli	1.963.478
Orman hakkı, kereste ve pul resimleri	258.703
Envâ maden	312.958
Emlâk ve tapu harçları	1.264.254
Emlâk-ı miriyye muaccele ve icar ve hasılatı	156.849
Mahâkim harçları	642.410
Rûsum-ı mütenevvia	754.845
Hasılat-ı müteferrika	567.735
Toplam	46.909.023

Kaynak: Aydın Salnamesi , 1899/1900, s. 487

III.BÖLÜM

İZMİR'DE TİCARET

A- 19. Yüzyıla Kadar İzmir'in Ticari Gelişimine Kısa Bir Bakış

İzmir, ılıman iklim kuşağında bulunan verimli alanları ve uzun mesafeli kervan yollarını denizle bütünleştiren coğrafi konumu nedeniyle canlı bir ticaret yaşantısına sahipti. Bu canlılığı, İran ve Anadolu içlerinden gelen kervanlarla, Fransa, Venedik, Ragusa, Dubrovnik gibi Akdeniz Ülkelerine ait tüccar gemilerinin alış-verişleri oluşturuyordu. Öte yandan, bölgede yetişen ürünlerin önemli bir bölümünün deniz yoluyla İstanbul'a sevkiyatı, İzmir'in ticaret hacmini yükselten bir başka etkendi.

16.yüzyıl sonlarına kadar, bazı Akdeniz ülkeleriyle kurulan ticari ilişkilerle birlikte, İzmir iç ticarete açısından daha aktif görünür. Bu durumun başlıca nedeni Osmanlı Devletinin uyguladığı ekonomik politikadır. Bu politikanın "iaşe" ilkesine göre, üretimin hedefi yurt içi gereksinimleri karşılamaktı. Bu nedenle devlet tarafından, hangi maldan ne kadar ihracat yapılacağı her seferinde özel bir izinle belirlenir, ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınırdı. İthalat sınırlanmaz, tam tersine kolaylaştırılır hatta desteklenirdi (1). 16. yüzyılda, özellikle İstanbul'da tüketilen kuru meyve, tahıl, pamuk, balmumu gibi bazı ürünlerle, ordunun ihtiyacı olan malzemelerin, ip, kendir, bez gibi malların ihracına yasaklar ya da kısıtlamalar konulmuştu. 16.yüzyıla ait "mühimme" defterlerinde bu konuya ilişkin birçok örneğe rastlanabilir. Z.Arıkan, yasak mallar arasında hububat, pamuk, barut, at, silah, gön, balmumu ve buna benzer malların ilk sırayı aldığını belirtmektedir (2).

(1) M. Genç "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi" V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul 1989, s.20

(2) Z. Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof.Dr. Bekir Kütüköglü'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 283

1572'de, penbe (pamuk), sahtiyan ve balmumu yüklü bir Dubrovnik gemisinin İzmir limanında tutularak malının anbara boşaltılması (3); 1574'de Çeşme halkının, yetiştirdikleri palamudu kaza debbağlarına "narh-ı ruzi" üzere vermeleri, kalanını diledikleri gibi satabilecekleri ancak "kuffara" satışının önlenmesi (4), yolunda gönderilen emirler, anılan kısıtlamalar konusunda bir fikir verir. Siyasi ilişkilere göre kapsamı genişleyen ya da daralan bu tür uygulamalar, kaçakçılığa yol açtığı gibi, ekonomik gelişmeyi de önleyici nitelikteydi. 1620'lerde pamuk ihracının yasal hale getirilmesinden sonra Batı Anadolu'da pamuk ekim alanlarının genişlemeye başlaması bunu kanıtlamaktadır (5).

16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da tüketilen kuru meyve ve yemiş, büyük ölçüde İzmir'den gelmekteydi. İstanbul'a ait narh defterlerindeki kayıtlardan, Aydın, Manisa, İzmir yörelerinden gelen kuru meyve ve yemişlerin İstanbul pazarlarında bol miktarda bulunduğu anlaşılmaktadır (6). Ancak bu ürünlerin piyasa²sürümü ve satışı devletin denetimi altındaydı. Öncelikle "Kiler-i Ömire" nin ihtiyacı karşılanmadan piyasa serbest bırakılmazdı. Devlet tarafından meyve alımı için gönderilen "kilerci" kadıların yardımıyla o yörede geçerli olan fiyatlardan satın aldığı malları genellikle develerle İzmir'e getirir ve gemiyle İstanbul'a sevkini sağlardı (7). Ürünün düşük olduğu yıllarda üreticinin malını başkasına satması veya stok yapması yasaktı.

Örneğin, 1576'da İzmir kadısına gönderilen bir emirle, İstanbul'da kuru üzüm sıkıntısı çekildiğinden, mevcut olan üzümü başka yerlere bırakmayıp, cins ve miktarını belirterek acele İstanbul'a göndermesi buyurulmuştu (8) 1593'de, İzmir kadısına ve Foça kalesi dizdarına, İzmir iskelesinden yüklenen kara ve kızıl üzüm, badem, incir vs. o tarafta yetişen meyvenin, İstanbul'a getirilmeyip başka yerlere

(3) MD, 10, s. 219, 4 N 979

(4) MD, 24, s.326, 3 S 982

(5) Arıkan, a.g.m., s. 291

(6) F. Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İâşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 206

(7) Ç. Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942, s. 49

(8) MD, 28, s. 183, 22 C 984

gittiği haber alındığından, "ferman üzere" gemilere Foça hisar erlerinden birer nefer konularak, doğru İstanbul'a gönderilmesi emredildi (9). Aynı yıl, İzmir, Ayazmend, Çeşme, Foça ve Ayasuluğ kadılarına gönderilen hükümde, kazalarında yetiştirilen kıvıll üzüm, kara üzüm, incir, badem vb. ürün sahiplerinin, mallarını stok yaptıklarının belirlendiği, bu durumun önlenmesi, İstanbul zahiresi için gelen gemilere "narh-ı ruzi" üzere satışlarının yapılarak doğru İstanbul'a gönderilmesi için gereğinin yapılması bildirildi (10).

Anılan yörelerden kiler için toplanan kuru meyveler, İzmir'den İstanbul'a, 1591-92'de 28, 1592/93'de 21 gemiyle taşınmıştı (11). 1593 tarihli bi hüccet, bu gemilerin taşıma ücretleri konusunda bir ipucu vermektedir. Bu hüccette "*Kiler-i amire mühimmatı*" için Kalender ağa tarafından satın alınmış olan üzüm ve nar şerbetini İstanbul'a götürecektir olan İzmir'li Ahmet Çelebi'nin 1800 akçe navlun ücreti aldığı belirtilmektedir (12).

Kuru meyve ve yemiş ticareti kadar olmasa bile tahıl yönünden de İzmir, özellikle darlık zamanlarında İstanbul'un beslenmesine katkı sağlıyordu. Böyle zamanlarda devlet, resmi görevlilerin yanında, sermaye sahibi tüccarı da gerekli tahılı alması için özel izinler vererek destekliyordu. Bu izinler aynı zamanda kaçakçılığa karşı alınan bir önlemdi. İskelelere yanaşan gemilere izin hükmü sorulması, elinde hükmü olmayanlara zahire aldırılmaması konularında bölge kadıları sık sık uyarılırdı. F. Emecen'in söz ettiği 1575-1578 yıllarına ait bir defter parçasından anlaşıldığına göre, Batı Anadolu kıyılarından zahire alımı için elinde izin hükmü bulunan gemi sayısı 30'u bulmaktaydı (13). Ancak, alınan bu tür önlemlere rağmen, bir çok gemici ve tüccarın bu bölgelerde kaçak alış-veriş yaptığı anlaşılıyor. Örneğin, 1586'da İzmir kadısına gönderilen bir hükümde, Mısır'dan ve başka yerlerden İstanbul'a yollanan zahirenin İzmir'de açılıp satılmasıyla, İstanbul'da sıkıntı çekildiğinden ve bu tür olaylara meydan verilmemesinden söz edilmektedir (14).

(9) D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Washington 1990, s. 356

(10) Goffman, a.g.e., s. 354

(11) Emecen, a.g.m., s. 209

(12) *Fehete Tasnifi*, Sıra: 1926, 1001

(13) Emecen, a.g.m., s. 201

(14) Goffman, a.g.e., s. 350

Görüldüğü gibi bu dönemde İzmir, İstanbul'un besleyici trafiğine önemli ölçüde katkı sağlayan bir liman konumundaydı.

16.yüzyılın sonlarında İngiliz ve Hollandalı tüccarların Doğu Akdeniz'e yönelerek ticari ilişkilerini arttırmalarıyla, İzmir dış ticaret yönünden de giderek önem kazanmaya başladı. Bu şekilde Batıyla deniz aracılığıyla yapılan alışverişlerin hareket noktasının daha batıya kaymış olmasıyla, İzmir, İran-Halep arasında işleyen ticaretin de bir bölümünü kapmayı başardı. Braudel, bu durum için "*Küçük Asya topraklarının nihayetinde bulunan İzmir'in XVII. yüzyıldaki parlak talihi kısmen karayollarının bir zaferi olarak yorumlanmalıdır*" demektedir (15). C.Orhunlu da "*XVII. yüzyılda İran ile İzmir arasındaki yol 100 gün sürmesine rağmen revaçta idi.*", sözleriyle bunu doğrulamaktadır (16).

İzmir'e genellikle Şubat, Temmuz ve Ekim aylarında gelen kervanlar, ipek, tiftik, pamuk gibi mallar karşılığında kumaş, kuru meyve vs. yüklenerak geri dönerlerdi (17). 17. yüzyılda adeta sıfırdan başlayan İzmir dış ticaretinin, 50 yılda "*erişilemeyecek bir seviyeye*" yükseldiğini ileri süren T.Baykara'nın Tavernier'den aktardığına göre, 17. yüzyıl ortalarında kara ve deniz ticaretinde bütün doğunun en ünlü şehri olan İzmir, Avrupa'dan Asya'ya ve Asya'dan Avrupa'ya geçen bütün malların en büyük iskelesi konumundaydı (18). H. İnalçık, İzmir'in 17.yüzyıldan başlayarak Halep gibi, ihraç merkezlerini geride bırakmasını ve imparatorluğun en önemli ihraç limanlarından biri haline gelmesini özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki gelişmelere bağlamaktadır (19).

(15) F.Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1 (Çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul 1989, s. 188

(16) C. Orhunlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. S.Özbaran), İzmir 1984, s. 143

(17) R. Beyru, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir*, İzmir 1973, s. 13

(18) T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 94; Baykara İzmir'in dış ticaretinin 17. yüzyılda "adeta sıfırdan" başladığını öne sürmekle birlikte, örneklediğimiz belgeler İzmir'in daha 16. yüzyılda önemli bir dış ticaret limanı haline geldiğini kanıtlamaktadır.

(19) H. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetindeki Emek Maliyetinin Rolü." *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979/80 Özel Sayısı, Ankara 1981, s. 13

Bu dönemde kuru meyve, pamuk, ipek, tiftik İzmir'in en önemli ihraç ürünleriydi. Fransa, İngiltere ve Hollanda, dış ticaret ilişkilerinin yoğun olduğu ülkelerdi. Hollandalılar ipek ve tiftik, Fransızlar tarım ürünleri, İngilizler dokuma ticaretinde daha aktif görünmekteydi (20).

İzmir, 16.yüzyılda olduğu gibi, 17.yüzyıl boyunca da İstanbul'un meyve anbarı olma özelliğini sürdürdü. 1635 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, İzmir ve civar kazalardan "Kiler-i Âmire" ihtiyacı için her yıl 2000 kantar kara üzüm, 1500 kantar kızıl üzüm, 200 kantar zerdali, 100 kantar incir, 150 kantar badem, 50 kantar süzme bal, 500 kıyye balmumu, 500 kıyye zeytinyağı ve 40.000 adet nar satın alınarak, İstanbul'a gönderilmekteydi (21).

Girit savaşından sonra İzmir'in önemi biraz daha arttı. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın sadareti döneminde, İzmir'e yapılan bayındırlık hizmetleri şehrin gelişimine katkı sağladı. 1671'de İzmir'in han sayısı 82'ye, ihtisap ağasına vergi veren dükkan sayısı 3060'a ulaşmış bulunuyordu (22). Ayrıca, 300 büyük tüccar deposu, 70 sabun imalathanesi, 20 debbağhane ve bazı dokuma işyerleri vardı (23). 1675'de ticaretin gelişmesi gözönüne alınarak gümrük, bedesten vb. binalar yapıldı. Bu tarihlerde İzmir, Doğu Akdeniz'de bulunan, İngiliz uyruklu en kalabalık tüccar kolonisini barındırmaktaydı. İzmir'den İngiltere'ye önemli miktarda pamuk, ipek, tiftik ve kuru meyve ihraç ediliyordu (24). 1688 depremi, İzmir'in ticari yaşantısını bir süre sarsıntıya uğrattı. Ancak özellikle İngiliz tüccarların, İzmir, İstanbul ve Halep dışında faaliyet alanlarının sınırlı olması; Fransızların ve diğer yabancı tüccarların kendi çıkarları doğrultusunda gösterdikleri çabalar sonucu, İzmir'in ticareti kısa bir sürede tekrar güçlendi (25). Bundan sonra 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Fransızlar ticari üstünlüğü ellerinde tuttular.

(20) R. Davies, "Levant Bölgesinde İngiliz Ticareti, 1580-1780", *Osmanlı Tarih Arşivi*, C.1., sayı: 1, İstanbul 1977, s. 25

(21) Uluçay, a.g.e., s. 148

(22) M. Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, sayı:25, İstanbul 1971, ss. 105-154

(23) N. Ülker, "Batılı Gözlemcilerle Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, İstanbul 1982, s. 328

(24) Davies, a.g.m., ss. 25-26

(25) Ülker, a.g.m., s. 347

18. yüzyıl boyunca İzmir'in ticaret hacmi artan bir biçimde gelişmeye devam etti. R.Beyru'nun, 1739'da İzmir'e de uğrayan gezgin Pockoche'den aktardığına göre, Yakın-doğunun tüm şehirleri içinde Hıristiyan ülkeleriyle en çok ticari ilişkisi olan şehir İzmir'di (26). İzmir'den ipek, pamuk, tiftik, halı, üzüm, şarap alan İngilizler karşılığında kumaş, kurşun, çinko satmaktaydı. 18. yüzyılda yabancı tüccarlar, her türlü ilişkilerinde azınlıkları aracı olarak kullanırken, nüfuzlu âyanlarla da iyi ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. 1748-1757 yıllarında Fransa'nın İzmir konsolosluğunu yapan C.Peyssonnel, gönderdiği raporlarda Manisa'da Karaosmanoğlu, Bergama'da Araboğlu ailelerinin güçlerine dikkati çekerek bunların, şehir otoritesini, malları, özellikle İzmir'den Fransa'ya gönderilen buğday ve arpayı denetleyebildiklerini belirtmişti (27).

18. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'deki Fransız üstünlüğü belirgin bir haldeydi. Limana gelen gemilerin yarısından çoğu Fransız bandıralıydı.. Fransızları İngiliz, Hollandalı ve Dubrovnikli tüccarlar izliyordu. 1756'da 239 olan İzmir limanına gelen gemi sayısı 1776'da 306'ya yükselmişti (28). İzmir, Avrupa'yla olan ticari ilişkilerde Osmanlı Devletinin en önemli limanı durumundaydı.

18. yüzyıl sonlarında Fransızların İskenderiye'de 4, Selanik'de 9, İstanbul'da 11, İzmir'de ise 29 ticarethâneleri vardı ve Marsilya'dan İzmir'e gelen malların değeri yılda 20 milyon frankı aşılıyordu (29). 1750-1790 arasında Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan yaptığı ithalatın % 27'si İzmir yoluyla gerçekleşmişti. 18. yüzyıl boyunca devletin Fransa'ya olan ihracatının da ortalama % 33'ü İzmir'den yapılmıştı (30).19.yüzyıla girerken İzmir, pamuk, yün,iplik, kuru meyve, hububat v.b. ürünler ihraç eden, kumaş, kahve, pirinç gibi mallar ithal eden, hareketli bir liman özelliğini taşıyordu (31).

(26) Beyru, a.g.e., s. 19

(27) Y. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 128

(28) D. Panzac, " XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", (Çev. S. Yılmaz), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir 1989, s. 184

(29) Aktepe, a.g.m., s. 107

(30) O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974, s. 41

(31) *Cevdet- Belediye*, 6843, 1213

B- 19. Yüzyılda İzmir'in Dış Ticareti

I. 1800 - 1850 Süreci

19. yüzyıl, sanayi devriminin yol açtığı üretim patlaması, teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçları gibi faktörler nedeniyle, dünya uluslarının birbirleriyle ekonomik ilişkilerini üst düzeylere tırmandırdıkları bir süreç oldu. Sanayileşen ülkeler, hammadde elde etmek işlenmiş ürünlerine pazar bulmak konularında, ulaşım, ticarette, birbirleriyle büyük bir yarışa girdiler (32). Bu yarış aynı zamanda, geri kalmış ya da az gelişmiş ülkelerin sömürgeleşme sürecini simgeler.

Osmanlı Devleti bu süreçte, bir yandan geleneksel yapısındaki çözümlere karşı yeni değerler ortaya koymak, öte yandan değişime ayak uydurmak çabaları içindeydi. Ancak, ticaret sözleşmeleri, gümrük sisteminde yapılan düzenlemeler, ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmeler, yabancı sermaye yatırımları, verilen imtiyazlar vb. olaylar devletin, dünya kapitalist düzeniyle hızla bütünleştiğini gösteriyordu. Bu çerçevede, Avrupalılar tarafından Osmanlı İmparatorluğu zengin hammadde kaynaklarına sahip, ürün çeşidi bol bir tarım ülkesi ve geniş bir pazar olarak değerlendirildi.

1838'e gelene kadar Osmanlı Devleti ekonomik politikasını tek başına belirleyebiliyordu. Uygulanan politikanın temeli ithalata kolaylık sağlamak, ihracata sınırlamalar koymaktı. Böylece, dışa kapalı olmamakla birlikte, kendi kendine yeten, ürettiğini tüketen bir toplum düzeni yerleşmişti.

Batı Anadolu ve Akdeniz kıyı şeridi, dış ilişkilerin yoğun olduğu yörelerdi. Ancak iç ve dış ticarete devletin denetimi etkiliydi. Ticari faaliyetler geliştikçe bu denetim esnaf ve tücarın sızlanmalarına yol açmaya başladı. Örneğin, 1807'de civar vilâyetlerden İzmir'e gelen pamuk ipliği, alaca, sahtiyan, kilim, astar gibi mallardan yalnız kara gümrüğü vergileri alınmakta iken, bunların ihraç malı

(32) G.Köhnen, *Dünya Ekonomi Tarihi* (Çev. T. Akoğlu), İstanbul 1965, s. 202

olması nedeniyle, hem kara hem de deniz gümrüğünün alınmaya başlanması esnaf ve tüccarın şikayetlerine yol açmıştı (33). 1815 tarihli bir kararla İzmir'den yurt dışına mazı ihracı yasaklandı. Bunun nedeni Kayseri'li dericilerin, sahtiyanın en önemli hammaddesi olan ve Diyarbakır'dan sağladıkları mazının, Avrupa'lı tüccarların talepleri doğrultusunda İzmir'e sevkiyatı karşısında güç durumda kalmalarıydı (34).1816 tarihli bir belgede de, İzmir ve civarından bazı Avrupalı gemilere zeytinyağı, sabun, zahire vs. satıldığıının belirlenmesi üzerine, durumu incelemek için bir mübaşir gönderildiğinden söz edilir (35).

Buna benzer örnekler devletin ekonomik faaliyetler üzerindeki denetimini göstermektedir. Uygulanan kısıtlamalar nedeniyle Osmanlı dış ticaret hacminin, 19. yüzyıl başlarında, ülke üretiminin yüzde 1 veya 2'sini aşmadığını öne süren Ş.Pamuk, 18. yüzyıl boyunca dış ticaret hacminde meydana gelen artışın 1 kat olmasına karşılık, 1820-1914 sürecinde 10 katı aştığını belirtir (36).

1815'den sonra Avrupa devletlerinin uygulamaya başladıkları yüksek gümrük tarifeleriyle korunma politikaları, İngiltere'yi yeni pazarlar bulmaya yöneltmişti (37). Sanayi devrimiyle gerçekleşen üretim artışı bunu gerektiriyordu. İşte bu dönemde İngilizler, Osmanlı devletiyle ilişkilerini yoğunlaştırmaya başladılar. Ancak "yed-i vâhid" gibi sistemler İngiliz tüccarların hareket alanlarını daraltıyordu. Önce, Osmanlı ekonomik düzeninin kapalı kapılarını açmak gerekiyordu. Baltalimanı'nda imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret sözleşmesi Osmanlı pazarını ardına kadar açtı.

Bunu izleyen tarihlerde aynı ayrıcalıkları isteyen 20 Avrupalı devletle yapılan sözleşmelerle, yabancı tüccarlara Osmanlı ülkesinde serbest ticaret yapabilme hakkı tanındı. Tekel (yed-i vahid) usulü kaldırılarak her türlü malı

(33) *Cevdet-İktisat*, 240, 9 C 1222

(34) *Cevdet-İktisat*, 1741, 1230

(35) *Cevdet-Belediye*, 5345, 13 S 1231

(36) Ş. Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi , 1500-1914*, İstanbul 1988, s. 169; *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara 1984

(37) M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 4

serbestçe alıp satabilmeleri sağlandı. Gümrük vergileri, ihracatta toplam % 12, ithalatta % 5 olarak belirlendi (38). Bunun anlamı, Osmanlı pazarlarının Avrupa sanayi ürünlerine tamamen açılmasıydı. Osmanlı ekonomik politikasının "İtase" ilkesi gözönüne alınarak ihracat vergisi kısmen yüksek tutulmuş ancak, düşük ithalat gümrüğünün yerli sanayi üzerinde yaratacağı yıkıcı etkiler dikkate alınmamıştı. Sağlanan bunca kolaylıklara rağmen yine de, ihracat oranındaki yüksekliğin eleştiri konusu olduğu görülür. Eugene Morel, Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğunu, yerli ürünlere yüksek gümrük uygulanmasının üretimi düşüreceğini, kısacası tarıma zarar vereceğini ileri sürer. Morel'e göre Türkiye çok üretirse çok tüketilecekti. O halde tarım üretimi desteklenmeli, kolaylaştırılmalıydı (39).

1838'den sonra Osmanlı limanlarına yanaşan yabancı gemi sayılarında önceki dönemlerle kıyaslanamayacak artışlar meydana geldi. Avrupalı tüccarlar ucuz makina ürünlerini düşük gümrüklerle Osmanlı pazarlarına yığarken, yüksek iç gümrükler nedeniyle yerli üretici ve tüccarın rekabet gücü günden güne erimeye başladı (40).

19. yüzyılda Osmanlı devletinin dış ticareti, büyük oranda İstanbul, Trabzon, Beyrut, Selanik ve İzmir'den gerçekleşiyordu. İzmir, "uygun bir limana sahip olması ve çok zengin bir hinterlandın tek çıkış özelliğini taşıması dolayısıyla" en önemli dış ticaret merkezlerinden biri haline gelmişti (41). 1820'den sonra İngilizlerin Doğu Akdeniz'e yönelmeleri İzmir'in ithalat ve ihracat hacmini daha da arttırdı. 1838 antlaşmalarıyla yabancılara tanınan ticaret serbestisinden sonra İzmir, Anadolu'da yetişen ve kervanlarla gelen tarım ürünlerinin adeta tek ihraç merkezi konumuna ulaştı.

(38) N. Kurdakul, *Osmanlı Devletinde Ticaret Andlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s. 28

(39) E. Morel, *Türkiye ve Reformları* (Çev. S. Belli), İstanbul 1984, s. 115. Morel'in 1866 yılında Paris'te yayınlanan eserinde ileri sürdüğü görüşler, günümüz dünyasının ekonomik düzeni konusunda da ipuçları vermektedir. Bugün "süper güç" olarak bilinen devletlerin, geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkelere çeşitli adlar altında yaptıkları yardımlar, "çok üretim çok tüketim" ilkesinden kaynaklanmaktadır.

(40) R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 5

(41) Kurmuş, a.g.e., s. 41

Bu süreçte İzmir'e; Tokat, Ankara, Bursa, Konya, Erzurum, Diyarbakır gibi yörelerden gelen büyük kervanların getirdikleri ipek, tiftik, pamuk, halı v.b. malların yanında, Batı Anadolu'da yetişen üzüm, incir, kökboya, palamut, afyon, deri, sünger, balmumu vs. önemli ihraç ürünleriydi (42). İthalatını ise, çeşitli kumaşlar, kahve, şeker, kağıt, demir, kalay, kurşun, kimyevi madde v.b. mallar oluşturuyordu.

Dış ticaretin yanında, iç piyasanın bazı talepleri açısından da İzmir önemli bir yere sahipti. 1840'larda İstanbul ve çevresinde başlatılan sanayileşme hareketi sırasında, gerekli hammaddelerin bir bölümünün İzmir'den sağlandığı görülür. Bununla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde zengin bilgiler bulunmaktadır. 1847'de Zeytinburnu Demir Fabrikası için 2000 kantar zımpara gönderilmesi (43), 1848'de Beykoz Deri Fabrikası için 250000 kuruş değerinde deri alımı yapılması (44), 1858'de "*Feshâne-i Âmire*" için 2000 kıyye kökboya (45), 1859'da "*Fabrika-i Hümayunlar*" için Yamandi (*یاماندى*) adlı tüccardan 90.000 okka pamuk alınması (46) ve buna benzer örnekler bu konuda yeterince fikir vermektedir.

Öte yandan devlet, bölgede yetişen bazı ürünlerin İzmir'e sevkini sağlamaya çalışıyordu. Örneğin 1842'de Aydın, Uşak, Bursa yörelerinde yetişen palamutun İzmir'li tüccarlara satılması için, muhassıllıklara buyruktular yazılmıştı (47). Böylece hem ihracattan sağlanacak gümrük gelirlerinin artması hem de İzmir'den İstanbul fabrikalarına gönderilen hammadde bedellerinin bir kısmının karşılanması bekleniyordu.

1840'larda İzmir'in ihracatında, palamut, kökboya, afyon, pamuk ipliği, kuru üzüm ve incir, arpa, ham ipek, sünger, halı önemli bir yer tutar. Bunlar içinde palamut ve kökboya 276.536 sterlinle ilk sırayı almakta ve önemli miktarı en büyük alıcı konumunda olan İngiltere'ye satılmaktaydı (48).

(42) C.C.Gouffier, *Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman en Grèce dans la Troade*, Paris 1842, s. 344

(43) *Hazine-i Hassa*, 65, Vr.41, 3 B 1263

(44) *Cevdet-İktisat*, 2077, 10 B 1264

(45) *Hazine-i Hassa*, 81, Vr.7, 14 Ca 1274

(46) *Hazine-i Hassa*, 81, Vr.55, 7 B 1275

(47) *Cevdet-İktisat*, 2013, 29 C 1257

(48) Kurmuş, a.g.e., s. 42

Avrupalı tüccarların İzmir'den satın alarak, büyük kazançlar elde ettikleri ürünlerden biri de afyondur. Kırkağaç, Afyon, Akhisar yörelerinde bol miktarda yetiştirilen haşhaş tohumundan sağlanan afyon, genellikle Fransız ve İngiliz tüccarları tarafından satın alınıyordu (49). İngiliz tüccarların İzmir'den Londra'ya getirdikleri afyonun bir bölümü, Amerikalılar tarafından Çin'e götürülerek satılır, kalan büyük bölümü ise, morfin bakımından Hindistan'da yetişene göre daha zengin olduğu için, ilaç üretiminde kullanılırdı (50). 19. yüzyılda dünya piyasalarına bağlı olarak Türk afyonunun fiyatlarında önemli dalgalanmalar oldu. İzmir'den Avrupa'ya giden afyonun fiyatının, tüccar, gemi acentası ve diğer aracı kuruluşlar tarafından belirlenmesi nedeniyle, üretici Türk köylüsü düşük ücretlerle yetinmek zorunda bırakıldı (51).

1839'da İzmir'in dış ticaretinin % 68'i İngiltere, Fransa, A.B.D. ve Rusya ile gerçekleşiyordu. İngiltere ithalatta % 35.5, ihracatta % 30 pay ile en geniş ticaret hacmine sahipti (52). 1840-1845 arasında İngiltere'nin Osmanlı devleti ile olan ticaretinde kullanılan gemilerin % 64'ü ve toplam tonajın % 54.2'si İzmir ile İngiliz limanları arasında sefer yapıyordu. Bu süreçte, İzmir'in İngiltere'ye olan ihracatı 2 kat arttı. 1839'da İzmir'den İngiltere'ye 91 gemi 15.000 ton yük almışken, 1845'de gemi sayısı 196'ya, tonaj ise 35.000'e yükseldi (53). Bu durum anılan dönemde Osmanlı devletinin İngiltere ile olan dış ticaretinin yarısından fazlasının İzmir limanından gerçekleştiğini göstermektedir.

1838'den sonra, İzmir'e bol miktarda ucuz sanayi ürünleri taşıyan yabancı ticaret gemileri, ambarlarını Batı Anadolu'nun zengin tarım ürünleriyle ve çeşitli hammaddelerle doldurarak dönmekteydiler. Böylece İzmir dünya kapitalist sisteminin çarkları arasına girmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğunun, bir açık liman kenti kimliğine bürünmeye başladı.

(49) B. Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976, s. 55

(50) Kütükoğlu, a.g.e., s. 24

(51) H.Avni, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul 1932, s. 55

(52) Kurmuş, a.g.e., s. 42

(53) Kütükoğlu, a.g.e., s. 86

2. Ticaret Mahkemesinin Kurulması, Ulaşım Ağı, Liman Trafığı

1850'de İzmir'de 20 değişik ülkenin tüccarlarına ait büyük ticarethaneler vardı ve bu ülkelerden 17'si şehirde konsolosluklar açmıştı. İzmir'in ticaret hacmindeki artışa paralel olarak yabancı tüccar sayısı da çoğalıyordu. 1849'da 202 olan İngiliz tüccarların sayısı 1855'de 919'a, 1856'da 1061'e yükseldi (54).

Yoğunlaşan ticaretle birlikte tüccar grupları arasındaki sorunlar da artmaya başladı. Bunun üzerine İzmir'de bir "Ticaret Meclisi" oluşturulması gündeme geldi. Bu konuda Aydın valisinin "*Meclis-i Vâlâ*"ya gönderdiği bir yazıda, "*Medine-i İzmir Saltanat-ı seniyye ve düvel-i ecnebiyye tüccar ve tebasının mecmuu olarak zuhur iden deavi ekser ticarete dair olarak usul-i ticaretce rüyete muhtac olduğuna ve bu cihetle lüzumu görünen Ticaret Meclisinin âzâ ve kâtib ve saire gibi memurlarının.....*"düzenlenmesi gerektiğinden sözedilir (55). Böylece 1850'de "*İzmir Ticaret Meclisi*"nin kurulması kararlaştırıldı. Daha önce Selanik ve Beyrut'da buna benzer meclisler kurulmuştu.

İzmir'deki ticari faaliyetlerin yoğunluğuyla ilgili olarak yapılan diğer bir düzenleme, 1862'de ticaret mahkemesinin kuruluşu oldu. Bu konu daha önceleri de gündeme gelmiş, ancak çeşitli nedenlerle ertelenmişti. Nihayet 20 Ağustos 1862 tarihinde "*Ticaret Nezareti*" ve "*Meclis-i Vâlâ*" raporları doğrultusunda "*İzmir Ticaret Mahkemesi*" kuruldu. Anılan raporlarda, "*İzmir şehri Dersaadet'den sonra Memâlik-i Mahrusa'nın en büyük ticaretgâhı olarak orada bir mahkeme-i ticaretin teşkili iktiza-yı hal ve maslahatdan bulunduğu misillü âzâ-yı lâzıme ve memurin-i sairesinin emr-i intihabı.....*" ifade edilerek, beklemeden gereğinin yapılması belirtilmekteydi (56). Bunun üzerine ticaret davaları konusunda yetenekli biri olan "*Bursa Mahkeme-i Ticaret Reisi*" Nafiz Bey, "*rütbe-i saniye*" sınıfına yükseltilerek İzmir Ticaret Mahkemesi başkanlığına atandı.

(54) Kurmuş, a.g.e., s. 51

(55) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 5527, 3 Ca 1266

(56) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 21944, 23 s 1279 (Bkz.Ekler, Belge-V)

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ticaret hacmindeki büyük artışa rağmen, İzmir'le zengin tarım ürünlerine sahip iç bölgeler arasındaki ulaşım düzeni değişmemişti. Batı Anadolu'nun en yaygın taşıma biçimi olan deve kervancılığı, taşınan yerin uzaklığına göre hem maliyetlerin yükselmesine hem de, ürünlerin zarara uğramasına yol açıyordu. Tarım ürünlerinde, yerel fiyatla İzmir fiyatı arasındaki fark doyurucuysa İzmir'e gönderiliyor, değilse ya buldukları yerde tüketiliyor, ya da toplanmadan çürümeye terkediliyordu. Kökboya, palamut gibi üretim maliyeti oldukça düşük olan bitkiler, iyi kâr bıraktıklarından uzak yörelerden de olsa İzmir'e getiriliyordu. Fiyatları düşük olan diğer tarım ürünleri ise, ancak belirli bir uzaklıktan getirildikleri takdirde kazanç sağlayabiliyorlardı (57).

Bu nedenlerden dolayı, yabancı tüccarların ülke içlerine daha rahat sızabilmeleri için demiryolu ulaşım ağının kurulması planlandı. Bu sayede Batı Anadolu'da yeni bir nüfuz alanı yaratılacağı gibi, İzmir ile iç bölgeler arasında başta tarım ürünleri olmak üzere, hammadde alımı, işlenmiş ürün satımına dayalı ticaret hareketleri daha da yoğunlaştırılacaktı. Böylece, İngiliz sermayesiyle 1857'de yapımına başlanan İzmir-Aydın demiryolu 1860'da (58), Fransız sermayesiyle 1864'de başlanan İzmir-Kasaba demiryolu 1866'da (59), tamamlanarak işletmeye açıldılar (Bkz. II. Bölüm Ulaşım- Haberleşme).

Bu arada, 1861'de batılı ülkelerle yapılan ticaret sözleşmeleri zinciriyle gümrük tarifeleri yeniden düzenlendi. Gümrük oranlarının ihracatta % 12'den, önce % 8'e, sonra her yıl 1 puan düşürülmek suretiyle % 1'e indirilmesi, ithalatta ise % 5'den % 8'e yükseltilmesi kararlaştırıldı. Bu oranlar, Osmanlı ülkesinin hammadde kaynağı olarak daha değerli hale geldiğini gösterir. E.Morel, 1838 antlaşmalarından sonra, ihracat vergisinin yüksek tutulmasının Türk tarımına zarar vereceğini, İngiltere'nin, Türkiye'ye olan ithalatının ihracatından çok daha önemli olacağına inandığını, ancak bunda yanıldığını ileri sürmüştü (60). Morel'in bu yargısı kısmen

(57) Kurmuş, a.g.e., s.47

(58) *Mukavelenâme I*, 15 Z 1274

(59) *Mukavelenâme I*, 14 M 1286

(60) Morel, a.g.e., s. 115

doğru olmakla birlikte, İngilizler 25 yıl içinde amaçlarına ulaştılar. Önce düşük ithal vergilerinin sağladığı avantajla piyasayı istila ederek yerli sanayii çökerttiler, ardından ihracat oranını aşağıya çektilererek hammadde kaynaklarını talan ettiler.

Demiryollarının devreye girmesiyle İzmir ile iç bölgeler arasındaki mal akımı hızlanınca, İzmir limanında büyük tonajlı gemilerin rahatça yükleme-boşaltma yapabilecekleri bir rıhtıma gerek duyuldu. 1867'de bir İngiliz şirketine verilen İzmir rıhtımının yapım ve işletme imtiyazı, 1869'da Fransız Dassaud kardeşlerin eline geçti. Yapımına 1868'de başlanan rıhtım, 1873 de tamamlanarak işletmeye açıldı. Osmanlı gemileri ve dost devletlerin savaş gemileri dışında rıhtıma yanaşan bütün gemilerden "rıhtım resmi" adı altında, belirlenen tarifeye göre bir vergi alınması kararlaştırıldı (61). İngilizler, önce rıhtım resminin ticaret sözleşmelerine aykırı olduğunu, daha sonra oranın yüksekliğini öne sürerek engeller çıkarmaya çalıştılsa da, verilen bazı ödünler karşısında daha ileriye gitmediler. Bu arada Osmanlı devleti, hissesi olan ve İzmir belediyesine bırakılan % 12' lik rıhtım resminden vazgeçmek zorunda kaldı.

Demiryolu-liman bütünleşmesinden sonra İzmir'in dış ticareti daha düzenli hale geldi. Bununla birlikte, tren istasyonlarıyla iç bölgeler arasındaki bağlantının kurulmasında deve taşımacılığı önemini koruyordu. 1888'de İzmir'li bir girişimci, deve kervanlarını bir araya getirerek taşıma şirketi denebilecek bir örgüt kurdu (62). Bu örgütle demiryolu şirketi bir süre çatıştıktan sonra aralarında anlaştilar. Böylece, deve-demiryolu-liman bütünleşmesinin sağlanmasıyla Batı Anadolu'nun dışa bağımlık sürecinde yeni bir adım daha atıldı.

(61) M. Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, sayı:32, İstanbul 1979, s. 503

(62) M.Kıray, *Örgütlemeyen Kent*, Ankara 1972, s. 14

Batı Anadolu'da demiryolları ile yapılan yük ve yolcu taşımacılığıyla ilgili sayısal veriler, bu ulaşım ağının önemini yansıtır. 1890'da İzmir-Aydın demiryoluyla, İzmir'e 3.222.410 kantar ihraç malı gelmiş, İzmir'den iç bölgelere 832.021 kantar ithal malı gitmişti. İç ticaret taşımacılığının miktarı ise 392.095 kantardı. Anılan yıl, masraflarla birlikte 32.147.280 kuruş hasılât yapan bu hatta, 1 yılda 541.117 yolcu ve 25.039 baş hayvan taşınmıştı (63).

Aynı tarihte İzmir-Kasaba demiryolunda taşınan yük, 14.565 tonu Soma hattından gerçekleşmek üzere, toplam 134.826 tona ulaşmıştı. Bu miktarın 46.423 tonu zahire, 26.432 tonu palamut, 6775 tonu üzüm, 4633 tonu çeşitli bitkisel tohum, 4131 tonu pamuk ve 31.867 tonu çeşitli eşya idi. Demiryolu şirketi bu hattan 1890'da, 36.167 sterlini yolcu, 104.272 sterlini yük taşımacılığında olmak üzere toplam 141.736 İngiliz lirası gelir sağladı (64).

M.Kaynak'ın verdiği bilgilerden, 19.yüzyılın sonlarında anılan demiryolu hatlarında taşınan yük ve yolcu sayısının oldukça arttığı anlaşılmaktadır (65). Demiryollarının bölge ekonomisine getirdiği hareket ve canlılık, devletin vergi gelirlerinin yükselmesinde de etken oldu. O.Kurmuş, 1856-1909 sürecinde Aydın Demiryolunun geçtiği bölgelerden toplanan tarımsal vergilerin 13 kat arttığını belirtir (66).

İzmir'in dış ticaretindeki genişleme paralelinde, limana giriş-çıkış yapan buharlı gemi sayısında ve taşınan yük kapasitesinde de büyük artışlar gözlenir. 1852'de 510 olan gelen-giden vapur sayısı, 1862'de 1182'ye, 1872'de 1409'a, 1883'de 1698'e, 1889'da 2766'ya yükseldi (67). Aynı dönemlerde yelkenli sayısında sürekli düşüş olmasına karşı, tonajda görülen artış, limana büyük gemilerin gelip gittiğini göstermektedir (Bkz.Çizelge V). Özellikle rıhtımın yapılmasından ve tam kapasiteyle hizmete girmesinden sonra, İzmir limanına gelen büyük tonajlı gemi

(63) *Aydın Salnamesi, 1890/91, s. 795*

(64) *Aydın Salnamesi, 1890/91, s. 796*

(65) M.Kaynak, "Osmanlı Devleti'nde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, ss.28-47*

(66) Kurmuş, a.g.e., s.75

(67) Scherzer, *La Province de Smyrne, Vienne 1873, s. 89*; F. Rougon, *Smyrne, Situation Commerciale et Economique, Paris 1892, ss. 451-453*

sayısında önemli bir artış gerçekleşti. İzmir limanına gelen gemilerin 1863 de 507.800 olan tonajı, 1888'de üç kattan fazla artarak 1586.193'e ulaştı (68).

1880'li yıllarda rıhtıma yanaşan yabancı gemilerin büyük bir kısmı buharlıydı. Yelkenli gemiler, genellikle Osmanlı veya Yunan bandıralı olanlardı. 1888 ve 1889 yıllarında vapur sayısı olarak İngilizler, tonaj olarak Fransızlar ilk sırayı alıyorlardı. Bu ülkeleri Avusturya-Macaristan ve Osmanlı bandıralı gemiler izliyordu (Bkz. Çizelge VI).

Çizelge-V: İzmir limanına giriş-çıkış yapan gemilerin cinsleri ve toplam tonajları

	Yıl	Buharlı	Yelkenli	Toplam Gemi Sayısı	Tonaj
G e l e n	1852	255	1207	1462	245.929
	1862	592	956	1548	507.826
	1872	710	950	1640	639.332
	1883	855	120	975	-
	1886	1299	102	1401	1.340.000
	1888	1316	282	1598	1.586.193
	1889	1385	273	1658	1.621.741
G i d e n	1852	255	1180	1435	250.819
	1862	590	1009	1599	510.953
	1872	699	801	1500	612.171
	1883	843	108	951	-
	1886	1304	115	1419	-
	1888	1299	320	1619	1.573.838
	1889	1381	282	1663	1.623.059
G e l e n G i d e n	1890	2368	3750	6118	1.633.529
	1896	2543	3960	6503	2.016.748

Kaynak: 1852-1872, Ch. de Scherzer; 1883-1889, F. Rougon; 1890, Aydın Salmamesi 1890-1891; 1896, M. Kıray; tarafından verilen bilgilerden derlenmiştir. 1890'dan önce 30 tondan küçük gemiler hesaplanmamıştır.

(68) Rougon, a.g.e., ss. 452-454

Çizelge-VI: İzmir limanına gelen vapurların başlıca ülkelere dağılımı.

Sancak	1888		1889	
	Vapur Sayısı	Tonaj	Vapur Sayısı	Tonaj
İngiliz	372	345.017	313	309.948
Fransız	210	479.676	202	423.616
Avs.-Mac.	200	204.796	182	175.404
Türk	162	98.820	294	221.970
Mısır	104	112.720	103	103.150
Rus	102	141.199	102	149.200
İtalyan	59	81.228	51	73.146
Yunan	50	20.464	16	6.555
Danimarka	19	20.772	22	23.150
Hollanda	19	18.014	20	19.870

Kaynak : F.Rougon, *Smyrne, Situation Commerciale et Economique*, Paris 1892, ss.452-453.

1890/91 tarihli Aydın salnamesine göre, İzmir'e bir yılda gelip giden gemi sayısı açısından Osmanlı sancağı taşıyanlar ilk sırada yer alıyordu. Bundan sonra İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve İtalya geliyordu. Tonaj bakımından İngiltere birinciydi. Anılan salnameye göre, İzmir'e bir yılda gelip giden gemilerin başlıca ülkelere dağılımı şöyleydi (69).

Sancak	Buharlı	Yelkenli	Toplam-Tonaj
Osmanlı Dev.	1001	3259	381.286
İngiltere	653	20	400.187
Fransa	212	-	281.928
Avusturya	188	4	180.835
Rusya	103	2	152.928
İtalya	52	14	88.595

(69) *Aydın Salnamesi* 1890/91, s. 793

Toplam gemi tonajı açısından Osmanlı sancağı taşıyanlardan % 20'sini, İtalyan sancağı taşıyanlarınsa % 10'unu yelkenli gemiler oluşturuyordu. Salnamelerde Osmanlı gemilerinin Rougon'un verdiği bilgilerden farklı olarak sayıca yüksek görünmesi, küçük tonajlı teknelerin de hesaba katılmasından kaynaklanmaktadır. 1884'te yayımlanan bir emirle, Osmanlı ticaret gemilerinin "ferman resmi" dışında bütün liman vergilerinden muaf tutulacakları duyurulmuştu (70). 1884'ten sonra İzmir limanına gelen Osmanlı bandıralı gemi sayısındaki artışta, bu kararın da rolü olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve iç bölgelerle birbirini bütünleyen ulaşım sisteminin kurulmasıyla, İzmir'in sosyo-ekonomik yaşantısında yeni bir süreç başlar. Yabancı sermaye yatırımlarının Batı Anadolu'da giderek yaygınlaştığı bu süreçte, İzmir'de; gemi acenteleri, sigorta şirketleri, demiryolu, rıhtım, tramvay, posta- telgraf, v.b. birçok şirketin ortaya çıktığı görülür.

3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İhracat-İthalat Değerleri.

Daha önce belirttiğimiz alt-yapı yatırımlarındaki gelişmeler çerçevesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in ticaret potansiyelinde belirgin bir genişleme gözlenir. Bu genişlemeye paralel olarak Osmanlı dış ticareti içinde İzmir'in payı hızla yükseldi. 1850'lerde 65 milyon frankla Osmanlı dış ticareti içinde % 7.5 olan İzmir'in payının 1873'de dört katlık bir artışla % 30'lara ulaştığı görülür(71). 1873'de Osmanlı devletinin yıllık ihracatının 1.189.430.578 kuruş olmasına karşılık, ithalatı 1.980.329.122 kuruştı (72). Bu ticaret içinde İzmir'in payı, ithalatta 402.5 milyonla %20,ihracatta 517.5 milyon kuruşla % 43 civarındaydı. Bu veriler, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İzmir'in, Osmanlı dış ticareti içinde, özellikle ihraç limanı olarak kazandığı önemi yansıtır.

(70)Y.A-Res. 30/9, 21 N 1301

(71) Morel, a.g.e., s. 120

(72) Yıldız-Esas, Kısım, 18 Evrak No: 525/58, Zarf:128

1852-1862 sürecinde İzmir'in dış ticaretinde iki kattan fazla bir artış gerçekleşti. İhracatı 136 milyondan 360 milyona, ithalatı 177 milyondan 300 milyona, toplam dış ticareti 313 milyondan 660 milyon kuruşa yükseldi (73). On yıl içinde özellikle ihracatta gözlenen hızlı artış, 1861 ticaret sözleşmelerinde etken oldu. Avrupalılar, bu sözleşmelerle, ithal gümrüğünün 2 puan yükselmesi pahasına, Osmanlı devletinin ihraç gümrüğü oranını düşürmesini sağladılar. Batı, İzmir limanının taşıdığı değerle birlikte, uluslararası sergiler yoluyla, Osmanlı İmparatorluğunun hammadde potansiyelinin de farkına varmıştı.

1863-1873 sürecinde İzmir'in ihracatı, bazı yıllar ithalatının iki katına yaklaşan bir artış gösterdi (Bkz. Çizelge VII). Bu artışta ihraç gümrüğünün düşürülmesi kadar, pamuk tarımındaki gelişmelerin, ürün bolluğunun ve fiyatların yüksek düzeyde oluşmasının da rolü olmuştur. 1878'e kadar İzmir'in ihracatının, ithalatından yüksek olduğu görülür. M.Kütükoğlu ve M.Kıray 1878-1881 yılları arasında İzmir'in ithalat değerinin ihracatını aştığını belirtirler (74). Bu durumun, 1877/78 Osmanlı-Rus savaşının etkisinden ya da kuraklık, çekirge afeti gibi olayların yol açtığı ürün düşüklüğünden kaynaklandığı düşünülebilir. Bununla birlikte, A.Bilget, 1880' de İzmir'in 233 milyon kuruşluk ithalatına karşılık, 328 milyon kuruşluk ihracatı olduğunu belirtmektedir (75). 1858/60 ve 1878/81 yılları gözönüne alınmazsa, 19.yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in ihracatı ithalatına göre her zaman yüksek olmuştur.

1890/91 tarihli Aydın salnamesinden, İzmir'in yıllık ihracatının ithalatını oldukça aştığı anlaşılıyor. Anılan salnamede, "*İzmir Rüşumat Nezâreti*" nin verilerine göre, İzmir'in dış ticareti şöyle belirtilmektedir (76).

(73)Ch. de Scherzer,a.g.e., s. 89 ve 223. Scherzer'in Avusturya florini üzerinden verdiği değerleri, 1 Avs. fl. = 469 para = ~ 11.5 kuruş'dan hesaplayarak bulduğum rakamlar.

(74) M. Kütükoğlu, " Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı*, s. 115; M. Kıray, a.g.e., s. 120.Kıray, 1880'lerde demiryolları ve limanın tam kapasiteyle işlemeye başlamasıyla İzmir'in ihracat değerinin 4.600.000 İngiliz lirasına çıktığını belirtmektedir (s.15). Öte yandan, bir başka yerde verdiği çizelgede, bu rakamı ithal değeri olarak vermektedir (s.120). Bu nedenle, Kıray'ın, anılan çizelgede ihraç değeri olarak verdiği rakamların büyük bir olasılıkla ithal değerleri olduğunu sanıyorum.

(75) A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir 1849-1949*, İzmir 1949, s. 67

(76) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, ss. 781-782

Yıl	İthalat	İhracat
1886	122.321.983(kuruş)	428.651.328 (kuruş)
1887	133.416.878 (kuruş)	328.808.217 (kuruş)

Çizelge-VII : İzmir'in dış ticareti (1863-1873)

Yıllar	İthalat	İhracat	Toplam
1863	24.942.420 (fl) (286.837.830 krş.)	35.041.810 (fl) (402.980.810 krş.)	59.984.230 (fl) (689.818.640 krş.)
1864	25.382.280	38.422.850	63.805.130
1865	22.712.210	40.463.380	63.175.590
1866	37.625.300	36.062.400	73.687.700
1867	34.039.000	44.075.700	78.114.700
1868	33.536.250	46.322.700	79.858.950
1869	35.867.800	45.403.500	81.217.300
1870	30.703.400	36.204.500	66.277.900
1871	36.405.000	41.290.900	77.695.900
1872	34.738.232 (399.489.640 krş.)	48.668.376 (559.686.250 krş.)	83.406.608 (959.155.890 krş.)
1873	35.000.000. (402.500.000 krş.)	45.000.000 (517.500.000 krş.)	80.000.000 (920.000.000 krş.)

Kaynak: Ch. de Scherzer, *La Province de Smyre*, Vienne 1873, s. 223 (Değerler Avusturya Florin'i üzerindedir. 1 Avs.fl. = 469 para, ~11.5 krş, parantez içindekiler kuruşa çevirdiğim değerlerdir.)

Bütün bu değerler, İzmir'in dış ticaretinde dünya pazarlarına bağlı dalgalanmalar olduğunu, iç ve dış olayların etkisinin yaşandığını gösterir. Bununla birlikte, Osmanlı dış ticareti içinde İzmir'in, özellikle tarımsal ürün ihraç merkezi olarak, her zaman önemini koruduğu görülür. 1860'lı yıllarda Osmanlı

devletinin başlıca ihraç malları, ham pamuk, kökboya, palamut, afyon, kuru incir ve üzüm, susam vb. tarım ürünleriydi. İthalatı ise; kahve, şeker, pirinç, yünlü ve pamuklu dokumalar, pamuk ipliği vb. mallardan oluşuyordu (77). 1870'lerden sonra, ihraç ürünleri arasında; sıvı yağ, deri, halı, ithalatta; demir, petrol, moda ve süs eşyası v.b. mallar ağırlıklı olarak yer almaya başladı. İzmir'den gerçekleşen dış ticaret, ithalat ve ihracatı oluşturan temel mallar açısından, Osmanlı dış ticaretinin genel niteliğini de yansıtır.

1873'de İzmir'den gerçekleştirilen yıllık 45 milyon Avusturya florini değerindeki ihracat içinde, pamuk 12.250.000, afyon 6.340.000, kuru üzüm 4.875.000 florin değerleriyle ilk üç sırayı almaktaydı (78). İhracatın diğer önemli ürünleri, palamut, yün, zeytinyağı, kuru incir, bitkisel yağ tohumları (susam, haşhaş, kenevir, pamuk), kökboya ve ham deri idi (Bkz. Çizelge VIII). Pamuğun, toplam ihracat içindeki payının % 27'den fazla olması, İzmir'in dış ticaret hacmindeki dalgalanmaların, dünya piyasalarındaki gelişmelerle ilgili olduğunun bir göstergesidir.

Pamuklu, yünlü, ipekli, dokumalarla, moda ve süs eşyaları, İzmir'in yılda 35 milyon Avusturya florini değerindeki ithalatının yarısından fazlasını oluşturuordu (79). Kahve, şeker, pirinç, işlenmiş deri, maden kömürü, petrol, cam işleri, hırdavat eşya, ithalatın diğer önemli maddeleriydi (Bkz. Çizelge IX).

Görüldüğü gibi, 1870'lerde İzmir'in dış ticaretinin temel yapısında önemli bir değişiklik yoktu. Genel olarak, ihracat tarım ürünleri ve tekstil sanayiine gerekli hammaddelerden oluşmakta, ithalat ise tekstil ürünleriyle, diğer sanayi mallarından meydana gelmekteydi. İhracatta sanayinin payı % 5.5'u sıvı yağ, % 1.5'u halı üretimi olmak üzere toplam % 7.5 kadardı. İthalatta, moda ve süs eşyalarının % 10'un üzerinde bir paya ulaşması, dikkat çekicidir. Bunun İzmir'deki yabancı sayısının artmasıyla ve sosyal yaşantıda meydana gelen değişimle ilişkili olduğunu düşünmek gerekir.

(77) *Tasvir-i Efkâr*, 13 R 1279, No: 21,

(78) Scherzer, a.g.e., s. 225

(79) Scherzer, a.g.e., s. 224

Çizelge-VIII: 1873'de İzmir'in başlıca ihraç ürünleri

Ürün adı	miktarı	değeri (Avs.florini)
Pamuk	77.000 balya	12.250.000
Afyon	4.500 kasa	6.340.000
Kuru üzüm	385.000 kental	4.875.000
Palamut	600.000 kental	4.800.000
Yün	15.000 balya	3.500.000
Zeytinyağı	20.000 varil	2.500.000
Kuru incir	150.000 kental	2.000.000
Yağ tohumları	300.000 kental	1.500.000
Kökboya	18.000 balya	1.450.000
Ham deri	5.500 balya	1.000.000
Halı	1.550 balya	650.000
Sünger	12.000 koli	600.000
Pamuklu dokuma	2.000 balya	500.000
Arpa	240.000 kile	275.000
Diğer	-	2.760.000
Toplam	-	45.000.000

Kaynak: Scherzer, a.g.e., s.225.

Çizelge-IX: 1873'de İzmir'in başlıca ithal malları.

Ürün adı	miktarı	değeri (Avs.florini)
Pamuklu dokuma	9.000 balya	8.700.000
Moda eşyası	1.556 koli	3.750.000
Yünlü dokuma	800 balya	2.750.000
İpekli eşya	420 koli	2.050.000
Hırdavat eşya	-	2.050.000
Gemi erzağı	-	1.750.000
Kahve	25.750 çuval	1.300.000
Çivi vs.	15.500 koli	1.225.000
Pirinç	55.700 çuval	900.000
Deri işleri	6.600 koli	750.000
Maden kömürü	29.775 ton	700.000
Şeker	20.700 ton	650.000
Petrol	70.200 kasa	585.000
Cam işleri	3.500 koli	575.000
Diğer	-	8.265.000
Toplam	-	35.000.000

Kaynak: Scherzer, a.g.e., s. 224.

1880'den sonra ithalat ve ihracatın temel ürünlerinin, toplamdaki paylarında belirgin değişimler gerçekleşti. İthalatta tekstil ürünlerinin payı azalırken, kahve, şeker, petrol gibi ürünlerin payında artış oldu. İhracatta, ham pamuk, yerini kuru üzüm ve incire bıraktı. 1872'de, % 27.2 payla ihracatta ilk sırayı alan pamuk, 1886'da % 4.7 ile 5. 1887'de % 6.4 ile 7. sıraya düştü. Aynı yıllarda üzümün payı % 10'lardan % 50'lere yükseldi (Bkz. Çizelge X).

1886'da, Avrupa'nın birçok yerinde rekolteler düşerken, Osmanlı ülkesinde özellikle Aydın Vilâyeti topraklarında çok verimli ürün toplanmıştı. Bu nedenle İzmir'in 1886 ihracatı, 1887 yılından 110 milyon kuruş fazla oldu. 1886 yılı ihracatı, ithalata 316 milyon kuruş fark yaptı (Bkz. Çizelge X-XI).

"İzmir Rüşumat Nezâreti"nin verilerine göre, 1887'de İzmir gümrüğünden 52.025.672 kuruş gelir sağlanmıştı. Bunun 21.614.557 kuruş ithalat ve 4.036.211 kuruş ihracattan olmak üzere, 33.225.672 kuruşu "Rüşumat Nezâreti"ne ve kalan 18.800.000 kuruşu "Düyun-u Umumiye Nezâreti"ne aitti (80). Bu durum, gerek 1861 sözleşmeleriyle ihracat gümrüğünün düşürülmesinin, gerekse, "Düyun-u Umumiye" yönetiminin, hazineye uğrattığı kayıpları yansıtmaktadır.

Çizelge VIII-IX ile X-XI'in karşılaştırılması, İzmir'in dış ticaretindeki değişimler konusunda fikir sağlamak açısından yararlı olur. İthalatta pirinçin yerini unun alması, ihracatta arpa, fasulye gibi tarım ürünlerinin yanı sıra, madenlerin de belirli bir yer tutmaya başlaması dikkat çekicidir.

Çizelge-X: İzmir Rüşumat Nezâreti'nin verilerine göre 1886 ve 1887 yıllarında İzmir'den yapılan ihracat (kuruş olarak).

Cinsi	1886	1887
İncir	44.805.222	50.828.444
Üzüm	215.684.000	154.445.111
Afyon	42.179.555	25.519.555
Pamuk	21.296.777	21.233.333
Palamut	41.135.222	41.977.888
Buğday	3.575.555	19.416.000
Arpa	15.993.555	23.028.222
Fasulye	7.464.888	14.654.777
Susam	3.473.555	9.374.666
Zeytinyağı	15.489.222	30.403.222
Halı, kilim, seccade	15.785.555	17.379.444
Madenler	11.768.222	10.547.555
Toplam	438.651.328	328.808.217

Kaynak: Aydın Salnamesi 1890/91, s.782

(80) Aydın Salnamesi, 1890/91, s. 783

Çizelge-XI: İzmir Rüsumat Nezareti'nin verilerine göre 1886 ve 1887 yıllarında İzmir'e yapılan ithalat (kuruş olarak).

Cinsi	1886	1887
Amerikan bezi	8.995.903	9.785.889
Basma	10.831.070	13.443.333
Kirpas (bez)	6.499.209	6.612.181
Madampol(patiska)	6.674.528	10.104.094
Yünlü akmeşe	4.937.806	8.217.653
Pamuk ipliği	16.188.931	20.537.459
Kahve	22.140.514	20.272.334
Şeker	17.812.375	24.317.528
Gazyağı (Petrol)	6.187.848	8.190.361
Un	4.823.111	3.922.056
Dimi(dokunmuş kumaş)	5.563.458	6.027.570
Tenbakü(tütün)	1.667.230	1.986.417
Toplam	122.321.983	133.416.878

Kaynak: *Aydın Salnamesi 1890/91*, s. 781

İzmir Rıhtım Şirketi'nin verilerine göre, 1889'da İzmir'in genel ticaret hacmi; 135 milyon ihracat, 119 milyon ithalat olmak üzere toplam 254 milyon franka yükselmişti. Bu rakama 72 milyon frank tutarındaki yurt içi ticaret dahildi (81). İngiltere 94 milyonla, İzmir'in ticaretinde yarıdan fazla bir paya sahipti. Bu durum Batı Anadolu'nun, İngilizlerin en iyi ticaret kolonilerinden biri haline geldiğini gösterir. Dış ticaret hacmi açısından İngiltere'yi, Avusturya-Macaristan, Fransa, Amerika ve Rusya izliyordu.1889'da, İzmir'in başlıca ihraç ürünleriyle, bunların miktarı, değeri ve en büyük alıcıları şöyleydi (82).

(81) Rougon, a.g.e., s. 527

(82) Rougon, a.g.e., ss. 268-280

Kökboya

Ülke	Miktar(Kental)	Değer(Fransız frankı)
İngiltere	566.503	13.258.581
Avs.-Mac.	233.763	5.471.055
İtalya	96.338	2.254.725
Diğer Ülkeler	97.487	2.281.580
Toplam	994.091	23.265.941

Kuru Üzüm

İngiltere	303.050	7.672.968
Fransa	291.742	7.390.914
Avs.-Mac.	42.580	1.078.089
Diğer Ülkeler	62.761	1.589.089
Toplam	700.133	17.731.060

İncir

İngiltere	206.574	5.068.753
Amerika	40.500	947.874
Avs.-Mac.	30.242	707.792
Diğer Ülkeler	41.757	742.981
Toplam	319.063	7.467.400

Arpa

İngiltere	1.193.049	9.392.088
Fransa	57.564	453.164
Baltık Ülkeleri	33.310	262.228
Diğer Ülkeler	266	2.094
Toplam	1.284.189	10.109.574

Pamuk

İspanya	56.950	3.719.926
Avs.-Mac.	22.044	1.439.895
İngiltere	4.276	279.288
Diğer Ülkeler	15.900	1.038.410
Toplam	99.170	6.477.519

Afyon

Amerika	2.062	3.167.420
İngiltere	850	1.390.021
Baltık Ülkeleri	145	287.119
Diğer Ülkeler	457	615.255
Toplam	3.514	5.459.815

Zeytinyağı

İngiltere	24.041	1.186.705
Baltık	10.067	496.387
Avs.-Mac.	4.508	222.473
Diğer Ülkeler	4.748	234.820
Toplam	43.364	2.140.385

Susam

Fransa	24.018	459.919
İtalya	18.464	353.566
Baltık	9.006	172.445
Diğer Ülkeler	10.411	199.346
Toplam	61.899	1.185.276

Meyan Kökü

Amerika	197.537	1.471.020
İngiltere	9.063	67.487
Fransa	944	7.030
Toplam	207.544	1.545.537

Yün

Amerika	26.167	1.575.572
İngiltere	11.643	701.012
Fransa	5.022	302.388
Diğer Ülkeler	2.383	143.472
Toplam	45.215	2.722.444

Deri

Avs.-Mac.	5.190	344.561
Fransa	3.771	250.330
Amerika	1.726	114.577
Diğer Ülkeler	1.680	111.277
Toplam	12.367	820.745

Hah

İngiltere	9.406	5.423.460
Amerika	1.689	973.870
Türkiye	1.138	656.310
Diğer Ülkeler	1.015	584.810
Toplam	13.248	7.638.450

Zampara

İngiltere	86.068	622.619
Baltık	42.086	304.452
Amerika	39.657	286.880
Diğer Ülkeler	14.094	101.956
Toplam	181.905	1.315.907

(Baltık ülkeleri: İsveç, Norveç, Danimarka, Almanya ve Belçika)

(1 kental = 56 kg.)

İhracatın büyük bölümünü oluşturan andığımız ürünlerin dışında, tütün, anason, şarap, darı, baklagil, balmumu, zank, haşhaş, mazi, kuşyemi, ceviz, kemik, antimon, İzmir'in ihraç kaleminde yer alan diğer mallardı.

Kökboya, kuru üzüm, incir, arpa, zeytinyağı, halı ve zımparada İngiltere; afyon, meyankökü ve yünde Amerika; pamukda İspanya; susamda Fransa; deri de Avusturya-Macaristan en büyük alıcı konumundaydılar. İncir, arpa ve halıda İngiltere, meyankökü ve yünde Amerika, hemen hemen tek alıcı durumundaydı.

Yurt içi satışları hesaba katılmazsa, İzmir'in 1889 yılı ihracatının % 74'ü İngiltere, Fransa ve Avusturya Macaristan'a yapılmaktaydı. Yalnız İngiltere'ye gönderilen malların miktarı, İzmir'in tüm ihraç mallarının % 56'sından fazlaydı (83):

Ülke	Kental	Frank	Kuruş
İngiltere	3.016.327	50.995.153	239.677.219
Fransa	485.306	11.053.290	51.950.463
Avs.-Mac.	340.880	10.480.098	49.256.460
Amerika	325.165	9.095.197	42.747.426
Türkiye	593.294	37.415.325	175.052.027
Diğerleri	609.565	16.004.042	76.019.000
Toplam	5.370.537	135.043.105	634.702.593

(83) Rougon, a.g.e., s. 265

İzmir'in temelde tarım ürünlerine dayalı ihracatı değer olarak, ithalatından daha fazlaydı. Ancak, ihracatın, üzüm, incir, pamuk, afyon, kökboya gibi sayıca belirli mallardan oluşmasına karşı, ithalat, çividen kibrite, şekerden pirince kadar pek çok kalemden meydana geliyordu. Tamama yakını sanayi ürünleri olan ithalatta en büyük pay tekstil mallarına aitti. 1889'da İzmir'in ithalatında önemli yer tutan ürünlerden bazılarının değeri ve ülkelere göre payları şöyleydi (84):

Kahve		
Ülke	-	Değer (Fransız frankı)
Fransa	-	3.225.206
Avs.-Mac.	-	560.417
İtalya	-	349.952
Diğer Ülkeler	-	173.187
Toplam	-	4.308.762
Şeker		
Avs.-Mac.	-	2.288.910
İtalya	-	224.298
İngiltere	-	157.651
Diğer Ülkeler	-	131.055
Toplam	-	2.801.914
Pirinç		
İtalya	-	645.651
Fransa	-	523.029
İngiltere	-	267.522
Diğer Ülkeler	-	417.487
Toplam	-	1.853.689

(84) Rougon, a.g.e., ss. 580-616

Yünlü kumaş

İngiltere	-	2.462.361
Avs.-Mac.	-	2.255.234
Fransa	-	1.027.915
Diğer Ülkeler	-	633.111
Toplam	-	6.378.821

Pamuk ipliği

İngiltere	-	4.292.619
Türkiye	-	904.471
Avs.-Mac.	-	126.401
Diğer Ülkeler	-	264.716
Toplam	-	5.588.207

İpek işleri

Türkiye	-	3.953.617
Fransa	-	2.294.553
Avs.-Mac.	-	305.617
Diğer Ülkeler	-	201.318
Toplam	-	6.755.105

Kağıt

Avs.-Mac.	-	1.369.909
Fransa	-	153.652
Türkiye	-	81.728
Diğer Ülkeler	-	131.967
Toplam	-	1.737.256

İthalatta dikkati çeken durum, bir malda büyük ölçüde tek ülkeye olan bağımlılıktı. Pamuk ipliğinde İngiltere, kahvede Fransa, şeker ve kağıtta Avusturya, İzmir piyasasına egemen durumdaydılar. Manifatura, giyim eşyası, cam

ve porselen eşya, madeni araç-gereç, petrol, deri işleri, kereste ve kalıp tahtası, İzmir'in ithalatında önemli yer tutuyordu.

1889'da, 35 milyon frank değerindeki yurt içi alımları bir kenara bırakılırsa, İzmir'in toplam ithalatında İngiltere'nin payı % 51 idi. İzmir'in ithalatında önemli yeri olan ülkelerle, bunlardan alınan mal miktarı ve tutarı şöyleydi (85):

Ülke	Miktar (Kental)	Değer (Fransız frankı)
İngiltere	979.665	43.296.795
Avs.-Mac.	217.943	15.186.281
Fransa	174.474	13.196.979
Türkiye	460.958	35.299.688
Diğerleri	571.909	12.022.274
Toplam	2.404.949	119.002.017

Görüldüğü gibi ithalatın % 84'ü İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Fransa'dan yapıyordu. 1890 yılında, aralarında İzmir'in de bulunduğu Anadolu'nun 9 limanından yapılan yıllık 151.143.153 frank tutarındaki ihracat içinde İzmir'in payı 92.804.914 frank ile %61.4 idi. Bu limanlar İzmir, Trabzon, Samsun, Antalya, Mersin, İskenderun, Çanakkale, İzmit ve Sinop'du (86). Bazı mallarda, anılan limanlardan yapılan ihracat içinde İzmir'in payı yüzde yüze varıyordu. Anadolu'nun ihracatında belirli bir yeri olan maddeler ve İzmir'in payı şöyleydi (87).

Cins	İzmir	Anadolu	İzmir'in payı (%)
Üzüm	21.431.668	21.561.668	99.3
Kökboya	21.200.010	21.922.814	96.7
Yaş ve kuru meyve	9.813.215	9.901.285	99.1
Arpa, kepek, çavdar	5.142.550	5.818.713	88.3
Pamuk	4.925.725	8.944.400	55
Afyon	4.100.000	8.343.405	49.1
Halı	5.153.400	5.203.400	99
Zımpara, sünger	3.741.795	3.741.795	100
Meyan kökü	2.500.500	3.349.810	74.6
Zeytinyağı	1.704.600	1.733.253	98.3
Diğerleri	13.091.451	60.622.610	21.5
Toplam	92.804.914	151.143.153	61.4

(Değerler Fransız Frankı)

(85) Rougon, a.g.e., s. 282

(86) Maliye Tetkik Kurulu, *Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret*, Ankara 1970, s. 2. Bu yayın V. Cuinet'in *La Turquie d'Asie*, adlı eserinin bir bölümünün çevirisidir.

(87) Maliye Tetkik, a.g.e., s.3

Bunlardan başka, toplam içindeki pay tutarları düşük olmakla birlikte, anason, rastık, krom, çinko, çeşitli tohumlar ve paçavranın tamamı, mısırın % 61'i kemik ve boynuzun % 96'sı ham derinin % 43'ü, kenevirin % 93'ü İzmir'den ihraç ediliyordu.

İthalatta ise, İzmir'in payı ihracatına göre daha düşüktü. 1890'da Anadolu'nun 9 limanından gerçekleşen 136 milyon frank tutarındaki ithalat içinde İzmir'in yeri, 64 milyon frank ile % 47.2 idi. İzmir'in başlıca ithal ürünleriyle, bunların toplam ithalat değeri içindeki payları da şu şekildeydi (88): (Değerler Fransız frankı)

Cins	İzmir	Anadolu	İzmir'in payı (%)
Tekstil ürünleri	24.483.000	58.995.738	41.5
Şeker	6.458.725	11.104.663	58.2
Madeni eşya	7.080.000	8.669.388	81.6
Cam ve porselen eşya	2.154.000	2.956.334	73
Kereste, tahta kalıp	5.648.300	5.648.300	100
Petrol	1.750.287	3.426.755	51
Pirinç	1.334.730	1.752.687	76.1
İşlenmiş deri, ayakkabı	3.355.000	4.643.571	72.2
Diğerleri	11.901.218	38.843.117	30.6
Toplam	64.165.260	136.040.553	47.2

1890/91 yıllarında İzmir'in ithalatının % 72'si, ihracatının ise % 67'si İngiltere, Avusturya ve Fransa ile gerçekleşiyordu. İngilizler en büyük alıcı ve satıcı durumundaydı. 1860'lara kadar en büyük satıcı konumunda olan İngilizler, ihraç gümrüklerinin düşürülmesinden sonra, aynı zamanda en büyük alıcı oldular. Osmanlı devletinin toplam dış ticaretinde ikinci sırada Fransa olduğu halde, İzmir'de Avusturya-Macaristan, Fransa'dan öndeydi (Bkz. Çizelge XII-XIII). Bu durum, Germen'lerin özellikle sanayi ürünleri yoluyla, Batı Anadolu'ya yayılma çabalarından kaynaklanıyordu. Bundan başka, Fransız tüccarlarının, alış

(88) Maliye Tetkik, a.g.e., s.4

verişlerde yalnız altını kullanmaları, ödeme koşullarında değişikliğe pek yanaşmamaları; Fransa'nın ticaret payının gerilemesinde etken oldu (89).

Görüldüğü gibi İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı devletinin ihracatının ortalama % 40'ını, ithalatının % 20'sini oluşturan ticaret hacmiyle, Selanik ve Beyrut gibi diğer ticaret merkezlerinden çok daha ileri bir konuma ulaşmıştı. Osmanlı devletinin dış ticaret istatistiklerinin düzenli olarak tutulmaya başlandığı 1878 yılından, 19. yüzyıl sonuna kadar uzanan süreçte başlıca ithal ve ihraç mallarının, İzmir'le karşılaştırılması, bu konuya biraz daha açıklık getirmektedir. (Bkz. Çizelge- XIV-XV).

Çizelge-XII: Osmanlı Devletinin yıllık dış ticaretinde başlıca ülkelerin pay yüzdeleri

Ülke	1873		1878		1885		1890		1900	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
İngiltere	39	30.5	48.6	42	43.8	37.7	43.3	37.5	34.9	38
Fransa	19.5	39	16.3	30.6	11.6	30.8	12.4	29.8	11.6	29.1
Avs.-Mac.	16	14.5	14.2	9.8	19.6	9.4	20.1	8.1	18.9	10.1
Rusya	-	-	7.2	4.1	8.8	3.2	7.4	2.3	8.7	3.1

Kaynak: 1873 yılı için: *Yıldız Esas*, Kısım 18, Karton 24, diğerleri, C.Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara 1939, ss. 18-25, verilerine göre düzenlendi.

Çizelge-XIII: 1889 ve 1891 yıllarında İzmir'in dış ticaret değerleri ile, ilk üç ülkenin toplam değerlere göre aldıkları paylar. (Değerler Fransız frankı)

Ülke	1889				1891			
	İthalat	%	İhracat	%	İthalat	%	İhracat	%
İngiltere	43.296.795	51.7	50.995.153	52.1	21.333.900	29.7	40.493.350	42.7
Avs.-Mac.	15.186.281	18.1	10.480.098	10.6	19.947.465	27.7	13.470.079	14.3
Fransa	13.196.979	15.7	11.053.290	11.7	9.766.915	13.6	9.053.402	9.5
Diğerleri	12.022.276	14.5	25.099.239	25.6	20.867.437	29.0	31.768.130	33.5
Toplam	83.702.331	100	97.627.780	100	71.915.717	100	94.784.961	100

Kaynak: Rougon, *Smyrne ...* ss. 265-282 ve Varlık, *19. Yüzyılda Batı Anadolu*, ss. 78-82'de verilen bilgilere göre düzenlendi.

(89) Rougon, a.g.e., s. 543

Çizelge-XIV: 1878-1900 sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ihrac ürünlerinin değeri (Altın lira olarak).

Cins	1878	1885	1890	1900
Üzüm	1.057.260	1.459.061	986.484	1.327.296
Buğday	815.401	1.074.559	1.279.594	172.425
Afyon	594.655	901.999	703.481	869.468
Zeytinyağı	523.762	982.593	425.179	191.472
Ham ipek	447.867	770.816	1.019.831	1.371.897
Palamut	441.137	428.219	361.977	636.667
Pamuk	344.310	554.115	323.330	598.829
Yapağı	306.087	338.010	484.725	423.229
İncir	241.314	344.046	429.653	571.738
Susam	180.843	155.415	207.788	226.341
Tiftik	140.630	593.752	355.065	710.301
Diğerleri	3.050.402	4.605.579	5.330.207	6.164.184
Toplam	8.393.984	12.076.257	12.836.476	14.904.904

Kaynak: Aybar, a.g.e., ss. 55-58

Çizelge-XV: 1878-1900 sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ithal ürünlerinin değeri (Altın lira olarak)

Cins	1878	1885	1890	1900
Tekstil ürünleri	5.144.651	4.563.987	5.744.094	5.359.799
Amerikan bezi	1.845.376	1.312.022	1.598.861	1.000.121
Çit (çarşaf) ve pike	1.243.731	1.155.069	1.269.823	1.432.918
Şeker	1.027.894	1.100.163	1.514.076	1.762.046
Pirinç	623.223	694.972	722.171	861.337
Buğday	611.312	634.470	606.534	300.062
Kahve	476.044	708.597	887.068	599.477
Petrol	380.964	458.935	681.953	1.083.910
Un	292.116	554.785	457.092	1.098.003
Diğerleri	10.116.072	9.551.957	10.599.239	10.680.774
Toplam	20.009.220	20.003.669	22.914.343	23.841.568

Kaynak: Aybar, a.g.e., ss. 39-42

19. yüzyılın sonlarında İzmir'in iç ticaretinde bir genişleme ve canlılık gözlenmekle birlikte, dış ticaretinin genel niteliğinde önemli bir değişiklik olmadı. İhracatta, tarım ve orman ürünleri ilk sıradaki yerlerini korurken, zeytinyağı, iplik, dokuma vb. bazı sanayi ürünlerinin toplam ihracat içindeki paylarında bir miktar yükselme gerçekleşti. İthalat yine, tekstil, işlenmiş maden ve her tür sanayi ürününden oluşuyordu. İhracatta Fransa'nın payı azalırken, İngiltere en büyük alıcı ve satıcı olarak önemini koruyordu. 1901 yılının ilk altı ayında İzmir'in tüm ülkelerle yaptığı toplam ihracatının % 49.3'ü, ithalatının ise % 34.8'si İngiltere ile gerçekleşmişti. İngiltere ile bu dönemde yapılan ticarete en önemli yeri, ihracatta, üzüm, afyon, pamuk, palamut, arpa, tütün, meyan, zeytinyağı, halı, seccade ve zımpara; ithalatta ise, yünlü ve pamuklular, manifatura, tuhafiyeye eşyası ve pirinç tutuyordu (90).

(90) İzmir Ziraat Ticaret ve Sanayi Odası 1316-17 (1901) istatistikleri, (Commerce de Smyrne), ss.37-38

1901'in ilk altı ayında İzmir'in ticaretinde, İngiltere'den sonra önemli payı olan ülkeler ihracatta; Avusturya-Macaristan, Hollanda, Fransa, Almanya ve Amerika; ithalatında ise Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya, Rusya ve Almanya idi (Bkz. Çizelge XVI) İzmir'in toplam ticaretinin % 90'ı bu ülkelerle oluyordu. Anılan süreçte, İzmir'in ihracatı genel olarak tarım ürünleri, orman ürünleri, zeytinyağı, hayvani ürünler ve işlenmemiş madenlerden oluşuyordu. İthal mallarının başında ise iplik-mensucat, işlenmiş madenler, işlenmiş deri, kumaş, alkollü içkiler-meşrubat, ilaç, itriyat ve baharat geliyordu (Bkz. Çizelge-XVII). 20 grup içinde kümelendirilmiş olan ithalat ve ihracat mallarının 6 aylık toplam değeri 309.404.498 kuruştur. Ancak, İzmir'de ticari faaliyetlerin asıl yoğun olduğu dönemler, ürünlerin toplandığı ve ihracatın hızlandığı, yılın ikinci yarısını oluyordu.

Çizelge-XVI: 1 Ocak-30 Haziran 1901 sürecinde İzmir'in dış ticaretinde 10 milyon kuruştan fazla payı olan ülkelerin ithalat ve ihracat değerleri ile toplam içindeki payları (kuruş değeriyle)

Ülke	İthalat	%	İhracat	%	Toplam	%
İngiltere	49.691.564	34.8	82.005.865	49.3	131.697.429	42.5
Avs.-Mac.	27.083.860	19.1	15.520.799	9.4	42.604.659	13.7
Fransa	15.735.447	11.1	14.090.027	8.4	29.825.474	9.6
İtalya	11.941.622	8.3	6.826.299	4.1	18.767.921	6.1
Hollanda	2.450.203	1.6	14.805.900	8.8	17.256.103	5.5
Rusya	10.121.667	7.1	5.165.399	3.1	15.287.066	4.9
Almanya	5.311.125	3.7	8.009.307	4.8	13.320.432	4.4
Amerika	2.860.315	1.9	7.771.325	4.7	10.631.640	3.4
Diğerleri	17.572.905	12.2	12.440.869	7.4	30.013.774	9.8
Toplam	142.768.708	100	166.635.790		309.404.498	100

Kaynak: *Commerce de Smyrne*, s.37 (yüzdeler tarafımdan hazırlanmıştır)

Çizelge-XVII: 1901 yılının ilk altı ayında İzmir'in dış ticareti (kuruş değeriyle).

Madde	İhracat	İthalat	Toplam
Tarım Ürünleri	76.325.250	22.852.647	99.177.897
Orman Ürünleri	33.922.915	4.638.942	38.561.857
İplik ve mensucat	19.052.520	58.690.099	77.742.619
Zeytinyağı ve zeytin	16.614.587	894.610	17.509.197
Deniz ürünleri	5.605.260	219.990	5.825.250
Hayvan ürünleri	5.319.270	3.933.280	9.252.550
İşlenmemiş madenler	4.404.540	5.463.211	9.867.751
İçki ve meşrubat	3.250.381	4.248.256	7.498.637
İşlenmiş madenler	439.077	22.598.503	23.037.580
İlaç, itriyat, kimyevi maddeler	61.607	5.121.204	5.182.811
İşlenmiş deri ve kemik	665.520	2.649.013	3.264.533
Züccaciye	12.317	2.004.795	2.017.112
Kağıt, mukavva vs.	29.068	3.005.057	3.034.125
Kumaş,hasır,kanaviçe	38.804	3.365.089	3.403.893
Diğerleri	894.674	3.084.012	3.978.686
Toplam	166.635.790	142.768.708	309.404.498

Kaynak: *Commerce de Smyrne*, s. 38

1902 Yılıının ilk altı ayında, ihracat 146.795.791 kuruş, ithalat 143.878.887 kuruş olmak üzere toplam 290.674.678 kuruşluk dış ticaret hacmine karşı, yılın ikinci yarısında ihracat 336.305.563, ithalat 197.616.682, toplam 533.922.245 kuruşluk alış-veriş gerçekleşti (91). 336 milyon kuruşluk ihracatın 265.5 milyonu tarım ürünlerinden sağlanmıştı. Bu durum, tarım ürünlerinin hasatıyla birlikte başlayan ihracatta, yılın ilk yarısına göre, ortalama 2.5 katlık bir artış sağlandığını göstermektedir.

(91) *İzmir Ziraat Ticaret ve Sanayi Odası 1318 (1902) İstatistikleri, (Commerce de Smyrne), ss.38-41.*

19. yüzyılın sonlarında Ege bölgesinde, pamuk üretiminde önemli bir değişiklik görülmezken, afyon, üzüm, incir gibi ürünlerde belirgin artışlar sağlandı (Bkz. Çizelge-XVIII). Ancak, belirli bir ürünün toplam ihracat içindeki payının artması ya da azalması dünya piyasalarındaki dalgalanmalara göre dış etkenlerce belirleniyordu. Bu nedenle, ürünün bol olduğu bazı yıllarda, fiyatların çok düşmesi veya malının elde kalmasıyla üreticinin zarara uğraması olağandı. Örneğin, ihracatta önemli bir payı olan kuru üzüm, Fransa'daki üretime göre değer kazanıyor ya da kaybediyordu. 1881/82 yıllarında filoksera hastalığının Fransız bağlarını tahrip etmesiyle Batı Anadolu'nun üzümü Avrupa piyasalarında değerini korumuşken, ertesi yıl Fransa filokseranın etkisinden kurtulunca üzüm fiyatları % 23 düşmüştü. 1891'de Fransa'nın kuru üzüm ithalatına yüksek gümrük vergileri, uygulamaya başlaması, 1893'de Batı Anadolu'da üzüm rekoltesindeki aşırı artış, fiyatların % 60 oranında düşmesine yol açtı. Bu konuda, bir konsolosluk raporunda, üreticilerin ellerindeki üzümü satamamaları nedeniyle sekiz ay hayvanlarını kuru üzümle beslediğinden söz edilir (92).

Çizelge-XVIII: Ege Bölgesinde Bazı Ürünlerin Yıllık Üretimi

Yıl	Pamuk (balya)(*)	Afyon (sandık)(**)	Kuru Üzüm (1000 ton)	Kuru İncir 1000 yük(***)	Susam (1000 ton)	Yapağı (1000 ton)	Tiftik (1000 ton)
1888	42.000	7.500	43.5	56	11.1	17.8	3.7
1892	40.000	5.500	40.8	66	22.4	15.5	4.3
1897	38.000	6.500	36	68	21.1	17.3	5.4
1900	35.000	8.500	52.2	72	16.3	12	4.2
1908	40.000	10.500	57	105	12.3	6.5	5
1912	45.000	6.500	54.6	103.6	-	-	-

Kaynak: V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1970, ss. 82-84 (Pamuk, tiftik ve yapağı rakamları İzmir limanından gerçekleşen ihracatla ilgilidir).

(*) 1 İzmir balyası = 150 kg.

(**) 1 sandık = 60 okka

(***) 1 yük = 220 kg

(92) Kurmuş, a.g.e., s. 222

İhracat ve ithalat çizelgelerinden de açıkca anlaşıldığı gibi İzmir'in dış ticareti ülke geneline uygun biçimde; hammadde ihraç eden işlenmiş ürün satın alan, dünya kapitalist düzeniyle bütünleşmiş bir yapıdaydı. Yabancı tüccarlar, özellikle dış ticaret hacminin yarısını tekelinde tutan İngilizler ekonomik faaliyetlere egemen durumdaydılar. Bu nedenle 19.yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in ihracat ve ithalatında görülen dalgalanmalarda, iç ve dış etkenlerin rolünü birlikte değerlendirmek gerekir (Bkz. Çizelge-XIX)

C- Pamuk ve Pamuklu Ticareti

Osmanlı toplumunda pamuklu dokumaların geniş bir kullanım alanı olması, bazı bölgelerde pamuk tarımının ve pamuklu dokuma sanayiinin gelişmesini sağlamıştı. Anadolu'nun belli yörelerinde el tezgâhlarında dokunan pamuklular iç talebi karşıladıktan sonra, bir ölçüde dışarıya da ihraç edilirdi (93). 17. yüzyıldan başlayarak İzmir'in önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmesinde, pamuk ve pamuklu ihracatındaki gelişmelerin de payı olmuştur. 1620'de pamuk ihracının yasal hali getirilmesinden sonra, Ege bölgesinde pamuk ekim alanlarının genişlemeye başladığı görülür (94). Susam ekiminin, yerini pamuk tarımına bıraktığı bu süreçte, Soma, Akhisar, Kasaba (Turgutlu), Kırkağaç, pamuk üretiminin yoğun olduğu yöreler olarak göze çarpar (95).

19. yüzyıla kadar uzanan süreçte, İzmir'in ihracatında pamuk ve pamuklu dokumaların önemli bir yeri vardı. 1815'den sonra İngiltere'nin fabrika ürünlerinin rekabeti karşısında, pamukluların ihracattaki payı giderek azalmaya başladı ve buna paralel olarak önemli bir ithal kalemi haline geldi. Osmanlı devletinin, İngiltere'den yaptığı pamuklu ithalatı 1827'de 407.223 sterlin civarındayken, 1838'de 1.642.518, 1850'de 3.344.949 sterline yükseldi (96).

1827-1850 sürecinde, Osmanlı devletinin İngiltere'den olan 9 katlık ithalat artışının % 75'ini pamuklu dokumalar oluşturuyordu. Bu durum yerli dokuma sanayiinin gerilemesine neden oldu. Üretim ve ticaret boyutları ile pamuk

(93) S. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, ss. 131-137

(94) Arıkan, a.g.m., s. 291

(95) Uluçay, a.g.e., s. 41

(96) Kurmuş, a.g.e., s. 49

sanayiinin, Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturduğunu vurgulayan H.İnalçık, "Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir" demektedir (97). İnalçık'ın bu yargısı 19.yüzyıl ortalarına kadar uzanan süreci kapsar.

19. yüzyıl ortalarından itibaren Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmeye yönelik çabalar görülmeye başladı. İstanbul'da kurulan dokuma fabrikalarının talebi ve ham pamuk ihracındaki artış bunu gerektiriyordu. Pamuklu ithalatının büyük boyutlara varması üzerine 1840'larda İstanbul'da, Avrupa örneği bir kaç dokuma fabrikası kurulmuş, bu sayede iç tüketimin bir bölümünün karşılanması düşünülmüştü. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Hazine-i Hassa defterlerinde, bu fabrikalar için Ege bölgesinden pamuk alımıyla ilgili belgelere sıkça rastlanmaktadır.

1849'da Veliefendi Basma Fabrikası için Turgutlu'dan 1200 kıyye Amerikan pamuğu gönderilmesi (98), 1858'de Yamandı adlı tüccardan "*Fabrika-i Hümayunlar*" için 2 yük 25.000 kuruş değerinde Soma pamuğu alımı (99), 1873'de Bakırköy Bez Fabrikası için, İzmir'den kıyyesi 14.5 kuruşdan 127.958 kıyye ve Aydın Vilâyeti aşâr malından 247.320 kıyye ham pamuk alınması (100) gibi konuları içeren kayıtlar; iç ve dış piyasanın talepleri doğrultusunda Ege bölgesinde yapılan pamuk üretiminin önemini yansıtan örneklerdir.

Osmanlı topraklarında pamuk tarımının geliştirilmesi daha 1840'larda gündeme gelmeye başlamıştı. Fabrikalar nazırı Hüsnü Efendi, 1847'de sunduğu bir layihada, Amerika'dan getirilen pamuk tohumuyla yapılacak üretimin yararlarından söz eder (101). Osmanlı devleti ile olan ekonomik ilişkilerinde

(97) İnalçık, a.g.m., s. 54

(98) *Hazine-i Hassa*, 255, 13 R 1265

(99) *Hazine-i Hassa*, 81, 14 L 1274

(100) *Hazine-i Hassa*, 96, s. 79 ve 84, 1290

(101) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 639, 21 M 1263

pamuk ve pamuklu ticaretini tekeline alan İngiltere, Amerika iç savaşının başlamasıyla birlikte hammadde sıkıntısına düşünce, Batı Anadolu'da pamuk tarımının geliştirilmesi için çaba gösterdi. Osmanlı hükümetinin 1861'den sonra bu yönde aldığı kararlar dikkat çekicidir.

Bundan sonra, Mısır'dan ve İngiltere aracılığıyla Amerika'dan getirilen pamuk tohumu üreticiye bedava dağıtılarak pamuk ekimini özendirici düzenlemeler yapıldı. 1863'de Mısır'dan getirilen 226.843 okka pamuk tohumunun 109.639 okkası İzmir'e gönderildi (102). 1866'da Ticaret Nezâreti'nin Londra sefaretine sipariş verdiği 300 ton Amerika cinsi pamuk tohumundan, ilk parti olarak İstanbul'a gelen 60 ton tohumun 20 tonu İzmir'in payına düştü (103).

4.2.1863 tarihli Tercüman-ı Ahvâl'de "*İzmir eyaleti ahalisini pamuk ziraatine teşvik etmek ümniyyesiyle Manchester'de bir şirket-i ticaret ...*" oluşturulduğu, bu amaçla 500.000 lira ayrıldığı ve şirket temsilcisi olarak İzmir'e Riz (ريز) ve Benoil (بنويل) adlı iki kişi gönderildiği belirtilmektedir (104). O.Kurmuş'un verdiği bilgilerden, anılan tarihten önce ve sonra, İzmir'de pamuk üretimiyle ilgilenen İngiliz şirketlerinin faaliyette buldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan 1857'de kurulan Manchester Pamuk Alım Birliği (MCSA) ve 28 Mayıs 1863'de 100.000 sterlin sermaye ile kurulan Osmanlı Pamuk Şirketi (Ottoman Cotton Co.Ltd.), Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı planladılar (105). Osmanlı Pamuk Şirketi 1873'e kadar faaliyette bulduktan sonra, yeterli sermaye artışı sağlayamadığından feshedildi. MCSA ise, uyguladığı politika konusunda Osmanlı hükümeti üzerinde etkili oldu.

1864'de, Osmanlı ülkesinde pamuk tarımının geliştirilmesi için İngiliz Hayd Klark (حايو كلارك)'ın sunduğu rapor doğrultusunda kararlar alındı. Klark raporunda, pamuk üretimini arttırmak için, New Orleans'dan iyi cins

(102) *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 131

(103) *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 135

(104) *Tercüman-ı Ahvâl*, 15 N 1279, No: 306

(105) Kurmuş, a.g.e., ss. 77-89

Amerikan tohumu getirilmesini, pamuk tohumunun Şubat veya en geç Mart ayı başlarında çiftçiye dağıtılmasını, pamuk tarımı yapılan yerlerde kara ve demiryollarının arttırılmasını, önermekteydi. Pamuk yetişen bölgelerde demiryolları yapılması "*Meclis-i Maabir*"in 1861 ve daha sonraki toplantılarında da ele alınmıştı (106). Bu görüşler yönünde, kısaca şu önlemlerin alınması kararlaştırıldı:

- 1- Amerika'dan iyi cins pamuk tohumu getirilmesi
- 2- Pamuk yetişen yörelerle kara ve demiryolu ulaşımının sağlanması
- 3- Pamukdan öşr yerine, dönüm başına vergi alınması
- 4- Pamuk ekilen yerlerden 5 yıl emlak vergisi alınmaması.

Böylece, Amerika iç savaşının yarattığı pamuk kıtlığı nedeniyle, İngilizlerin Batı Anadolu'da pamuk üretimini canlandırma çabaları, İzmir'de pamuk ihracatının gerektirdiği geniş bir ticaret ağı oluşmasına yolaçtı. Bu gelişmeler sonucu, 1862'den sonra Batı Anadolu'nun çeşitli yörelerinde çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri görülmeye başladı (107). Bu fabrikalarda temizlenen ve balyalanan pamuk, ihracat için İzmir'e gönderiliyor, üretim yaygınlaştıkça dış pazara olan bağımlılık da o ölçüde artıyordu. İngiltere pamuk ve pamuklu ticaretinde piyasaya egemendi.

1863-1867 yılları arasında İzmir'in ihracatında ham pamuk önemli bir yer tutuyordu. 1864'de toplam ihracat değerinin yarısından fazlasını pamuk oluşturuyordu ve bunun % 44'ü İngiltere'ye ihraç ediliyordu (108). 1872 tarihine kadar ihracatta ilk sırayı alan pamuğun payı daha sonraları giderek azalarak 1890'larda % 5'lere kadar düştü. Bunun nedenlerinden biri, Amerika iç savaşının etkilerinden kurtulan İngiltere ve diğer Batı Avrupa pazarlarının ham pamuğa olan taleplerinin azalması, diğeri, kurulan iplik ve dokuma fabrikalarıyla iç tüketimde artış olmasıydı.

(106) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 23774, 3 Ca 1281

(107) Kurmuş, a.g.e., s. 86

(108) Kurmuş, a.g.e., s. 87

Öte yandan, İzmir'in ithalatında, pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar her zaman önemli bir yer tuttu. 1872'de İzmir'in toplam ihracatında pamuğun payı % 27.2, ithalatında ise pamuklu dokumaların payı % 24.8 idi. 1887'de bu oranlar ihracatta % 6.4, ithalatta % 45 oldu. Bu durum, pamuklu dokuma alanında İzmir'in giderek ne derece dışa bağımlı hale geldiğini göstermektedir.

1872'de İzmir'in 122 milyon kuruş civarında olan pamuklu ithalatında ülkelerin payları şöyleydi (109):

İngiltere ,	pamuk ipliği	28 milyon	kuruş
İngiltere ,	pamuklu dokuma	71.3 milyon	kuruş
İsveç ,	pamuklu dokuma	13 milyon	kuruş
Amerika ,	pamuklu dokuma	2 milyon	kuruş
Suriye ,	pamuklu dokuma	4.5 milyon	kuruş
İstanbul ,	yazma	2milyon	kuruş
İngiliz vs. ,	değişik basma	1.2 milyon	kuruş
Toplam		122 milyon	kuruş

İzmir bölgesinde 1863'de 45.000 balya olan pamuk üretimi 1872'de 72.000 balyaya yükselmişti. Bu artışta, hükümetin 1864'de pamuk üreticisine kolaylıklar sağlayan kararlarının yanında, İngilizlerin Batı Anadolu'da satın aldıkları topraklarda pamuk tarımıyla uğraşmalarının da rolü oldu. Ancak üretim dış pazara bağlı olduğu için, 1890'da 40.000'e, yüzyılın sonunda da 33.000 balyaya kadar düştü. Pamuk üretiminde belli oranlardaki düşüşe karşı, İzmir'in İhracatı içinde pamuğun payının oldukça azalmasının nedeni, önce İngiltere sonra İspanya olmak üzere, tek ülkeye olan bağımlılığın bedeliydi. Bununla birlikte bu olayda, yeni kurulan fabrikalar sayesinde iç piyasadaki talep artışının payını da unutmamak gerekir.

(109) Scherzer, a.g.e., ss. 178-185

Çizelge-XIX: 1850-1900 Sürecinde İzmir'in Dış Ticareti

Yıl	İthalat	İhracat	Yıl	İthalat	İhracat
1850	31.031.000	36.227.000	1876	2.860.000	4.630.000
1851	28.473.000	36.682.000	1877	3.082.320	4.682.000
1852	28.500.000	36.450.000	1878	4.139.900	3.504.600
1853	-	-	1879	4.686.100	4.406.700
1854	30.000.000	28.000.000	1880	3.980.410	3.852.880
1855	57.000.000	63.000.000	1881	4.656.000	3.803.600
1856	71.857.000	72.221.000	1882	3.215.921	3.841.862
1857	61.187.000	62.935.000	1883	3.233.064	4.710.756
1858	59.182.000	55.773.000	1884	2.928.591	4.820.383
1859	55.690.000	53.117.000	1885	2.692.947	4.315.340
1860	59.663.000	46.159.000	1886	28.134.060	100.888.800
1861	-	-	1887	30.686.910	74.625.890
1862	68.158.000	111.967.000	1888	2.710.445	3.867.083
1863	93.463.000	123.881.000	1889	84.000.000	98.000.000
1864	63.455.000	96.057.150	1890	64.165.260	92.804.914
1865	46.745.643	128.269.623	1891	71.915.717	94.784.961
1866	55.274.700	103.912.000	1892	3.010.472	3.647.512
1867	53.244.340	100.296.290	1893	-	3.282.761
1868	3.353.625	4.632.270	1894	3.158.263	4.323.839
1869	3.586.780	4.540.350	1895	2.280.727	4.334.097
1870	3.007.340	3.620.450	1896	-	3.734.000
1871	3.760.040	4.043.280	1897	-	3.100.000
1872	3.460.600	4.866.800	1898	2.677.948	3.294.529
1873	4.518.380	4.499.000	1899	2.562.885	3.782.781
1874	4.490.000	3.940.000	1900	2.369.236	4.157.405
1875	3.483.400	3.896.000	-	-	-

Kaynak: Metinde geçen kaynaklardan sağlanan verilere göre düzenlenmiştir. (1850-1867, 1886-87 ve 1889-91 yılları arasında F.Frankı, diğer yıllar Sterlin)

D- İzmir'in Ticaretinde Türklerin Yeri, Ticaret Odasının ve Borsanın Kuruluşu

19.yüzyılın sonlarına kadar uzanan süreçte İzmir'in ticaretinde Türklerin yeri, genellikle kendi ürünlerinin iç pazarda satılması ya da ihracatta Ermeni-Rum azınlıklarıyla yaptıkları işbirliğiyle sınırlıydı (110). A. Bilget, ilk Türk ihracatçısının, 1881'de Ermeni Vahan'la ortak bir kuruyemiş mağazası açan ve çeşitli ülkelere kuru üzüm, incir gibi mallar satan Mehmet Suphi Efendi olduğunu öne sürer (111). İzmir kadı sicillerinde, 19. yüzyıl ortalarından itibaren çeşitli iş kollarında bazı Türk zenginlerinin de adı yer almakla birlikte, bunların dış ticaretle uğraştığını belirten bir iz rastlanmamaktadır. Anılan kayıtlardan derlenen bilgilere göre, bıraktıkları mal varlığı açısından İzmir'in önde gelen Osmanlı uyruklu işadamları şunlardı (112).

Adı	Mahallesi veya Yerleşim Yeri	Kassam defterine Kayıt tarihi	Terekesi(kuruş)
Manifaturacı Hacı İbrahim	Hatuniye	1851	77.035
Keresteci Tüğsüz Halil Ağa	Cami-i Atik	1853	110.142
Kutucu Elhac Mustafa	Cami-i Atik	1853	62.419
Ketenci Nikola	Kasab Hızır	1855	68.690
Keresteci Hacı Politi	Midilli Adası	1862	389.732
Afyon tüccarı Ispartalı Kostandi	Kasab Hızır	1862	2.509.153
İplikçi Hacı İbrahim	Ali Reis Mah.	1864	271.121
Keresteci Elhac Hasan Ağa	Hatuniye	1864	170.800
Bakırcı Ahmet Ağa	Mahalle-i Cedid	1865	105.316
Manifaturacı Mıgırdıç	Kasab Hızır	1865	59.382

(110) S. Sürgevil, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası*, İzmir 1984, Ege Üniv. Sos.Bil.Ens. Basılmamış doktora tezi, s. 188

(111) Bilget, a.g.e. s. 66

(112) *İzmir Şeriyeye Sicilleri*, 2-51 Numaralı Kassam Defterleri

Kutucu Hacı Ali Bey	Şeyh Mah.	1865	1.034.229
Palamut tüccarı Damyas Keykork	Kasab Hızır	1865	534.196
Keresteci Ömer Ağa	Ali Reis Mah.	1865	90.432
Gazcı Agob	Kasab Hızır	1865	95.195
İplikçi Genceoğlu Mıgırdıç	Kasab Hızır	1866	207.784
Şarapçı Deli Petro Yuannis	Bornova	1866	603.716
Bezzaz Hacı Mustafa	Cami-i Atık	1867	668.383
Trablusgarblı tüccar Abdüsselam	Mahalle-i Cedid	1869	70.419
Mısırlı tüccar Seyyid Hasan	Kefeli	1869	53.225
Bakır tüccarı Karlıoğlu Haralambo	Kasab Hızır (Aslen Kayserili)	1869	324.000
İplikçi Mehmet Şakir Efendi	Pazaryeri	1870	53.136
Ağacanoğlu Agob	Kasab Hızır	1872	268.000
Yosaf bin Naum	Halep	1874	139.687
Yemiş tüccarı Mehmet Nuri	Cami-i Atık	1877	67.426
Yemiş tüccarı Hacı Mustafa	Cami-i Atık	1877	769.714
Ispartalızade Hacı Ohannes	Karavan,449 No.	1888	650.000
Pirinç tüccarı Hacı Hafız Şaban	Cami-i Atık	1888	196.168
Bakırcı Hacı Ahmed	Namazgâh	1893	75.080
Salebçizâde Hacı Ahmed Efendi (Zeytinyağı tüccarı)	Cami-i Atık	1894	1.581.691
Kağıtçı Hacı Ömer Efendi	Hatuniye	1896	200.939

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de belirgin bir ekonomik güce ulaşmış tüccar ve işadamları arasında Türkler de bulunuyordu. Bunlardan bir kısmı, Anadolu içlerinden ya da imparatorluğun diğer yörelerinden gelerek İzmir'e yerleşmiş olan tüccarlardı. Türklerin daha çok Cami-i Atık, Hatuniye, Namazgâh, Ali Reis, Şeyh Mahallesi gibi semtlerde yerleşmelerine karşılık, Ermeni ve Rumlar Kasap Hızır, yabancılar ise Frenk Mahallesinde yoğunlaşmıştı. Yukarıdaki listede, afyon tüccarı Ispartalı Kostandi, zeytinyağı tüccarı Salebçizade Hacı Ahmet, kutucu Hacı Ali, yemiş tüccarı Hacı Mustafa, bezzâz Hacı Mustafa, şarapçı Deli Petro

Yuannis, palamut tüccarı Damyan Keykork, bıraktıkları servet açısından göze çarpan isimlerdir. Ayrıca anılan süreçte, Osmanlı uyruklu işadamları arasında, gayr-i müslimlerden; Balyazoğlu Kardeşler, Essayan Kardeşler, Kasaboğlu Kardeşler, Akaslar, Arapyanlar, Farkouh Kardeşler, Türklerden; Kapanizâdeler, Kâtipzâdeler, Kantarcızâdeler, Püskülcüzâdeler, Salebcızâdeler, İzmir'in ekonomik yaşantısında rolü olan ailelerdi.

Aynı süreçte, ilmiye sınıfı ve devlet görevlilerine ait birkaç tereke örneği, yukarıda anılan tüccarların ekonomik güçlerine ilişkin ipuçları vermektedir:

Adı	Mahallesi	Kassam defterine kayıt tarihi	Terekesi (Kuruş)
İzmir Valisi Mehmed Kâmil Paşa		1859	257.062
Meyve-i Ter Gümrüğü Başkâtibi Mehmet Sadullah	Hasan Hoca	1866	350.030
Liman Reisi Mehmed Esad	Cami-i Atik	1890	95.196
Müderresin-i Kiramdan Karamani Elhac Mehmet Keşfi Efendi	Pazaryeri	1859	32.056
Müderresin-i Kiramdan Elhac Hüseyin Şakir Efendi	Hasan Hoca	1871	24.573
Müderresin-i Kiramdan Tosyalı Mehmet Efendi	Kefeli	1888	23.936

Döneminin önde gelen ilim adamlarından Hüseyin Şakir'in terekesinin, afyon tüccarı Ispartalı Kostandi'nin terekesinin yüzde birinden daha düşük olduğu görölmektedir. Aynı şekilde, İzmir Valisinin mal varlığının Kostandi'nin terekesinin onda biri kadar olması düşündürücüdür. 1903-1908 yılları arasında kapsayan kassam defterinde, en büyük mal varlığı olarak, 1907'de ölen yemiş tüccarı Yatağanlızade Mehmet Emin Efendi'nin 285.698 kuruşluk terekesinin yeraldığı gözönüne alınırsa, 19. yüzyılın ikinci yarısında adı geçen tüccarların

ekonomik güçlerine ilişkin daha gerçekçi bir değerlendirme yapabilmek mümkündür (113).

İzmir'de yabancı sermayeli büyük kuruluşların ve ticaretevlerinin yanında, Türklere ve azınlıklara ait işletmelerden çoğunun, aile şirketi şeklinde ortaya çıktığı görülür. Bu şirketlerin bir kısmı doğrudan dış ticarete yönelerek gelişme gösterirken, bir kısmı da aracılık işlerini yürütmekle yetindiler. Örneğin 1891'de kurulan "*Tevfik Nevzat ve Şürekası*" adlı şirketin işi ticaret komisyonculuğuydu (114). 19. yüzyılın sonlarına doğru, İzmir'de yayınlanan Türkçe gazetelerde, şirketleşmenin ve kooperatifçiliğin önemine değinen, şirketleşmeyle her işin başarılacağı belirtilen yazılara sıkça rastlanmaya başlanır (115). Bu kanının uyanmasında, İzmir'deki yabancı şirketlerin gücüne yakından tanık olunmasının önemli payı vardır.

1880'den sonra İzmir'in ticaretinde Türklerin de aktif biçimde yer almaya başlamalarıyla birlikte, İzmir'de Batı'dakilere benzer ticaret odası ve borsa kurulmasına ilişkin çabalar yoğunlaştı. Yerli ve yabancı tüccarların valiliğe yaptıkları başvurular üzerine, 1885'te "*İzmir Ticaret Odası*" kuruldu. Şehrin iç ve dış ticaretini yönlendirebilecek bir yapıya sahip olan bu kurumun, 1922 yangınında bütün evraklarının yanması nedeniyle, hakkındaki bilgiler yerel basında çıkan bazı haberlerle sınırlı kalmıştır (116). 29 Temmuz 1887'de ikinci yıl toplantısının yapıldığı İzmir Ticaret Odası'na, üyeliği sona eren 4 kişinin yerine, tüccardan Miralayzâde Lütü Bey, Kasaboğlu Anesti, Mösyö Dubon ve Bogos Efendi seçildiler (117). Aynı toplantıda Başkâtip Agob Efendi'nin hazırladığı çalışma raporunda iflaslar, afyon, halıcılık, prina fabrikaları, palamut, demiryolu tarifesi, çekirge âfeti gibi konular gündeme getirildi (118).

(113) S. Yetkin, *1903-1908 Tarihli Kassam Siciline Göre İzmir...* İzmir 1991, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Basılmamış yüksek lisans tezi, s. 277

(114) *Hizmet*, 28.4.1891 No: 447

(115) Z. Arıkan, "İzmir'de İlk Kooperatifleşme Çabaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir 1989, s. 31

(116) Sürgevil, a.g.e., s. 206

(117) *Hizmet*, 18 Ağustos 1887, No: 78

(118) *Hizmet*, 21 Ağustos 1887, No: 79

1889'da İzmir Ticaret Odası, görevini tam olarak yerine getiremediği gerekçesiyle şikâyet konusu olmaya başladı. Tüccar, odaya kayıt olmak için 2-3 lira ödediğini, ancak bunun karşılığını göremediğini, ürün fiyatlarının düşük gittiğini, yönetmeliğe göre haftada en az 1 gün toplanması gereken yönetim kurulunun bazan aylarca toplanamadığını, öne sürmekteydi (119). İzmir Ticaret Odası'nın yönetimi 1900 yılında şu kişilerden oluşuyordu:

Başkan : Hacı Davut Farkouh

Başkan Yrd: Osmanzâde Hacı Hasan Bey

Üyeler: Karabêt Arabyan, Serafîm Toramanoğlu, L.Paleolog, Kazazyan, Mercan, Loucas Essayan, H. Cambazoğlu, N .Habîf, Sepetçizâde Hacı Ahmet, Tahir Efendi

Başkâtib: Georges Asthénides

Sandık Emîni: Şaban Efendi

Veznedar : Zakari Kiukpasaoğlu (120).

İzmir Ticaret Odası, İzmir'in ticaret yaşantısını yansıtan düzenli yayınlar çıkaramadığı, tüccarın sorunlarıyla yeterince ilgilenmediği v.b. gerekçelerle çeşitli eleştiriler aldı. Oda'nın bu konulardaki eksikliğini gidermek amacıyla 1906'da, Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü tarafından "Nevsâl-ı İktisat" adıyla bir yayın çıkarıldıysa da, bunun devamına rastlanmamaktadır (121).

İzmir Ticaret Odası'nın daha çok bir tüccar dayanışma örgütü görünümünde olması, aynı yıllarda, alım-satım işlemlerinin düzenli bir şekilde yürütülebileceği bir borsanın kurulmasını gündeme getirdi. 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan süreçte İzmir'de, belirli malların depolanması ve ticareti, Vezir Hanı, Karaosmanoğlu Hanı, Kızlarağası Hanı, Mirkelâm Hanı gibi hanlarda yapılıyordu. 1875'den sonra Anadolu'dan mal getiren ve Kestane Pazarı civarında ticaret yapan yerli tüccarların, Rum-Ermeni aracılığıyla ihracata yönelmeleri üzerine, borsa oluşturulması gerekli görülmeye başlandı (122). Vali Nazîf Paşa'ya

(119) *Hizmet*, 25 Mayıs 1889, No: 259

(120) P. Fardhoulis, *1900 Indicateur Français de Smyrne et Anatolie*, Smyrne 1900, s. XIV

(121) Sürgevil, a.g.e., s. 206

(122) A. Küey, *Borsa Ansiklopedisi*, İzmir 1987, ss. 74-75

yapılan başarılar sonucu, 1885'de borsanın kurulmasına izin verildi. Bununla birlikte, borsanın resmi bir kurum olarak faaliyete geçmesi ancak 1891'de gerçekleşti. Bu tarihte borsa işlemleri, tüccardan Hacı Ali Efendi'nin ve Arapyan Karabet'in Kordon'da yaptırdukları iki ayrı binada yürütülüyordu (123). Ancak, resmi bir kurum olan borsanın özel kişilerin tekelinde bulunması rahatsızlığa yol açtı. Bu nedenle, 21 Ocak 1895 tarihinde borsayı düzene sokmak amacıyla "*İzmir Ticaret ve Sanayi Borsası Nizâm-nâmesi*" yayımlandı (124). 5 bölümde toplanan 39 maddeden oluşan bu yönetmeliğin, 1.bölümünde yönetim, 2. bölümünde müşteriler, 3. bölümünde gelir ve giderler, 4.bölümünde ticari işlemler, 5.bölümünde ceza konuları yer alıyordu. 1.maddede, "*İzmir Ticaret ve Sanayi Borsası*"nın 14 Nisan 1886 tarihli "*Umum Borsalar Hakkındaki Nizâmnâme*" hükümlerine bağlı olduğu belirtilmekteydi. 15. maddeye göre, borsa müşterilerinin peşin ödemek zorunda oldukları yıllık abone bedelleri şöyleydi:

1.sınıf tüccar	2	Osmanlı altını
2.sınıf tüccar	1	Osmanlı altını
3.sınıf tüccar	1/2	Osmanlı altını
1.sınıf simsar	3	Osmanlı altını
2.sınıf simsar	1	Osmanlı altını
3.sınıf simsar	1/2	Osmanlı altını
1.sınıf sanayi ve fabrikacı	2	Osmanlı altını
2.sınıf sanayi ve fabrikacı	1	Osmanlı altını

Bu yönetmelikten, kurulduğu yıllarda İzmir Borsası'nda ticari mallar yanında döviz ve menkul kıymet işlemlerinin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kurumun yönetimi de İzmir Ticaret Odasında olduğu gibi yabancı ve azınlık tüccarlarının elindeydi. 1898'de süresi dolduğu için yenilenen borsanın yönetim kurulunda Türk olarak yalnız 1 üye bulunuyordu. Bu tarihte borsa heyeti şu kişilerden oluşmuştu:

(123) Bu konuda bkz; *Hizmet*, 12.8.1891, No: 474; 15.8.1891, No: 475; 29.8.1891, No: 479; 28 Ekim 1891, No: 496

(124) *Mecmua-i Mukavelât*, C.VI, ss. 1970-79

Başkan: Mösyö Denis Marko Polo

Üyeler: A.Pavlidis, Mösyö Alexandr Topos, Mösyö Miltiyadis Lambirinodis, Balyozzâde Serkis, Hacı Bekir Efendizâde Emin Efendi.

Sandık emini: Rozet Hırosakis (125).

Bunun dışında, P.Fardhoulis'in 1900 yılında İzmir Borsasına ilişkin verdiği bilgiler arasında, borsa komiseri olarak Armenak Efendi'nin adı geçmektedir (126). Görüldüğü gibi, Türklerin aktif ticaret yaşantısına katılmaya başlamaları onlara henüz, bu tür faaliyetlerin düzenleyicisi konumundaki kurumlarda söz sahibi olabilme şansını sağlayamamıştır.

Alman gezgin P.Lindau 1900'lerde İzmir'le ilgili izlenimlerinden söz ederken, Türklerin ticaretle pek uğraşmayarak bu işi Rumlara ve Ermenilere bıraktıklarını öne sürer. Lindau'ya göre, Ermeniler; vilayetin en zenginleri, para işlerinde becerikli, usta ticaretçi ve kurnaz yatırımcıydı, Rumlar; ticaretten kazandıklarını toprak alımına yatırmakta, bu konuda Türklerin saflığından yararlanmaktaydı, Yahudiler ise, küçük ticaretle ve el sanatlarıyla uğraşmaktaydı (127).

Halid Ziya, 19. yüzyılın sonlarına ilişkin İzmir'in ticaret yaşantısına ait izlenimlerini, anılarında şöyle anlatmaktadır: "*İzmir'le ilgisi olan büyük bir Anadolu parçasının bütün elde ettiği ürünler gelir, Yemiş çarşısından başlayarak gümrük dolaylarına kadar geniş bir alanı doldururdu. Ve bu alanın içinde dünyanın her yanından akın etmiş çeşitli bayraklara bağlı yabancılarla, gene dünyanın neresinden çıktıkları belli olmayan, ama öteden beri İzmir'de kurulu oldukları bilinen, ceplerinde değişik, üstelik bir kaçar tane uyrukluk pasaportları ile sanki Frenkler ve bunların arasında Rumlar, Ermeniler ve özellikle Musevilerden oluşmuş bir mahşer kalabalığı kaynaşırdu.*"

(125) *Ahenk*, 21.8.1898, sayı: 609

(126) Fardhoulis, a.g.e., s.XIV

(127) P.Lindau, "1900'lerde İzmir" (Çev. S.Ünlü), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1985 (İstanbul), s. 180

Bir kovan ki arıları vızıldayarak her zaman toplanacak balları kursaklarından taşıyacak kadar emerek sonu gelmeyen bir çaba içinde döner dururlardı. Sonra şurada burada tek tük Türk mağazaları vardı. Buralarda konuklarına bol bol kahve çay ikram eden, işlerinin bütün sıcaklık ve uğraşma güçlerini gerektiren bölümlerini, yanlarında çalışan ve gene çeşitli yabancı soylara bağlı gençlere bırakmış Efendi'ler vardı...

Arpa, buğday, nohut, darı, susam, özellikle incir, üzüm, palamut, sumak, afyon...akın akın gelir, bu Efendi'lerin depolarında, yok eğer bekletilemeyecek şeylerdence Yemiş Çarşısı mağazalarının önünde, sokakta birikirdi. O zaman dışa satım işiyle uğraşanlar üşüşürler, fiyat verirler, mal tartılır ve satılırdı.

Fiyat, tartı ve öteki işlemler, üreticinin aracıya karşı olan güvenine, onların insaflarına, namuslarına bırakılmış haldeydi....

Bu ticaret savaş alanının kurbanları üreticiler, yararlananları ise yabancı ya da yarı yabancı soydan olanlar; seyircilerine gelince; Onlar da Türklerdi." (128).

Özetle 20. yüzyıla girerken İzmir'de Türkler, tarımsal fazlayı yaratan en büyük üretken güç olmalarına karşın, sanayi ve ticaret gibi diğer ekonomik etkinlikler açısından yabancıların ve azınlıkların gerisinde yer alıyorlardı.

(128) Uşaklıgil, H. Ziya, *Kırk Yıl* (Haz. Ş.Kutlu), İstanbul 1987, ss. 164-165

IV. BÖLÜM

İZMİR'DE SANAYİ

Zengin bir tarım potansiyeline sahip Batı Anadolu'nun en önemli çıkış limanı özelliğini taşıyan İzmir'de, 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanan süreçte, genellikle tarım ürünleri ihracatının gerektirdiği sanayi faaliyetleri göze çarpar. Kutuculuk, fıçıcılık, yağcılık, dericilik, sabunculuk gibi küçük sanayi olarak nitelenebilecek dalların üretim biçimlerinde uzun zaman önemli bir değişiklik gözlenmez. El tezgâhlarında gerçekleştirilen, kasaba ve köylere kadar yaygınlaşmış pamuk eğirme ve dokumacılığı ile halı üretiminin de İzmir'in sanayiinde önemli bir yeri vardır.

Bölgede yetişen meyve, pamuk, susam, zeytin, haşhaş, palamut vs. ürünlerden İzmir'e gelenler, burada gerekli işlemlere uğradıktan sonra, başta İstanbul olmak üzere yurt içi ya da yurt dışına ihraç edilirlerdi. 16. yüzyıldan itibaren İzmir'in ihraç malları arasında yavaş yavaş, işlenmiş deri, pamuklu ve yünlü dokuma, sabun gibi sanayi ürünleri de yer almaya başladı.

S. Faroqhi'nin 1500-1650 sürecinde Batı Anadolu'nun sanayi üretimiyle ilgili verdiği bilgilere göre, İzmir'de pamuk ipliği, pamuklu dokuma, çarşaf, gömlek, keten bezi; Manisa'da yünlü, halı, kilim, seccade, battaniye; Tire ve Birgi'de çuval, pamuk ipliği, pamuklu dokuma; Bayındır, Akhisar, Gördes, Bergama'da pamuk ipliği, pamuklu dokuma; Ayazmend (Altınova) ve Çeşme'de dericilik üretimleri yaygındı (1). Faroqhi, Gediz, Büyük ve Küçük Menderes vadileri boyunca pamuklu dokumacılığının önde geldiğini ancak, bazı yerlerde yün, keten ve kenevir dokumacılığıyla da uğraşıldığını; anılan ürünlerin 16-17. yüzyıllar boyunca İzmir'den İstanbul'a ve başta Marsilya ve Dobrovnik olmak üzere Avrupa'ya ihraç edildiğini belirtir.

(1) S.Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, ss. 134-153

Tarımsal faktörlerin sanayii şekillendirmesine bir başka örnek de, yağ bitkilerinin bol yetiştiği İzmir ve çevresinde sabunhane sayısı ve sabun üretiminde görülen gelişmedir. İzmir'de ve bölgenin diğer yerleşim birimlerinde bulunan sabunhanelerde üretilen sabunlar, yerel gereksinimi karşıladıktan sonra büyük ölçüde İstanbul'a satılırdı. Zaman zaman, İstanbul halkının sabun sıkıntısı ya da kalite bozukluğundan yakınmaları nedeniyle, merkezden bölge kadılarına denetleme konusunda emirler yollanırdı.

Örneğin, 1602'de Aydın, Sığacık ve Saruhan kadılarına gönderilen bir hükümde, kazalarındaki sabunhanelerde üretilen sabunların eskiden olduğu gibi iyi işlenmediğinden, bazı üreticilerin sahtekârlıkları nedeniyle bir kalıp sabunun bir gömleği yıkamaya yetmeyerek halkın zarara uğratıldığından sözedilmekte ve sabunhanelerin denetlenmesi buyurulmaktaydı (2). 1766 tarihli bir belgeden, o yıllara kadar çevre kazalardan İzmir'e sabun yapımında kullanılmak üzere bol miktarda yağ getirildiği anlaşılmaktadır. Ancak, mukataa sahiplerinin bu yağların satışından okkada 1 para vergi almaya başlamalarıyla İzmir'e gelen yağ miktarında azalma, dolayısıyla sabun üretiminde düşüş meydana geldi. İzmir'deki üretim düşüklüğü derhal İstanbul'a yansiyarak sabun sıkıntısına yol açtı. Bunun üzerine, anılan verginin kaldırılması kararlaştırıldı. Ayrıca aynı belgede, üretimlerinin İstanbul'a yararı olmadığı halde, İzmir sabunhanelerini zarara uğrattıkları gerekçesiyle, Bayındır'da bulunan iki sabunhanenin yasaklandığı belirtilmektedir (3).

1804'de, İzmir'deki 25 sabunhanede üretilen sabunları İstanbul'a götürmekte olan vapurun yolda battığını belirten bir belgeden, 19. yüzyıl başlarında İzmir'de sabunculuğun gelişmiş bir halde olduğu anlaşılmaktadır (4).

19. yüzyıl ortalarına kadar İzmir'de sanayi, basit araç gereçlerle ve el emeğiyle gerçekleşen, genelde tarıma dayalı bir yapıdaydı. Debbağhane, sabunhane,

(2) Ç.Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942, s.128.

(3) *Cevdet - İktisat* 137, C 1180.

(4) *Cevdet - Belediye* 6477, 24 S. 1219

boyahane gibi üretim birimleri yaygın, ancak küçük çaplı işletmelerdi. Fıçıçılık, kutuculuk, kasacılık benzeri ihraç ürünlerinin ambalajını gerektiren işler yabancıların ve azınlıkların tekelindeydi. "Gedik " sisteminin geçerli olduğu süreçte bu tür işlerin yabancıların elinde bulunması rahatsızlıklar yaratmakta ve zaman zaman bu konuda emirler çıkarılmasına yol açmaktaydı. Örneğin 1817'de yayımlanan bir emirle incir, üzüm ve sabun kasaları yapımının yalnız "frenklerin inhisarında" kalmaması için gereğinin yapılması buyurulmuştu (5).

19. yüzyılın ikinci yarısında ticaret hacmindeki hızlı büyümeyle birlikte, İzmir'in sanayi yaşantısında da önemli gelişmeler oldu. Kağıt fabrikasının başarısızlığı bir kenara bırakılırsa, iplik fabrikası gibi ilk büyük sanayi işletmeleri 1870'lerden sonra ortaya çıkmaya başladı. Tekstil, gıda, metal sanayi alanlarında kurulan fabrikaların çoğu yabancı yatırımı olmakla birlikte İzmir'in sosyo-ekonomik yaşantısına yön verecek nitelikte işletmelerdi.

A- Tekstil Sanayi

1. Basmahaneler, Pamuk Atölyeleri

Dokumacılığın temel hammaddelerinden olan pamuk, keten, kenevir, kökboya gibi bitkilerin bol miktarda yetiştiği Batı Anadolu'da pamuklu dokuma işleri oldukça yaygındı. Bu alanda İzmir'de çeşitli boyahane ve basmahaneler faaliyette bulunuyordu. 1795 tarihli bir belgede, "müstemin" tüccarından Terifon (تريفون) adlı bir Fransızın İzmir'de sahibi olduğu ve 500 - 600 işçi çalıştırdığı bir pamuk işletmesinin varlığından sözedilmektedir (6). Önemli bir işadamı olduğu anlaşılan Terifon Anadolu'ya ve İzmir çevresine yapacağı iş gezilerinde güvenliğinin sağlanması ve kendisine yardımcı olunması konularında, kendisine "yol hükmü " verilmesini dilemekteydi.

19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de pamuklu dokuma işlerini tekelinde bulunduran 18 basmahane vardı. Bunlar "Darphâne-i Âmire " tarafından yönetilen vakıflardan olan, İstanbul Lâleli vakfına bağlıydı. 1824'de Manisa ve çevre

(5) Cevdet - İktisat , 828, 25 L 1232

(6) Cevdet - Hariciye , 4653, 3 B 1210

kazalarda yasalara aykırı olarak gizlice basmacılık sanatının yapılmaya başlaması, İzmir basmacılarının zarara uğramalarına ve yakınmalarına yolaçtı. İzmir basmacılar esnafı kethüdası Mehmet ağa İstanbul'a gönderilerek bu durumun önlenmesi istendi. Bunun üzerine Manisa ve çevre kazalarda basmacılıkla uğraşılmasını yasaklayan "emr-i şerifin" yeniden duyurulması ve anılan basmahanelerde bulunan araç-gerecin İzmir basmahanelerine nakledilmeleri kararlaştırıldı (7).

1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması sonucu "yed-i vahid" düzeninin kaldırılmasına kadar olan süreçte İzmir ve çevresinde pamuklu üretimi yeterli bir düzeydeydi. Bu tarihten sonra, fabrika malı İngiliz pamuklularının ucuz ve bol miktarda piyasaya girmesiyle yerli üretim günden güne gerilemeye başladı.

1851'de İzmir'de bulunan basmahane işletmeci, usta ve çıraqları tarafından Maliye Nezaretine gönderilen dilekçede yer alan ifadeler, yerli sanayinin çöküş sürecini açık bir biçimde yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Belgenin girişinde, "İzmir'de kâin on sekiz aded basma fabrikasında imâl olunan yemeni ve yorgan yüzü vesaire için lüzumu olan enva' boya vesair eşyanın yüzde on iki resm gümrükte tediye olunarak başka bir gûna resm taleb olunmaz iken biraz vakitten berü zikr olunan fabrikalar mamulâtından başkaca kara gümrük resmi namıyla yüzde oniki resm-i gümrük taleb olunmakda ve bu cihetle mamulât-ı mezkûre ziyade baha ile satılmak lazım gelüb halbuki haricden getirilen bu makule eşya için yüzde üç resm-i gümrük verilmesiyle ehven baha ile satıldığından mezkûr fabrikalar mamulâtı revac ve itibardan sakıt olarak onaltı adedi dahi kapanmış olduğu ..." belirtiliyordu (8).

İzmir'li basmacıların üretimlerinin vergilendirilmesinden başka, diğer kara gümrüklerinin kaldırılması yönündeki dilekleri merkezi hükümet tarafından dikkate alınmadı. Osmanlı hükümetinin yerli üreticiyi dış rekabet karşısında korumasız bırakması, küçük sanayi işletmelerinin giderek çöküşüne yol açtı. İzmir'deki 18 basmahaneden 16'sının kapanması bunun belirgin bir örneğidir.

(7) *Cevdet - Darphane* , 1359, 25 S 1240

(8) *Cevdet - İktisat* , 1393, 22 Ş 1267 (Bkz. Ekler, Belge VI)

Bundan sonra, bir yandan ithalat, öte yandan yabancıların kurduğu fabrikalar yoluyla yerli sanayi'den doğan boşluk doldurulmaya çalışıldı. 1861'de İngiliz Abbott ailesi İzmir'de bir müslin boyama ve basma fabrikası kurdu. Ancak, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu basma esnafı loncası, fabrikada uygulanan basma teknolojisinin üstünlüğü ve malı ucuza maletmeleri nedeniyle haksız rekabet yaratıldığını öne sürerek karşı çıktılar (9).Loncanın iddialarını haklı bulan hükümet fabrikanın kapatılmasını kararlaştırdı. Bu aşamada İngilizler pamuk üretimine yönelmeye başladı.

1860'larda, Amerika İç Savaşı'nın etkisiyle hammadde darlığına düşen İngilizlerin Batı Anadolu'da pamuk üretimini geliştirmeye yönelik çabaları sonucu, pamuk temizleme ve balyalama işlemlerinde de yenileşmeler oldu. Türklere ve Rumlara ait ilkel çırçır makinelerinde yürütülen pamuk temizleme ve balyalama işleri fiyatların yükselmesine rağmen yetersiz kalmaya başlamıştı. 1863'de J.B.Gout ve J.Aldrich adlı iki İngiliz tüccarı, İzmir, Bayındır ve Tire'de çırçır fabrikaları kurmak için girişimde bulundular. İstedikleri izin vilayetten verilmesi üzerine İngiltere'den 70 çırçır makinesi getirmek suretiyle fabrikalarını kurmaya başladılar (10).

O.Kurmuş'un İngiliz kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre, 1863-64 yıllarında Batı Anadolu'da çırçır fabrikası kurmak isteyen İngilizlerin sayısı altıya yükselmişti. Kurmuş,1865'de iflas eden J.B.Gout'un dışında diğer fabrikalar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmadığını belirtir. Gout'un İzmir, Manisa, Aydın, Menemen, Tire, Bayındır'da bulunan 10 fabrikasında 4 su cenderesi, 5 su türbünü, 266 çırçır makinesi ve bu makineleri çeviren 298 beygir gücünde 10 buhar makinesi vardı.

Fabrikalarda pamuğun yıkanması ve makinelere verilmesi gibi beceri gerektirmeyen işlerde yerli işçiler kullanılıyor, teknik işlerse tamamen yabancı teknisyen ve mühendislerin elinde bulunuyordu. İzmir fabrikasında üretimi bir Alman mühendis denetlemekteydi. Buhar gücünün sanayie uygulanması Gout'u

(9) O.Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* , İstanbul 1974, s.126

(10) Kurmuş, a.g.e., s. 136

İzmir'in en büyük pamuk ihracatçısı haline getirdiyse de 1865'de pamuk rekoltesindeki düşüklük nedeniyle fabrikalarının çalışamaz hale gelmesi iflasına yol açtı ve bütün fabrikaları H.Lubbock adlı bir İngiliz'e satıldı (11).

1872'de İzmir'in ihracatında pamuğun payı, 77.000 balyadan sağlanan 12.250.000 Avusturya florini ile % 27.2 idi. İthalatta ise, 9.000 balya pamuklu kumaşa 8.700.000 Avusturya florini ödenmekteydi ki, bu rakam toplam ithalatın % 24.8'ini oluşturuyordu(12). 1890'larda, ihracatta pamuğun payının % 5'lere kadar düşmesine karşılık, pamuk ipliği dışında, pamuklu ithalatında önemli bir değişiklik görülmemesi, bu alandaki dışa bağımlılığın en belirgin göstergesidir. Bununla birlikte 1876'dan itibaren iplik fabrikaları kuruluş ve faaliyetlerine vergi muafiyetleri gibi destekler sağlanarak, pamuk ve pamuklu ticaretinden doğan zararlar bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.

2. İplik Fabrikaları

Pamuklu dokumacılığının yaygın olduğu Batı Anadolu'da, pamuk ipliği üretiminde el eğirmeciliğinden fabrikalaşmaya geçiş 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. Bugüne kadar araştırılan kayıtlardan edinilen bilgilere göre, İzmir'de ilk iplik fabrikası kurma girişimi 1853 yılında oldu. Bu tarihte, "hayriye" tüccarından Ömer Ağa İzmir'de bir iplik ve bez fabrikası kurmak için 20 yıl imtiyaz verilmesini istedi. Bu süre içinde İzmir ve çevre kazalarda başka hiç kimse iplik fabrikası kuramayacaktı. Bundan başka Ömer ağa, fabrikasında üretilen bezlerin satışından parça başına % 5'den fazla gümrük vergisi alınmamasını istiyordu. "Meclis-i Vâlâ " ve "Maliye Nezâreti "nde yapılan görüşmeler sonucu, 20 yıllık imtiyaz benzerlerine göre çok bulunarak 15 yıl imtiyaz verilmesi, 3 yıl gümrük vergisi alınmaması, ancak 3 yıldan sonra normal tarifelerin uygulanması kararlaştırıldı (13). Bu bilgilerin yer aldığı belgeden başka, Ömer ağanın iplik fabrikasıyla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak 1870 tarihine kadar İzmir'de başka bir iplik fabrikası kurma girişimi görülmemesi, anılan fabrikanın faaliyette bulunduğu izlenimini vermektedir.

(11) Kurmuş, a.g.e., ss. 136-140

(12) Ch.de Scherzer, *La Province de Smyrne*, Vienne 1873, ss. 224-225.

(13) *İrade, Meclis-i Vâlâ* , 10857, 28 L 1269

1870 yılına ait kayıtlardan, İzmir'de bir iplik fabrikası açma imtiyazını sağlamak için girişimlerde bulunulduğunu anlıyoruz. Ancak bu kez merkezi hükümet, bu tür fabrikaların yararını belirtmekle birlikte, rekabet yolunu kapayacağını ve böylece sanayiinin gelişimini önleyeceğini ileri sürerek ayrıcalık vermeye yanaşmadı. Bu konuda Aydın Valiliğine gönderilen yazıda "Şura-yı Devlet Nafia Dairesi " nin şu görüşlerine yer veriliyordu: " ... Buna imtiyaz virilür ise dahil-i vilâyetde başkasının öyle bir fabrika açamayacağı cihetle sanayi-i dahiliyyenin medar-ı terakkisi olan rekabet yolunu sed ve bend eyliyeceğinden bunun bilâ-imtiyaz yapılması, kabil olur ise devamını temin eyliyecek esbâb ve vesâil istihsal olunduktan sonra icabına bakılması... "(14).

Buna rağmen, 1876 tarihli bir belgeden, Öjen Prokal (*اوژن پروقل*) ve Doktor Ferika (*دوكتور فريقه*) adlı kişilerin imtiyaz ve ruhsat almayı başararak İzmir'in Halkapınar semtinde bir iplik fabrikası kurdukları anlaşılmaktadır (15). "Şura-yı Devlet Nafia Dairesi " nin görüşlerinin geniş ölçüde yer aldığı bu belge, yazıldığı döneme ışık tutması açısından Türk Sanayi tarihi için son derece önemlidir.

"Nafia Dairesi"nin raporunda özetle şu görüşlere yer verilmekteydi: Avrupa'ya okkası 8-10 kuruşa satılan pamuk orada iplik haline getirildikten sonra 40-50 kuruşa geri alınmaktadır. Buna benzer zararlara son vermek için sanayiinin desteklenmesi ve geliştirilmesi gerekir. Fabrika kuracak olanlara yurt dışından getirecekleri araç-gereç için bir kereye mahsus gümrük vergisi affı kararlaştırılarak duyurulduğu halde, sermayedarların hala fabrika kurmaya yanaşmamaları akçe faizlerinin ağırlığı, yöneticilerin yolsuzluğu, ulaşım için gerekli yolların yetersizliğidir. Devlet tarafından sanayiinin yeterince korunmaması, bir takım ağır vergilerin bulunması, sanayide özlenen gelişmenin sağlanmasına başlıca engellerdir. Avrupa mallarının Osmanlı ülkesine sadece % 8 oranında ithalat vergisiyle girmesine karşılık, yerli üretici hammadde ve üretim

(14)- B.E.O. Vilâyetler, Gelen Giden (2) , 104, Evrak No: 3.3 ve Ayniyat , 812, B 1287 (Bkz. Ekler, Belge VII)

(15) İrade, Meclis-i Mahsus , 2474, 17 L 1293 (Bkz. Ekler, Belge VIII, IX)

aşamalarında ayrı ayrı vergilendirilerek, emlak ve kazanç vergileriyle % 20-25'e varan bir yükü yabancı mallarla rekabet edemez duruma düşürülmektedir. "... *Şu hal ile dahil-i memâlikde sanayiın terakkisini mucib olan fabrikaların tesis ve devamı kabil olamayub bazan yapılan fabrikalar dahi az zamanda zarar iderek ashabi hasar-ı azime giriftâr olmakda ve kadimden bazı mahallerde mevcut olan sanayi dest-gâhları dahi an be an tenezzül idüb mahv haline gelmektedir.*"

Bu yorumlar ışığında, "*Nafia Dairesi* " ve "*Encümen-i Hassa* " kurullarında yapılan görüşmeler sonucu, iplik fabrikalarının vergi dışı bırakılarak desteklenmesi önerildi. Böylece, Avrupa'ya ham pamuk satımı, işlenmiş pamuk alımından oluşan ticaretin ülke ekonomisine verdiği zararlar kısmen önlenmiş olacaktı.

Bu görüşler doğrultusunda, yalnız İzmir değil, Osmanlı ülkesinde bulunan ve daha sonra kurulacak olan bütün iplik fabrikaları ürünlerinin iç ve dış gümrüklerden muaf tutulması kararlaştırıldı. Karar, 1 Aralık 1876 tarihli bir yazıyla bütün vilâyetlere bildirilerek gazetelerde yayımlandı (16). 5 Nisan 1877 tarihli İzmir Gazetesi'nde, pamuk ipliği fabrikasından övgüyle sözedilerek, ithalatın azaltılması için buna benzer fabrikalar yapılmasının desteklenmesi ögütlenmektedir (17).

İzmir'de bir başka modern iplik fabrikası girişimine 1891'de rastlanmaktadır. Sadrazam Kamil Paşa'nın padişaha sunduğu anılan tarihli arz tezkeresinden, Şarl Kuznir (*شارل كوزنير*) adlı birinin İzmir'de buharlı bir iplik fabrikası kurmak için izin aldığı anlaşılıyor. Tezkerede, bu fabrikanın kuruluşu için yurt dışından getirilecek araç gerecin gümrüksüz girişi konusunda gerekli işlemin yapılmasından sözedilmektedir (18).

İplik fabrikalarının faaliyetleri sonucu pamuk ihracatındaki azalmaya paralel olarak, pamuk ipliği ithalatında da düşüşler oldu. 1886'da İzmir'in

(16) *Düstur Tertib-i Evvel* , C.IV, ss. 452-453

(17) *İzmir Gazetesi*, 5 Nisan 1877, sayı: 6

(18) *Ayniyat* 1610, 3 M 1309

ithalatında % 13.2 olan pamuk ipliğinin payı 1890'da % 3.3'e indi. Bu durum, iplik fabrikaları üretiminin iç tüketimi bir ölçüde karşılamaya başladığını göstermektedir.

20. yüzyıla girerken, pamukdan sonra bölgede bolca yetişen kendirin değerlendirilmesi yönünde bir girişime rastlanmaktadır. Kenevir sapından çıkarılan bir lif olan kendir, keten türü üretimde kullanılmaktaydı. Sadaret mektubcularından Arapzade Hikmet Bey İzmir'de kendir işleyeceği bir ip, çuval ve yelken bezi fabrikası kurmak için izin istedi. 28 Ocak 1901 tarihinde "*Ticaret ve Nafia Nazırı* " ile birlikte imzaladığı sözleşme gereğince kendisine, İzmir sancağı sınırlarını kapsayan 25 yıllık işletme imtiyazı verildi (19). 7 maddeden oluşan sözleşme hükümlerine göre; fabrika için gerekli kendir vs. gibi hammaddeler ile fabrika üretiminin yurt içi ve yurt dışı satışları vergi dışı bırakılacak, kuruluş için yurt dışından getirilecek her türlü araç gümrükten muaf tutulacak; askerî dairelere satılacak fabrika ürünlerine % 5 indirim uygulanacak, makinist ve fen memurları dışında fabrika işçi ve personeli Osmanlı uyruğundan olacak; şirketin bütün işlemleri Osmanlı yasaları çerçevesinde yürütülecekti (20)..

3- Halıcılık

İzmir'in geleneksel ihraç ürünlerinden olan halı, kilim, seccade dokumacılığı Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi Ege Bölgesinde de en küçük yerleşim birimlerine kadar yaygınlaşmış bir ev sanayii idi. Genellikle köylü kadınlarının el tezgâhlarında gerçekleşen bu üretim dalında, Gördes, Kula, Demirci, Uşak'ın seccade ve halıları; Eşme, Takmak ve Milas'ın kilimleri ünlüydü. Her yörenin kendine özgü dokumacılığı, aralarında az da olsa farklar yaratmakta, böylece tüketiciye bol seçenek şansı sunulmaktaydı. Örneğin, zarıflığı ve sağlamlığıyla tanınan Gördes seccade ve halılarıyla, Eşme ve Takmak'ın kilimleri diğer yörelerde üretilenlerden daha üstündü (21).

(19) *İmtiyaz* , 3, 21 L 1318 (Bkz. Ekler, Belge X)

(20) *Düştur, Tertib-i Evvel* , C. VII, ss. 643-645

(21) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 747

1860'lara kadar Batı Anadolu'da halıcılık, köylülere sipariş üzerine iş yaptıran Türk tüccarların denetimi altındaydı. "*Bunlardan en önemlisi olan Hacı Ali Efendi 3000'e yakın eve iş veriyor ve yılda 84.000 metrekare kadar halı dokutuyordu. İngiliz sermayesinin halıcılığa sızmasının ilk işaretleri 1864 yılında görüldü. Üç İngiliz tüccarı Uşak dolaylarında bazı halı dokuyuculara iplik ve model vererek dokuttukları halıları ihraç etmeye başladılar*"(22).

Scherzer'in 1872 yılıyla ilgili verilerine göre, halı üretiminde yılda 2.160.000 kuruş değerinde 270.000 okka yün tüketilmekteydi. Bu yünler, okkası ortalama 8 kuruşdan çevre köylerden satın alınırdı. 1872'de İzmir'den 9.000.000 kuruş değerinde 91.800 metrekare halı ihraç edildi (23). Halının, İzmir'in toplam ihracatı içindeki payı yaklaşık % 1.5 idi.

1885'lerde İngiliz sermayedarlarının, ticaretevlere, iplik boyama atölyeleri ve aracı örgütler yoluyla halıcılığı tekellerine almalarıyla, İzmir'in ihracatında halının payı 1886'da % 3.6, 1887'de % 5.3, 1889'da % 7.1'e yükseldi. 1890/91 tarihli Aydın Salnamesine göre, vilayetin çeşitli yörelerinde bir yılda dokunan halı ve kilimlerin toplamı 400.000 arşını bulmakta ve seccadelerin sayısı 200.000'i aşmaktaydı. Bu miktarın üretim değeri 1.5 milyar, ihracat geliri ise 15 milyon kuruşdu. Üretimin dörtte biri yalnız Gördes'de gerçekleşiyordu. Seccade ve halılarıyla ünlü Demirci'de hepsi işler durumda 230 dokuma tezgâhı vardı (24).

Batı Anadolu'da 1884'de 155.000 metrekare olan yıllık halı üretimi 1893'de 367.876 metrekareye yükseldi (25). Halı ihracatının % 70'e yakını İngiltere'ye yapılıyordu. 1872-1893 yılları arasındaki 21 yıllık süreçte halı üretiminin 4 kat artmasına rağmen, üretim tekniklerinde önemli bir değişiklik görülmemektedir.

19. yüzyılın sonlarına kadar halı üretim ve ihracatını tekellerinde tutan İngilizler, sipariş üzerine iş yaptıranın kendilerine sağladığı yüksek kazançlar

(22) Kurmuş, a.g.e., s. 129

(23) Scherzer, a.g.e., ss. 170-174

(24) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, ss. 747-748

(25) Kurmuş, a.g.e., s. 131

nedeniyle üretimin modernleştirilmesi yönünde çaba göstermediler. Böylece halıcılık, birkaç iplik eğirme ve boyama atölyesi dışında, büyük ölçüde bir ev sanayii biçiminde varlığını sürdürdü (26).

4. Çuha Fabrikası, Diğer Dokuma İşleri

Batı Anadolu'da köklü geleneklere sahip her tür dokumacılığın yaygın bir biçimde yapılması, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın fabrika ürünleri karşısında direnci sağladı. Bölgede, İzmir, Ödemiş, Nazilli ipeklilerde, Manisa, Uşak, Aydın yünlü dokumacılığında uzmanlaşmıştı. Avrupalılar Ege pazarını yerli ürünlerin benzerlerini üreterek ele geçirmeye çalıştılar. Ucuz ve bol fabrika ürünleri karşısında rekabette zorlanan yerli üreticiler, iplik, boya gibi malzemelerde daha düşük kalite ve fiyatlara yönelerek çöküşlerini önleme çabasına girdiler (27). Böylece, 20.yüzyıla kadar uzanan bir süreçte, yerli üretim belli bir ölçüde yerel tüketimi karşılamaya devam etti.

19.yüzyılda İngilizlerin pamukluya yönelmeleri, yünlü ve ipekli pazarının büyük oranda Almanya, Avusturya ve Fransa tarafından doldurulmasına yol açtı. 1872'de, yaklaşık 17.250.000 kuruş değerindeki 1200 balyalık yünlü kumaş ithalatı, İngiliz manifaktür ürünlerinden sonra İzmir ticaretinin temelini oluşturuyordu (28). Bu miktarın 500 balyası Almanya'dan, 400 balyası Avusturya'dan gelmekteydi. Aynı tarihte, İzmir'in yılda yaklaşık 280.000 metrelik ipekli kumaş ithalatına ödediği miktar 11.000.000 kuruş idi (29).

1889'da İzmir'in ithalatında yünlülerin payı % 7.5, ipeklilerin payı % 8 kadardı. Yünlü ve ipekli kumaş tüketiminin bu derece dış alımlara yol açması, İzmir'de, 1840'larda kurulan İzmit ve Hereke örneği fabrikalar açılmasını gündeme getirdi. Bu amaçla, arazi sahiplerinden Mehmet Ali Bey'in başvurusu üzerine kendisine, İzmir'in uygun bir semtinde, çeşitli "çuha ", "fason " (yünlü kumaş), "kazmir " (yünlü erkek elbiseliği) vs. üretimiyle ilgili bir fabrika kurması için izin verildi. 15 Ağustos 1889 tarihli sözleşme hükümleri özetle şöyleydi:

(26) Kurmuş, a.g.e., s. 132

(27) *Hizmet* , 24 Ağustos 1887, No: 80

(28) Scherzer, a.g.e., ss. 185-186

(29) Scherzer, a.g.e., s. 192

1. 20 yıl olan imtiyaz süresi içinde, İzmir Vilâyeti sınırları içinde, aynı türden üretim için başka birine izin verilmeyecek, ancak imtiyaz alanında üretimlerini sürdüren kuruluşların haklarına dokunulmayacak.

2. İmtiyaz sahibinin, Avrupa'dan ve Osmanlı ülkesinden gelecek her türlü dokumanın girişini önlemeye yetkisi olmayacak.

3. Sözleşme tarihinden itibaren bir yıl içinde fabrikanın yapımına başlanacak ve iki yılın sonunda üretime geçilmiş olacak.

4. Sözleşme tarihinden itibaren altı ay içinde, 50.000 lira sermayeyle bir anonim şirket kurulacak ve gerekirse bu sermaye 100.000 liraya çıkarılabilecek.

5. Verilen sürelerde, belirtilen hükümler yerine getirilmezse sözleşme geçersiz olacak.

6. Fabrikanın kuruluşu için yurt dışından getirilecek araçlardan gümrük vergisi alınmayacağı gibi fabrikanın üreteceği mallar da iç ve dış gümrüklerden vergi dışı bırakılacak.

7. Fabrika ürünlerinden ordu gereksinimi için satılacak eşyaya indirim uygulanacak.

8. Teknik elemanlar dışında fabrikada çalışacak işçiler Osmanlı uyruğundan olacak ve hepsi fes giymekle yükümlü tutulacak(30).

8 Ekim 1889 tarihli Hizmet Gazetesi'nde, iç tüketim için İzmir'e 5-10 çuha fabrikasının daha gerektiği, bu nedenle böyle girişimleri destekleyecekleri belirtilmektedir (31).

Çuha fabrikasıyla ilgili, kayıtlarda başka bir bilgiye rastlanmaması, Mehmet Ali beyin Avrupa mallarıyla rekabeti göze alamayarak bu işten vazgeçtiğini ya da gerekli sermayeyi sağlayamadığını düşündürmektedir.

(30) *Mecmua-i Mukavelat*, C.I, s. 757

(31) *Hizmet*, 8 Ekim 1889, No: 287

Buna benzer imtiyaz sözleşmelerinde yer alan, başkasının imtiyaz sınırlarında faaliyette bulunmasını engelleyen maddeler, fabrika kurma girişimlerinin yetersiz bir sayıda kalmasında etken olmuştur.

Özetle, 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıla kadar uzanan bir süreçte, ülke genelinde olduğu gibi Ege'de de yerli dokuma sanayii, Avrupa'nın fabrika ürünleri karşısında bir yaşam kavgası içine girmiştir. İhracatta geleneksel bir payı olan halıcılık bir yana bırakılırsa, dokumacılık sektöründe üretim, tüketimin bir bölümünü karşılayabiliyor ve yurt dışından her tür dokunmuş eşya ithal ediliyordu. Bölgenin çeşitli yerleşim birimlerine yayılmış el tezgâhı dokumacılığında üretim, ancak geçimlik düzeydeydi. Örneğin, Bozdoğan'a bağlı üç köy halkı geçimlerini, çuval, torba, heybe ve kendi eğirdikleri ipe dokudukları çeşitli kumaşlardan sağladıkları gelirle sürdürmekteydi (32).

19. yüzyılın ikinci yarısında, dokuma sanayinde İzmir'de bazı fabrikalaşma girişimleri olmuşsa da bunların faaliyetleriyle ilgili olarak salnamelerde ve diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaması "imtiyaz" alımından öteye gidilmediği izlenimini vermektedir. Bununla birlikte, R.Beyru'nun M.J.Duckerts'ten aktardığına göre, yüzyılın bitiminde, İzmir'de iş sayısı 10.000 olan bir iplik fabrikası iki yıldan beri faaliyetini sürdürmekteydi ve merkezi Brüksel'de bulunan bir Belçika şirketine ait olan bu kuruluş, Anadolu'daki en büyük iplik fabrikasıydı (33).

1913 yılına ait sanayi sayımından İzmir'de 3'ü pamuk ipliği ve pamuklu, 3'ü diğer dokuma türlerinde olmak üzere 6 sanayi kuruluşunun faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır (34).

B- Kağıt Fabrikası

Osmanlı İmparatorluğu'nda, İzmir Kağıt Fabrikası'nın kuruluşuna kadar kağıt üretimi konusunda bazı girişimlerde bulunulmakla birlikte, modern usullerin

(32) *Aydın Salnamesi* 1890/91, s. 748

(33) R.Beyru, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir*, İzmir 1973, s.49

(34) G.Ökçün (Sad), *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara 1971, Tablo I

uygulandığı ilk önemli kuruluş İzmir Kağıt Fabrikası olmuştur. Bu nedenle, kuruluş, üretim ve kapanış evreleri açısından İzmir Kağıt Fabrikası'nın Türk sanayi tarihi içinde incelenmeye değer bir yeri vardır.

Daha önce, 1804 yılında "*İrad-ı Cedid* " için gelir sağlamak düşüncesiyle Beykoz'da bir kağıt fabrikası kurulmuştu (35). Ö.C. Sarc, bir İngiliz grubu tarafından 7.5 milyon frank sermaye ile kurulan bu fabrikanın açılışından birkaç ay sonra çalışmaz hale geldiğinden sözeder (36). E.C.Clark ise, 1830'ların başlarında Beykoz Kağıt Fabrikası'nın bir kısmının kumaş fabrikasına dönüştürüldüğünü belirtir (37).

1840-1850 fabrikalaşma hareketi sürecinde gündeme gelen İzmir Kağıt Fabrikası'nın kuruluşu için ilk atılım 1843'te gerçekleşti. Bu tarihte, bazı fabrikalara gerekli makineleri almak için Londra'ya gönderilen Barutçubaşı Avanes'in Avrupa'daki izlenimlerini yansıtan raporu hükümet organlarında görüldükten sonra, bir kağıt fabrikası kurulmasına karar verildi. Kuruluş yeri olarak önce İzmit düşünüldüyse de, İzmir'de kağıt hamuru üreten bir Fransızın bulunduğu gözönüne alınarak, fabrikanın İzmir'de açılması uygun görüldü. Avanes'in fizibilite çalışması niteliğindeki raporunda, İzmir'de su kuvveti ile çalışacak kağıt fabrikasının 4200 kese akçe kuruluş maliyeti gerektirdiği, 1800 kese sermaye ile işe başlanabileceği, böyle bir fabrikada günde 500 okka kağıt üretilebileceği ve ucuz fiyatla devlete önemli yararlar sağlayacağı belirtilmişti (38).

4 Mayıs 1846 tarihli bir belgeden, İzmir Kağıt Fabrikasının yapımının tamamlandığı ve Düzoğlu Hoca Agob'a 15 yıl işletme imtiyazı verildiği anlaşılmaktadır. Bu imtiyaz sözleşmesine rastlanmamakla birlikte, anılan belgeye göre; gerekli hammaddenin toplanmasında hiç bir yerden "*resm-i gümrük* ", "*kantariyye* " veya diğer isimler altında vergi istanmeyecek, elinde fabrikanın yazısı bulunan görevlilerden başka hiçkimse "*kirpaspâre* " (paçavra) denilen

(35) *Cevdet-Iktisat*, 1297, Z 1218.

(36) Ö.C. Sarç "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.438

(37) E.C.Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi" (Çev. Y.Cezar), *BTTD*, C.XIV, sayı: 82-83-84, s. 17

(38) O.Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara 1963, s.49

hammaddeyi toplayamayacaktı. Bu yazı Prusya'lı David Aylion (داود ايليون) adlı Yahudi bir tüccarın İstanbul'dan kirpaspare toplamak istemesi nedeniyle fabrika müdürü Agob'un uyarısı üzerine kaleme alınmıştı(39).

İzmir Kağıt Fabrikası üretime geçtikten sonra kısa zamanda iyi ürünleriyle tanındı. 1847'de, İzmir Kağıt Fabrikası ürünlerinin pahalı olmakla birlikte daha kaliteli bulunmasından ötürü *Kağıtçıbaşı'* na gereken kağıdı oradan alması yolunda emir verildi (40). İstanbul'un Mahmutpaşa semtinde açılan bir dükkanda Kağıt Fabrikası ürünlerinin satışına başlandı. Fabrika müdürü Agob, bununla yetinmeyerek, her türlü kağıt gereksiniminin kendi ürünlerinden karşılanması ve bunun "*Takvim-i Vakâyi* " de yayınlanarak duyurulması yolunda bir dilekçe sundu. Bunun üzerine "*Meclis-i Vâlâ* " da yapılan görüşmeler sonucu, herkesin başka yerden kağıd almalarının önlenemeyeceği ancak, "*Bab-ı âli* ", "*Bâb-ı Seraskeri* " ve "*Hazain-i Şahane* " dairelerinde bu kağıtların kullanılması, bunun dışında, kağıt gereksinimi olanlara İzmir Kağıt Fabrikası ürünlerinin öğütlenmesi kararlaştırıldı (41). Daha önce de belirtildiği gibi sözleşme hükümlerine göre fabrika ürünlerinin gerek İstanbul, gerek Osmanlı ülkesi'nde herhangi bir yere sevkinde hiçbir gümrük resmi alınmayacaktı. İzmir Muhassılına gönderilen 4 Şubat 1847 ve 1 Haziran 1847 tarihli uyarı yazılarından, bu emre pek uyulmadığı, imtiyaz kapsamına giren bazı vergilerin istendiği anlaşılmaktadır (42).

1851'de İzmir Kağıt Fabrikası'ndan devlet gereksinimi için Arapoğlu Artin'in aracılığıyla, topu 190 kuruşdan 500 top "*battal kağıt*" satın alındı (43). Bu kağıtlar "*Darphâne-i âmire* "de damgalanarak, değerli kağıt olarak maliye hazinesine teslim ediliyordu. O.Ersoy, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait şeriyye sicil

(39) *Cevdet - İktisat* , 1813, 8 C 1262 (Bkz. Ekler, Belge XI) İzmir Kağıt Fabrikası Halkalı'da kurulmuştu. 1854 tarihli bir belgede; İzmir'den Kağıt Fabrikasına kadar olan yolun düzenleme çalışmaları sırasında bir İslâm tarlası kenarında 3 adet Roma devri öncesine ait olduğu sanılan mezar sandukası bulunduğundan, bu eserlerin Prusya'nın İzmir Konsolosu tarafından 500 kuruşa satın alınarak yasalar izin vermediği halde yurt dışına çıkarılmak istendiğinden sözedilmektedir. Bkz. *İrade - Hariciye* , 5457, 20 L 1270

(40) *Cevdet - İktisat* , 1941, 10 R 1263

(41) *İrade - Mesâil-i Mühimme* , 641, 3 M 1264 (Bkz. Ekler, Belge XII)

(42) *İrade, Mesâil-i Mühimme*, 630, 17 S 1263; *Cevdet-İktisat* , 800, 15 Ca 1263

(43) *Cevdet - İktisat* , 1425, 1267

defterlerindeki kağıtlarda "*Eser-i Cedid-i Ahd-i Hümayün* " şeklinde soğuk damgalar bulunduğunu, bunların İzmir Kağıt Fabrikası'nda yapıldığının sanıldığını, Abdurrahman Şeref'in de bunu doğruladığını belirtmiştir (44).

Kağıt Fabrikası, açılışından sonra geçen 5-6 yıl içindeki başarılarıyla ümit veren bir kuruluş görünümündeydi. Ancak, Avrupa fabrikalarının kağıt fiyatlarını düşürmesi, hammadde sağlanmasında karşılaşılan güçlükler zamanla, yabancı kağıtlarla rekabet edemez hale getirdi. Fabrika yönetiminin hammadde fiyatlarını sabit tutmak istemesi karşısında esnafın yakınmaları üzerine kirpaspare fiyatları yeniden belirlendi. Kantar başına beyazına 16, renklisine 10 kuruş fiyat verilen kirpasparenin, imtiyaz süresi sonuna kadar dışarıya satış yasağının sürdürülmesine, ayrıca esnafa baskıda bulunduğu anlaşılan fabrika memuru Yasefin işten çıkarılmasına karar verildi (45). Anılan bilgilerin yer aldığı 1853 tarihli belgenin eklerinden, Fransa, İngiltere ve Amerika'ya gizlice kirpaspare satışları yapıldığı anlaşılmaktadır.

1820'de Beykoz Kağıt Fabrikası'nda üretilen, 1 top "*battal* " kağıdın devlet dairelerine ortalama satış fiyatı 63-73 kuruş arasında değişiyordu (46). 1851'de ise, İzmir Kağıt Fabrikası ürünleri yaklaşık 3 katlık bir artışla, topu 190 kuruşdan satılmaktaydı. Bu fiyat, daha ucuz olan Avrupa malı kağıtlarla rekabet gücünü sarsıyordu. Bu durum zamanla, maliyet düşürme uygulamalarından kaynaklanan kalite bozukluklarına yol açtı. Üretimde kalitenin düşmesinin bir başka nedeni de makinelerin eskimesiydi. 1854'de İzmir Kağıt Fabrikası müdürü Maryos Koçino, hazineden bir yardım almaksızın makinelerin değiştirilmesi ve yenilenmesi için yetki verilmesini isteyen bir dilekçe sundu. Bu dilekçe üzerine, 29 Mayıs 1855'de "*Meclis-i Valâ* "da yapılan görüşmelerde, İzmir Kağıt Fabrikası'nda üretilen kağıtların kısa zamanda bozulduğundan sözedilerek sağlam ve pişkin kağıt üretimi için, istenen iznin verilmesinin uygun olduğu sonucuna varıldı (47).

(44) Ersoy, a.g.e., s. 50

(45) *İrade, Meclis-i Valâ* , 10579, 8 Ş 1269

(46) *Cevdet - İktisat*, 1707, Gurre-i Z 1235

(47) *İrade, Meclis-i Valâ*, 14261, 12 N 1271

İzmir Kağıt Fabrikası yeni tip makinelerle bir süre daha üretimini sürdürmekle birlikte, sonunda kapanmak zorunda kaldı. O.Ersoy, bunun nedenini; Avrupa fabrikalarının kağıt fiyatlarını yarı yarıya düşürmesinin yanında, devletin satın aldığı kağıtların bedelini zamanında ödememesi, böylece fabrikanın gelişmemesiyle açıklar(48). R. Önsoy da, İzmir Kağıt Fabrikasının kötü işletmecilik, Avrupa rekabeti ve düşük kalite nedeniyle daha 10 yılını doldurmadan 1855'de kapandığını ileri sürmüştür (49). 1856 tarihli bir belgede, İzmir Kağıt Fabrikası yöneticisi Piyer Koçino'ya dördüncü rütbeden bir nişan verildiğinden sözedilmektedir (50). Bu kişinin, daha önce fabrika makinelerinin yenilenmesi konusunda adı geçen Maryos Koçino ile ilgisinin ne olduğu yolunda her hangi bir bilgi yoktur. 1866 tarihli bir kayıta ise, Serkuyumcu Agob'un sorumluluğunda bulunan İzmir Kağıt Fabrikası'nın 1863/64 yılına ait vergisinin ödenmesiyle ilgili bir not yer almaktadır (51). Bu bilgiler gözönüne alınırsa, İzmir Kağıt Fabrikası'nın öne sürüldüğü gibi 1855'de değil, daha sonraları kapandığı anlaşılmaktadır.

1872'de İzmir'in, Avusturya, Belçika, Fransa ve İtalya'dan yaptığı yıllık kağıt ithalatı 264.000 frank civarındaydı (52). 1889'da bu rakam 1.737.256 franga yükseldi ve bunun 1.369.909 franklık bölümü Avusturya-Macaristan'dan gerçekleşiyordu (53). Bu durum, İzmir Kağıt Fabrikası'nın kapanmasının yol açtığı zararların yanında, kağıt gibi önemli bir madde konusunda giderek tek ülkeye olan bağımlılığı yansıtmaktadır.

Kağıtla ilgili bu gelişmeler yeni bir fabrika kurulmasını gündeme getirdi. 1886'da sultan II.Abdülhamid'in yakınlarından olan Osman Bey'e, Osmanlı ülkesinde kağıt üretimiyle ilgili bir fabrika kurması için 50 yıllık imtiyaz ve şirket kurma yetkisi verildi (54). Sözleşmeye göre bu süre içinde başka hiç kimseye kağıt

(48) Ersoy, a.g.e., s.51

(49) Önsoy, a.g.e., s. 49.

(50) *İrade - Hariciye*, 6313, 5 B 1272.

(51) *MAD*, 21387, Sıra: 19186, 24 Ca 1283, Arşiv çalışmam sınasında, "çürük" olduğu gerekçesiyle bu defteri incelemem mümkün olmadı.

(52) Scherzer, a.g.e., s. 203.

(53) Rougon, a.g.e., ss. 596-599.

(54) *İmtiyaz 2*, s.81, 15 Za 1303

fabrikası kurma izni verilmeyecekti. Osman Bey, aldığı ayrıcalıkla "*Hamidiye Kağıt Fabrikası*" adı altında, İngilizlerin de ortak olduğu bir şirket kurdu. 1890'da Beykoz'da temeli atılan "*Hamidiye Kağıt Fabrikası*", 1893'te tamamlanarak üretime geçti. Ancak, 6 aylık bir çalışmanın ardından, fabrikanın kuruluşunu gerçekleştiren yabancı firmayla aralarında çıkan parasal sorunlar nedeniyle üretim durdu ve uzun bir süre işleri sürünceme de kaldıktan sonra 1919'da fabrika dağıtıldı (55).

Hamidiye Kağıt Fabrikası beklenen verimi sağlayamadığı gibi, aldığı 50 yıllık imtiyaz gereğince başka kağıt fabrikalarının kuruluşunu da engelleyen başarısız bir girişim olarak kaldı. 19. yüzyılın son 10 yıllık sürecinde İzmir'in ithalatında kağıdın payının 2 kat artması, kağıt sanayindeki geri kalmışlıktan kaynaklanmaktadır.

C- Demir Fabrikaları ve Dökümhaneler

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de faaliyette bulunan yabancı firmaların üretim biçimlerinde yol açtıkları değişikliklere bağlı olarak makina, araç-gereç yapım ve onarımıyla ilgili bazı kuruluşlar ortaya çıktı. Özellikle, İzmir-Aydın demiryolunun yapımıyla birlikte İzmir'de çeşitli demir döküm atölyelerinin faaliyete geçtikleri gözlenmektedir. İrili ufaklı bu kuruluşlar içinde fabrika niteliğindeki üretim birimleri de bulunmaktadır.

13.9.1898 tarihli Ahenk gazetesi "*Memâlik-i Osmaniyede mevcut fabrikaların en kadimi ve en mükemmeli*" olarak nitelediği İzmir'deki "*Issigonis*" fabrikasının 1854'de kurulduğunu belirtmektedir (56). P.Fartdhoulis, Issigonis demir fabrikasının "*Küçük Asya'nın en eski ve büyük fabrikası*" olduğunu vurgulamakla birlikte kuruluş tarihini 1850 olarak vermiştir (57). Ancak, daha önce kuruldukları bilinen Zeytinburnu demir fabrikası, İzmit ve Hereke kumaş

(55) Ersoy, a.g.e., s.53

(56) *Ahenk*, 13 Şubat 1898, sayı:603

(57) P. Pardhoulis, *Indicateur Français de Smyrne et Anatolie*, Smyrne 1900, s.64

fabrikaları gibi örnekler, yukarıda anılan iddiaları geçersiz kılmaktadır. Bununla birlikte, Issigonis demir fabrikasının İzmir'in en gelişmiş ve en eski üretim kuruluşlarından biri olduğu gerçektir ve belki Anadolu'da bu tür kuruluşlar arasında ilk sırada yer almaktadır.

Punta (Alsancak)'da kurulan, Dima Issigonis'e ait bu fabrikada buhar kazanları, hidrolik pompalar, her tür araç-gereç yapılabilmekteydi (58). 60-70 işçinin çalıştığı kuruluşta 1872'de; 2-20 beygir gücü arasında değişen 11 buhar makinesi, değişik kapasiteli 12 kazan, 20-30 hidrolik pres, 100 pompa, 40 bahçe pompası, 5 yangın pompası, 2 buharlı değirmen, çeşitli kapasitede 60-70 sarnıç, sabun fabrikaları için demir veya bakır 10 kazan ve 2000 okka demir döküm üretilmişti (59).

İzmir'in Punta semtinde kurulan demir fabrikalarının önde gelenlerinden biri de, temel uğraşı buhar makinelerinin onarımı olan, Paps fabrikasıydı. O.Kurmuş'un İzmir'deki bu tür kuruluşların en eskisi olduğunu ileri sürdüğü ve 1893 yılına kadar çok genişleme fırsatı bulamadığını belirttiği kuruluş, sermayesinin çoğu makine mühendisi G.J.Paps'ın olan G.J.Paps ve Ortakları Şirketi'ne aitti (60). Bu şirket, küçük parçalar üretimi ve onarım işlerinden başka, bir çok Avrupa şirketinin İzmir temsilcilğini de yürütüyordu.

1872'de, 30-35 işçinin çalıştığı Paps demir fabrikasında; 10 beygir gücünde 1 makine, 1 kazan, 5 yağ pres, 4 bahçe pompası, 100 büyük el pompası, 3 yangın pompası, yağ ve su toplamak için değişik boyutlarda 20 demir sarnıç ve 1 ton demir döküm üretilmişti (61).

1893 yılında Aydın ve Nazilli belediyelerinin içme suyu getirtme işlerinin ihalesini kazanan Paps şirketi, İngiltere'den ithal ettiği demir boru ticaretinde uyguladığı hileli yöntemlerle yüksek kârlar sağladı (62). Paps şirketinin hileli işlemlerinin farkına varan yabancı firmalar, işlerini daha dürüst yapacak bir

(58) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 387.

(59) Scherzer, a.g.e., s. 175

(60) Kurmuş, a.g.e., s. 155

(61) Scherzer, a.g.e., s.175

(62) Kurmuş, a.g.e., s. 156

fabrikanın kurulması için İzmir'de küçük bir onarım atölyesi bulunan Rankin'e öneride bulundular. Böylece Punta'da geniş bir arsa üzerinde kurulan Rankin demir fabrikası, bu alanda büyük bir güç olarak ortaya çıktı.

1870'lerde Issigonis ve Paps fabrikalarından başka, T.Smith, Biejerring ve Westland atölyeleri de, makine onarımı ve demirdöküm işlerinde İzmir'in önemli kuruluşlarıydı. Bunlardan Smith atölyesinin yıllık üretimi, 30 beygir gücüne kadar 2 buhar makinesi, 10 su ve yağ sarnıcı, 12 hidrolik veya buharlı değirmen idi. Ayrıca İzmir'de bu kuruluşa ait içinde 100 ton demir bulunan bir gemi şantiyesi vardı(63).

1890-1900 yılları arasını kapsayan Aydın Salnamelerinde İzmir'de buhar gücüyle çalışan 4 demir fabrikasının adı geçmektedir. Hepsi de Punta'da bulunan bu kuruluşların sahiplerinin Dimo Issigoni, Anton Kılı, Paps ve Rankin Rima oldukları belirtilmektedir. O.Kurmuş ise, 1880'lerin ortalarında İzmir'de demir-döküm işleriyle uğraşan 16 kuruluştan en büyük 6'sının, M.Rankin, S.Watkins, G.J.Paps, J.Clarke, Rice Brothers ve D.Issigonis adlı İngilizlere ait olduğundan söz etmektedir (64).

Bunların en gelişmişleri olan Rankin ve Issigonis kuruluşları arasında 19. yüzyıl sonlarına doğru hızlı bir yarış başladı. Her iki şirket, Aydın demiryolu şirketi atölyelerinde yetişen teknisyenleri kadrolarına aldılar, bölgedeki un, yağ ve çırçır fabrikalarıyla ilişkiler kurarak işlerini büyüttüler ve fabrikalarını genişleterek yeni makineler getirttiler. Buhar makineleri, kazan, motor, tarım araç gereçleri vs. üretilen fabrikalarda ayrıca İzmir'deki bütün basımevlerine yetecek kadar harf kalıbı dökülüyordu. Çivi, tel, dikenli tel gibi basit işlerde hurda metal kullanılıyor, incelik ve sağlamlık gerektiren parçaların yapımında, Belçika, Almanya ve İngiltere'den iyi kalite demir ve çelik getiriliyordu. Rankin 200 beygir gücüne ulaşan buhar makineleri üretiminde, Issigonis içten patlamalı motorlar üzerinde uzmanlaştı (65).

(63) Scherzer, a.g.e., s. 176

(64) Kurmuş, a.g.e., s.155

(65) Kurmuş, a.g.e., s. 157

1913 yılı Osmanlı Sanayi sayımına göre, madeni eşya sanayiinde İzmir'de 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluş sayısı 7 idi. G.Ökçün, İstanbul'dakilere oranla daha gelişmiş olarak nitelediği İzmir fabrikalarından, Issigonis, Rankin, Rice ve Kalohretas kuruluşlarında, buhar makineleri, içten yanmalı motorlar, fabrika araçları yapıldığını, ayrıca Issigonis fabrikasında çeşitli büyüklükte çivi üretildiğini belirtmektedir (66). Birinci Dünya savaşı sırasında, Issigonis, Rice ve Rankin fabrikalarına hükümet tarafından el konulmuştur.

D-Gıda Sanayi

Gıda sanayi alanında İzmir'de unculuk, yağcılık, şekerlik, helvacılık gibi işlerde, geleneksel üretim biçimlerini sürdüren küçük işletmeler yanında, ilk fabrikalaşma girişimlerine 19. yüzyıl ortalarından itibaren rastlanmaya başlanır. Diğer sanayi kollarında olduğu gibi bu alanda da ilkel yöntemlerden makineli üretime geçiş, İzmir'in ticaret yaşantısındaki gelişmelere paralel bir süreç izlemiştir. İzmir ve çevresinde, buhar gücünün kullanıldığı ve genelde tarımsal ürünlere dayalı sanayi kuruluşlarının sayısı çoğalırken, küçük işletmeler de etkin bir biçimde varlıklarını sürdürmüşlerdir. İzmir'de gıda sanayii alanındaki gelişmelerle ilgili olarak başlıca, un fabrikaları, susam ve zeytinyağı fabrikaları, içki fabrikalarından sözedilebilir.

1. Un Fabrikaları

İzmir'de ilk buharlı un fabrikası kurma girişimine 1847 yılında rastlanmaktadır. Midilli'li Mehmet Necib ve Rıza Bey ile Avrupa tüccarlarından İstefani [Stefanos] (استفانی) ve Menolaki[s] (منولاکی)'nin kurdukları şirket, Punta'daki boş bir arsa maliye hazinesine yılda 5000 kuruş ödenerek kiralanmak suretiyle, buharlı bir un fabrikası kurmak için izin istedi. "Meclis-i Vâlâ " da yapılan görüşmelerde, bu fabrikanın çok gerekli olduğu, su ve yel değirmenlerine zarar vermemesi ve sahilde kurulması koşuluyla istenilen iznin verilmesinin uygun olduğu bildirildi (67).

(66) Ökçün, a.g.e., ss. 203-205

(67) *Ayniyat.*, 29/61, 25 N 1263

1854 tarihli bir belgeden, İzmir'de şirket oluşturularak kurulan buharlı un değirmeninin (Vapur değirmeni), hissedarlarından olan Osmanlı uyruklu Maltas (*مالطس*)'a 5 yıl süreyle ihale olunduğu ancak bu kişinin iflas ettiği anlaşılmaktadır. Anılan tarihte, bazı yabancı hissedarların alacak iddiasında bulunmaları üzerine fabrikanın hesaplarının incelenmesine ve başka bir isteklisine ihale edilmesine karar verilmişti (68). 1859'da, un değirmeninin işletilmesi konusunda edinilen deneyimlerin ilerisi için umut bırakmadığı, harap olmaksızın satılmasının daha iyi olacağı, bunun için hissedarlarla ilişkisi olmayan İzmir ayânından bir komisyon kurulması ve Galata gümrüğünde korunan değirmene ait defterlerle diğer belgelerin İzmir'e gönderilmesi kararlaştırıldı (69).

Bu konuda, İzmir Valisi Osman Paşa'ya gönderilen 1861 tarihli yazıda; değirmenin Galata gümrüğünde korunan defter ve diğer belgelerinin İzmir'e gönderildiği, değirmende en çok hisseleri olan Arif Hikmet Bey ve Halil Paşa varislerinin de satışı uygun gördükleri, tarafsız kişilerden oluşacak komisyonun vereceği karara bundan sonra kimsenin itiraz edemeyeceği, değirmenin faaliyette bulunduğu dönemin incelenerek kâr paylarının ortaya çıkacağı ve hissedarların ilişkisi kesilmeden fabrikanın satışının yapılamayacağı belirtildi (70).

Bu ilk deneyimin başarısızlığından sonra, 1870'de Yani Kostantin[os] (*ياني*)'e verilen izne kadar İzmir'de bir başka un fabrikası kurma girişimine rastlanmamaktadır (71). Bu tarihten sonra İzmir'de un fabrikalarının sayısı artmaya başladı. 1880/81 tarihli Aydın Salnamesine göre İzmir'de hayvan, su ve buhar gücüyle çalışan toplam 24 un değirmeni vardı (72). 1890-1900 yılları arasında Aydın Salnamelerinde ise, eski değirmenler hesaba katılmaksızın 13 "dakik" (un) fabrikasından söz edilmektedir.

(68) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 12595, 29 B 1270

(69) *İrade, Meclis -i Vâlâ*, 19039, 13 S 1276

(70) *İrade, Meclis-i Vâlâ* , 19039, 21 B 1277 (Bkz. Ekler, Belge XIII)

(71) *B.E.O. Giden* , 545, 14/8

(72) *Aydın Salnamesi* , 1880/81, s.113

Anılan 13 un fabrikasından 2'si su, 3'ü su-buhar, 8'i buhar gücüyle çalışıyordu ve yıllık üretim kapasiteleri toplamı 1.770.000 kileydi. Üretim açısından içlerinde en büyükleri; Kuznir ve Yanako (*ينا قو*), Paterson (*يا طرسون*), Memiko (*ميمكو*) ve Ortakları firmalarına aitti. Bu üç fabrikanın üretiminin bir kısmı ihraç edilir, kalanı İzmir'deki fırınlarda tüketilirdi(73).

1890'larda İzmir'de 1 ekmek fabrikası, 30 ekmek fırını ve 80 "katmer"(börek) fırını vardı. Modern araçlarla donanımlı, buhar gücüyle çalışan, Darağaç semtindeki Marko Polo Ekmek Fabrikası'nda yılda 547.500 okka üretim yapılmaktaydı. Bu fabrikada üretilen ekmek, lezzet, pişkinlik ve temizlik yönünden diğer fırınlarda üretilenlerden daha üstündü (74). Yıllık üretim açısından, 30 ekmek fırınının toplam 3.285.000 okka ve 80 börek fırınının 2.920.000 okka üretim yaptıkları gözönüne alınırsa, modern bir ekmek fabrikasının yaklaşık 10 fırına eşit iş ürettiği görülmektedir.

İzmir'deki 13 un fabrikasından, Halim Ağa ve Çakıroğlu fabrikaları dışındaki diğer 11 kuruluş, azınlıklara veya yabancılara aitti. Bu durum, diğer iş kollarında olduğu gibi gıda sanayiinde de yabancılardan egemenliğini göstermektedir.

Anılan un fabrikaları dışında, Bornova, Seydiköy, Karaburun, Torbalı, Tiryande, Nif nahiyeleriyle birlikte İzmir kazasında, su ve rüzgâr gücüyle eski usulde buğday öğüten 105 değirmen vardı. İzmir Sancagında ise, 173'ü yeldeğirmeni olmak üzere un değirmenlerinin sayısı 502'ye ulaşıyordu (75).

2- Yağ Fabrikaları

Ege bölgesinde bol miktarda yetiştirilen zeytin, susam, pamuk gibi ürünlerin yağ sanayii için büyük bir potansiyel oluşturmasına karşı, bu dalda uzun zaman eski üretim biçimlerinin kullanılmasıyla yetinilmiştir. Yabancı tüccarlar ve onlara aracılık eden yerli azınlıklar, yağ ticaretinden sağladıkları çıkarları

(73) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 755

(74) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 388 (Bkz. Ekler, Belge XIV)

(75) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 750-751

kendileri için yeterli görmüşler, fabrikalar kurmak için fazla çaba göstermemişlerdir. Yağ üretimi, 19. yüzyılın ikinci yarısında birkaç girişimcinin kurduğu fabrikalarla sınırlı kalmakla birlikte, İzmir'in ihracatında sıvı yağların payının giderek arttığı görülür.

1851'de İzmir'de bir susam ve zeytinyağı fabrikası kurulması yolunda yapılan yazışmalar, yağ fabrikası kuruluşu konusunda rastlanan ilk girişim olmaktadır (76). 1853 tarihli bir belgede sözü edilen imtiyaz da, büyük bir olasılıkla bu kayıtlarla ilgilidir. Anılan tarihte İzmir Zaptiye Meclisi üyelerinden Lazarki[s] (لآزاركى)'nin biraderi Yorgaki[s] (يورغاكى)'ye İzmir'de bir susam ve "tobra" (طوبره) yağ fabrikası kurması için, isteği üzerine 10 yıllık imtiyaz verilmişti. Verilen imtiyazın başlıca hükümleri şunlardı:

- 1- İmtiyaz süresi içinde İzmir'de başka biri bu tür fabrika kuramayacak,
- 2- İmtiyaz sahibi, İzmir dışında herhangi birinin zeytin alımı yaparak zeytinyağı üretmesine ve bunun için fabrika kurmasına karşı çıkamayacak,
- 3- Üreteceği zeytinyağı piyasa fiyatına göre okkada 20 para aşağı satılacak ve susam yağının da ucuz fiyatla satılmasına özen gösterilecek,
- 4- Fabrika, yürürlükte bulunan yağhaneler usulüne uygun olacak, yağhanelere zarar vermeyecek,
- 5- Yabancı ortak alamayacağı gibi, teknisyenler (makineciler) dışında fabrika çalışanları yerli işçi olacak,
- 6- İmtiyaz sahibinin yabancıları korumaya kalktığı anlaşılırsa imtiyaz derhal sona erecek,
- 7- İmtiyaz sahibi devlete yıllık 5000 kuruş vergi verecek,
- 8- Benzerlerine uygun olarak fabrika yapımına ruhsat ve 10 yıl imtiyaz verilecek (77).

(76) B.E.O., Gelen, 550/14/13; Bu katalogdan tasnifin tamamlanmadığı gerekçesiyle belge verilmemektedir.

(77) İrade, Meclis-i Vâlâ, 9684, 16 B 1269 (Bkz. Ekler, Belge XV)

Bundan sonra 20 yıl kadar İzmir'de başka bir yağ fabrikası girişimine rastlanmamaktadır. 1873'de, fabrika kuruluşu için yurt dışından getirilecek araç gereçlere gümrük muafiyeti tanıyan kararın yürürlüğe girmesiyle yeni atılımlar oldu (78).

1875'te, İngiliz tüccarlarından Hadkinson, İzmir'de bulunan ticareteveni kapatarak zeytinyağı üretimine başladı ve Avrupa'dan getirttiği makinelerle bir kaç yıl içinde, çeşitli yerleşim merkezlerinde irili ufaklı fabrikalar kurdu. Tüccarlıktan sanayiciliğe geçen bu kişi kısa zamanda zeytinyağı üretimini tekeline almayı başardı. 19. yüzyılın sonlarında, Batı Anadolu'nun en büyük yağ üreticisi konumuna gelen Hadkinson'un, 2 ayçiçek, 4 susam, 6 pamuk tohumu, 10 zeytinyağı olmak üzere toplam 22 fabrikası bulunuyordu (79).

1890'larda, Karaburun ve Torbalı nahiyeleriyle birlikte İzmir kazasında toplam 26 yağ değirmeni vardı. Bunların dışında, Tire'de 2 ve Çeşme'de 8 yağ değirmeni bulunuyordu (80). Eski usulle yağ çıkaran bu değirmenlerden başka Bayındır ve Menemen'de buhar gücüyle çalışan 4 zeytinyağı fabrikası faaliyetini sürdürmekteydi. Bayındır'da Perikli[s] ve Vagiç (بریکلی و اگیچ) ile Corci Orfanus (جورچی اورفانوس)'a ait iki fabrikanın her birinde yılda 5000 kantar zeytinyağı üretiliyordu (81).

19. yüzyıl sonlarında İzmir'den yapılan ihracat içinde sıvı yağların payı % 10 civarındaydı (Bkz. III. bölüm).

3- İçki Fabrikaları

Bağlarıyla ünlü İzmir'in üzümlerinden, ihracatın dışında içki üretimi, pekmez yapımı gibi değişik amaçlarda yararlanılırdı. Üzümün bol olduğu içki üretilmeyen yörelerde, toplanan üzümlerin bir kısmı kurutularak ihraca hazır hale getirilir, kalanı da pekmez yapımında kullanılırdı (82). Genellikle Rumların

(78) *Düstur*, Tertib-i Evvel, C. III, s. 398

(79) Kurmuş, a.g.e., s. 150

(80) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, ss. 750-751

(81) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, s. 757

(82) Scherzer, a.g.e., s. 177

ilgilendiği alkollü içki üretiminde İzmir'de, ilkel damıtma yöntemleriyle rakı, şarap, konyak yapılan çok sayıda küçük imâlâthâneler vardı. Sanayi ürünü olarak İzmir'in ihracatında alkollü içkilerin az da olsa her zaman payı oldu. İzmir'de içki üretiminde fabrikalaşmaya geçiş ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşebildi.

İzmir'de bir rakı fabrikası kurulması konusunda ilk girişime 1861 yılında rastlanmaktadır. Bu tarihte Makri Bovari (ماکری بوواری) adında Amerikalı bir tüccar, ülkesinden getirdiği "ruh"tan (ispirto gibi bir çeşit uçucu gaz) "arak" (rakı) üretmek üzere bir fabrika kurmuştu. Ancak bu fabrikanın işlerini bozacağını düşünen yerli üreticiler, kapatılması için dilekçeler verdiler. Tercümanın da hazır bulunduğu "emlâk komisyonu" heyetince yapılan denetlemede fabrikanın, emniyetli olmadığı, geçerli bir kontratının bulunmadığı ve yasalara aykırı olduğu sonucuna varılarak kapatılması kararlaştırıldı (83).

Bundan sonra 1894 tarihine kadar bu alanda başka bir girişime rastlanmaz. Bu durumun, İzmir'de içki üretimini tekellerinde tutan küçük Rum işletmecilerin, makineleşmeyle sağlanacak gelişmelerin çıkarlarını sona erdireceği endişesiyle yenileşmeye karşı çıkmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

İçki üretiminde ilk yenileşmeler 1894'te görülmeye başladı. İzmir'in Ekipazar semtinde 1855'den beri konyak üreten Yorgi Nikoladi[s] (یورغی نیکولادی) Avrupa'dan getirttiği makinelerle işletmesini modern bir fabrika haline getirdi. Hizmet Gazetesi'nde, bu fabrikada üretilen konyanın "nefis" olduğundan sözedilir (84).

1894'te Fransız uyruklu Vasil Kıryiçi[s] (واسیل قیریچی) konyak, şarap, rakı, ispirto üretmek üzere Urla'da bir alkol fabrikası kurmak için izin istedi ve bununla ilgili işlemlere başlandı. Buhar gücüyle çalışacağı belirtilen bu fabrikayla ilgili olarak Hizmet Gazetesi'nde yer alan haberde, "Üzüm fiyatının temin-i revacı için memleketimizde böyle bir çok fabrikalar tesisi arzu ve temenni olunur." denilmektedir (85).

(83) B.E.O., Gelen , 104, 15 Ca 1278

(84) Hizmet , 3 Ocak 1894, No: 717

(85) Hizmet , 12 Eylül 1894, No: 778

İçki üretiminde 1894 yılında görülen gelişmelerden biri de, Emirze (**امیرزه**) biraderlerin Karataş semtinde açtıkları bira fabrikası oldu (86). 1896 yılına ait Aydın Salnamesinde, Karataş'ta bulunan bira fabrikasında güç kaynağı olarak havagazının kullanıldığı belirtilmekte ve sahibinin adı Avusturyalı?^[1](**اوستریال**) şeklinde gösterilmektedir (87). Anılan salnameye göre İzmir'de, 1 bira, 1 bira-cincibir, 2 ispiro ve 4 cincibir fabrikası vardı. Aşağıdaki tabloda bunlarla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:

Fabrikanın Türü	Yeri	Sahibi	Güç Kaynağı
İspiro	Tepecik	Balyozzade Matyos	Buhar
İspiro	Tepecik	Marko Polo ve Perikli[s]	Buhar
Bira,Cincibir	Karataş	Avusturyal	Havagazı
Cincibir	Fasulye	İspiro ve Karuso	El ile
Cincibir	İngiliz İskelesi	Savanora	El ile
Cincibir	Maltızlar	Kostanti[nos]	İspiro
Cincibir	Maltızlar	Aspavra	Havagazı
Bira	Bornova Caddesi	Perakop	Buhar

Bunlardan başka 1890'da, Çeşme'de rakı ve şarap üreten 3 fabrikanın adı geçmektedir (88).

8 Nisan 1895 tarihli Ahenk Gazetesi'nde yer alan bir haberde, Osmanlı İmparatorluğu'nda içki ve ispiro üretimini tekeline almak isteyen yabancı bir şirketin yaptığı başvurunun kabul edildiği belirtilerek, bunun kötü sonuçlar doğuracağından söz edilir (89).

1913 sayımına göre İzmir'de 10'dan fazla işçi çalıştıran 8 içki fabrikası vardı.

(86) *Hizmet* , 27 Eylül 1894, No: 782

(87) *Aydın Salnamesi* , 1896/97, s. 145

(88) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 759

(89) *Ahenk* , 8 Nisan 1895, sayı: 13

4- Buz Fabrikası

19. yüzyılda İzmir'in başlıca sanayi kuruluşlarından biri de, modern araçlarla donanımlı buz fabrikasıdır. Yaz aylarının aşırı sıcaklarla geçtiği İzmir'de gerek duyulan bu kuruluşun bir özelliği de, iki üst düzey bürokratin öncülüğünde gerçekleşmiş olmasıdır. İzmir Buz Fabrikası aynı zamanda, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bulunan nadir Türk yatırımlarından biridir.

"Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi " baş muavini Abdullah Bey ile aynı dairenin başkan yardımcılarında Şükrü Bey, yaptıkları başvuru üzerine İzmir'de bir buz fabrikası kurmak için 1887'de, 15 yıl geçerliği olan imtiyaz sağladılar (90). Bununla ilgili olarak 25 Temmuz 1887 tarihinde imzalanan 14 maddelik sözleşme aynen şöyledir:

"Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Baş muavini Saadetlû Abdullah Bey ile muavinlerden izzetlû Şükrü Bey tarafından nefis-i İzmir şehriyle İzmir sancağı dahilinde te'sis ve inşâ olunacak buz fabrikasına dair mukavelenâme suretidir.

Birinci Madde- Nefs-i İzmir şehriyle İzmir sancağı dahilinde olarak on beş sene müddet-i imtiyaz ile buz imâl ve fûruht itmek üzere Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi baş muavini Abdullah ve muavinlerden Şükrü Beylere fabrika te'sis ve kûşâdı için imtiyaz itâ olunmuştur.

İkinci Madde- Nefs-i İzmir şehriyle İzmir sancağı dahilinde ebniyye nizâm-nâmesi ahkâmına tevfikân belediye meclisinin tensib ideceği mahalde buhar makinesi vaz'ıyla buz fabrikaları inşası ve iş bu hudud dahilinde iktiza iden mahallerde buz mağazaları te'sis ve kûşâdı ve imâl olunacak buzların fûruhtu münhasıran ashâb-ı imtiyaza âiddir.

Üçüncü Madde - İmtiyaz müddeti fabrikanın te'sis ve kûşadından itibar olunur ve müddet-i mezkûrenin hitamından bir sene mukaddem ashâb-ı imtiyaz tarafından talep ve istidâ olunduğu ve hükümet-i seniyyece dahi kabul buyurulduğu takdirde temdidi câiz olabilir.

(90) İmtiyaz 2, 26 C 1304

Dördüncü Madde - Buz fabrikasıyla depozito ve ebniyye-i saire-i lâzimenin inşasına lazım olacak her nev' eşya ve buz imâl ve fûruht ve muhafazasına muktezi makine ve kazgan ve âlât ve edevât-ı saire bir defaya mahsus olmak üzere nizam-ı mahsusuna tevfikân resm-i gümrükden muaf olacağı gibi buz imâl vefûruhtu bir gûna resme tabi' olmayacak ve inşa olunacak fabrikada imâl olunubda harice gönderilecek buzlardan gümrük resmi ahz olunmayacaktır.

Beşinci Madde - Yapılacak fabrikada vaz' olunacak buhar makineleri en metin ve muhkem cinsinden olacağı gibi inşa olunacak dipozito ebniyyeleri dahi gayet metin ve rasin olarak inşa idilecektir.

Altıncı Madde - Sâdr olacak fermân-ı âli tarihinden itibaren bir sene zarfında ashâb-ı imtiyaz fabrikanın inşasına bid'a ile nihayet bir buçuk sene zarfında bil-ikmâl buz imâl ve fûruht itmeğe mecbur olacak ve bunun için anonim şirket teşkiline me'zun olmayacakları gibi fermân-ı âli ile hâiz oldukları imtiyazı dahi ahire devr ve fûruht idemiyeceklerdir.

Yedinci Madde - İmâl olunacak buzun beher kıyyesi sim mecidi yirmi guruş hesabıyla kırk paradan ziyadeye fûruht olunmayacaktır. Asâkir-i şahane ve gurebâ ve nisâ ve sâir bunlara mümâsil hastahânelere iktizâ idüb itâ idilecek buzun beher kıyyesi için kezalik sim mecidi yirmi guruş hesabıyla nihâyet yirmi paradan ziyade talep olunmayacaktır.

Sekizinci Madde - İşbu fabrikanın küşâdı ile buz imâl ve fûruhtu gerek kâr hâne-i âmire idaresince ve gerek efrad tarafından tedarik ve fûruht olunacak tabii kar ve buzlar ile memâlik-i ecnebiyyeden tabii veya sun'i olarak daire-i imtiyaz dahiline celb ve idhâl olunacak buz ve karların serbesti-i fûruhtuna mâni' olamaz ve fakat dahilde yapılan buzlar daire-i imtiyaza idhâl olunamaz.

Dokuzuncu Madde - Müddet-i imtiyazın hitamına kadar daire-i imtiyaz dahilinde bu yolda fabrikalar te'sis ve inşasıyla buz imâl ve fûruhtu için makine celb itmek ve fabrika küşâd ile suni buz fûruhtına mahsus mağaza ve dipozito açmak üzere hiç kimseye ruhsat virilmeyecektir. Fakat hane ve eczahânelere mahsus küçük el makineleri bu memnu'iyetden müstesnâdır.

Onuncu Madde - İşbu fabrikaların te'sisi ve dipozito ebniyelerinin inşâsı vesâir levâzımatı için lüzumuna göre tedricen sarf olunmak üzere nihayet on bin lira sermaye vaz' olunacak ve işbu sermayenin vücudu fabrikanın müddet-i inşâiyesi zarfında imtiyaz sahipleri tarafından isbat ve te'min kılınacaktır.

Onbirinci Madde - İmtiyaz müddetinin inkizâsında ashâb-ı imtiyazın malik olduğu fabrika ve makine ve edevât-ı saire kendülerine aid olacaktır.

Onikinci Madde - Buzların şürbe-i sâlih ve bir guna mazarratı olmıyan sulardan imâl itdirilmesine ve mahall-i sıhhat bir guna eczâ karışdırılmamasına dikkat itmeğe ashâb-ı imtiyaz mecburdur.

Onüçüncü Madde - İmtiyaz müddetinin inkizâsında hükümet-i seniyyece temdid-i mukavele idilmez ve kendi hesabına dahi işletmeyüb de başkasına ilzâm itmek istenilür ise şerâit-i mütesâviye ile ashâb-ı imtiyazın sair taliblere hakk-ı rüchânı olacaktır.

Ondördüncü Madde - Ashâb-ı imtiyazın istihdam ideceği hademe ve amele teba-i devlet-i aliyyeden olacaktır. Ancak fabrikalarda mâkinist misillü istihdamına lüzum görülecek erbâb-ı san'atın teba-ı ecnebiyyeden intihabı câiz olabılır.

fî 4 Zilkade sene 304 ve fî 13 Temmuz sene 303" (91).

Böylece, Avrupa'dan getirtilen modern makine ve araçlarla, İzmir'in Darağaç semtinde kurulan buz fabrikası, 7 Haziran 1889 tarihinde resmi bir törenle açıldı. Fransız teknolojisinin kullanıldığı, buhar gücüyle çalışan fabrikada üretilen buz 25 gün korunabiliyor ve istenilen yere gönderilebiliyordu. Ayrıca, şişeler içinde de buz yapılmakta ve bunlar 6 saat dayanabilmekteydi (92).

İzmir Buz Fabrikası'nın günlük üretim kapasitesi 10.000 okka olmakla birlikte, günde 3000-4000 okka buz üretiliyor ve bunun yarısı kar makinesiyle kar

(91) *Mecmua-i Mukavelat* , C.I, İstanbul 1893, ss. 290-292

(92) *Hizmet* , 8 Haziran 1889, No: 262

haline getiriliyordu. İçilecek berraklıktaki sulardan üretilen buzun okkası 15, karın okkası 20 paraya satılmaktaydı (93). Fabrika yalnız Mayıs ve Eylül ayları arasında faaliyet gösteriyor, bunun dışında kapalı kalıyordu.

30 Mayıs 1893 tarihinde İzmir Buz Fabrikası sözleşmesinin 6. maddesinde yapılan bir değişiklikle, imtiyaz sahiplerinin anonim şirket kurabilmeleri sağlandı (94). Bundan sonra, Abdullah ve Şükrü beylere Foskolo Petraki (**فوسكولو**) nin de katılımıyla "İzmir Anonim Buz Şirketi " kuruldu. 25 Ağustos 1893 tarihli şirket yönetmeliği 8 bölümde toplanan 44 maddeden oluşuyordu (95). 3. maddeye göre, merkezi İzmir olan şirket, Osmanlı ülkesinde veya dış ülkelerde şube açabilecekti.

İzmir Buz Fabrikası, birçok yönden uygun bir ortam sağlanmasına karşı, bir türlü gelişemediği gibi geçirdiği bir kaza sonucu el değiştirmek zorunda kaldı. 1894 yazında fabrika kazanının patlamasıyla üretim tamamen durdu ve zaten kâr payını yeterli bulmayan ortaklar tarafından şirket feshedildi. İzmir'in önde gelen kereste tüccarlarından olan Avloya (**اولوية**), daha önce müdürlüğünü yaptığı buz fabrikasını 3.000 lira karşılığında satın aldı. Avloya, 800 liralık bir harcamayla Avrupa'dan getirttiği kazan ve diğer araçlarla, onarım işlerini tamamlayarak Mayıs 1895'te buz fabrikasını yeniden faaliyete geçirdi (96).

1913 Sanayi sayımından, İzmir'de buz üreten 2 kuruluş bulunduğu anlaşılmaktadır.

5- Şeker Fabrikası Projesi ve Gıda Kolunda Diğer Faaliyetler.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda şeker sanayi oluşturulmasıyla ilgili çeşitli fabrikalaşma girişimleri olmuşsa da bunların hiçbiri gerçekleşmemiştir. Bu girişimlerden biri de 1866 yılında gündeme gelen, İstanbul

(93) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 757

(94) *Mecmua-i Mukavelat* , C.III, ss. 1770-1771

(95) *Mecmuai-Mukavelat*, C.III, ss. 1795-1805

(96) *Ahenk* , 3 Mayıs 1895, sayı: 20

ve İzmir'de birer şeker fabrikası kurulması tasarısıdır. İzmir şeker fabrikası projesi, bu alanda İzmir'de ilk ve tek atılım olması açısından anlamlıdır.

İncelenebilen arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, şeker fabrikası kurulması yolunda ilk girişim 1840 yılında Arnavutköy'lü tüccar Dimitri tarafından yapılmıştır. Anılan tarihte Dimitri'nin İstanbul'da bir şeker fabrikası kurmak için "*Nezâret-i Ticaret*"e yaptığı başvuru sonucu, kendisine 10 yıllık imtiyaz verilmişti (97). Ancak, bununla ilgili yapılan sözleşme maddelerinde; "*Ticarethâne-i Âmire*"nin denetimi, yetiştirilecek pancarın ve üretilecek şekerin vergilendirilmesi gibi konuların yer alması, bu girişimin sonuçsuz kalmasına yolaçtığını düşündürmektedir.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu ilk girişimden 26 yıl sonra, şeker fabrikası düşüncesi yeniden gündeme getirildi. 1866'da, Davidoğlu Karabet (داود اوغلی قره بت), İstanbul'un Yenibahçe semtinde sahibi olduğu arsada ve İzmir'de birer şeker fabrikası kurmak için başvuruda bulundu. Karabet "*sorgu*" denilen şeker kamışından ve pancardan şeker üretmek amacıyla, şirket oluşturmak suretiyle kuracağı fabrikalar için 25 yıl imtiyaz verilmesini istedi. Kurulacak fabrikaların projeleri hazırlanarak hükümetin onayına sunuldu. Yetkili organlarda yapılan görüşmeler sonucu, gerekli belgelerin düzenlenerek, Karabet'e 20 yıl imtiyaz verilmesi kararlaştırıldı (98). Bununla ilgili iki nüsha olarak hazırlanan sözleşme, Karabet ve Nâfia nazırı tarafından imzalanarak yürürlüğe girdi. 31 Mayıs 1866 tarihli 9 maddelik sözleşme hükümleri özetle şöyleydi:

1. Madde - Kurulacak fabrikaların imtiyaz alanı nahiyeleriyle birlikte İstanbul şehrini ve İzmir sancağını kapsayacak, 20 yıl süreyle bu sınırlar içinde başka birisine şeker fabrikası izni verilmeyecek.

2. Madde - Şeker üretiminde; kullanılacak madeni eşya temiz olacak, ilaç ve boya katılmayacak.

(97) Y.Cezar, "19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ..." *Toplum ve Ekonomi*, sayı: 1, İstanbul 1991, ss. 161-186

(98) *İrade-Dahiliye*, 38231, 11 M 1283 (Bkz. Ekler, Belge XVI)

3. Madde - Üretim işlemleri yapılırken çevreye zarar vermekten kaçınılacak, en az 100 arşın yüksekliğinde bir baca yapılacak, kötü koku ve gazların dışarıya sızmaları önlenecek,

4. Madde - Fabrikalarda üretilecek şeker; kışla, hastahane, imâret vb. kamu kurumlarına piyasa fiyatından 20 para daha ucuza satılacak,

5. Madde - Davidoğlu kuracağı fabrikada, şeker üretimine ilişkin olmak kaydıyla bir "vapur" (buhar) makinesi kullanabilecek, ancak bunun montajı "vapur makinesi istimaline dair olan nizama" uygun olacak,

6. Madde - İmtiyaz sahibi, bu tür fabrikalarla ilgili yürürlükte bulunan ya da sonradan konulacak bütün yönetmeliklere ve vergilendirmelere bağlı olacak,

7. Madde - İmtiyaz sahibi, ferman tarihinden itibaren 1 yıl içinde fabrikaya başlamaz ve 2 yıl içinde üretime geçmezse imtiyaz geçersiz olacak, bu hak başka birine satılamayacak,

8. Madde - Üretim aşamasında kullanacağı kemikleri, "İhtisab " tarafından verilecek bir izin tezkeresiyle kışla, hastahane, imâret vs. devlet kurumlarının mutfaklarından toplayabilecek,

9. Madde - Fabrikaların denetimi "Nâfia Nezâreti " tarafından yapılacak, denetim masrafı olarak imtiyaz sahibi anılan nezârete yılda 3.000 kuruş verecek (99).

Bundan sonra, bu girişimle ilgili her hangi bir kayda rastlanmaması, projenin suya düştüğünü göstermektedir.

1870'de Kirkiyan Serkiz (کرکیان سرکز)'in Canik'te (100), 1879'da Fenerler müdürü Mişel (ميشل)'in Darıca'da (101) ve 1891'de Hassa ordusu müşiri Rauf Paşa'nın Ergene'de (102) kurmak istedikleri şeker fabrikaları da, imtiyaz

(99) *Mukavelenâme* , 1, 16 M 1283, ss. 321-323

(100) *İrade-Meclis-i Mahsus* , 1578, 15 L 1286

(101) *İrade, Meclis-i Mahsus* , 3020, Selh L 1296

(102) *Ayniyat* , 1610, 10 R 1309

alımından öteye gitmeyen girişimler olarak kaldı. Devlet yöneticilerinin şeker fabrikası kurma çabalarına önemli bir destek sağladığından söz edilemez. Bununla birlikte, Rauf Paşa'nın girişimi için 10 yıl vergi muafiyeti, bedava pancar tohumu verilmesi gibi bazı ayrıcalıklar tanındığı görülmektedir. Oysa şeker sanayii aynı zamanda tarımsal bir faaliyeti gerektiriyordu. Bu konuda, İngilizlerin Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmek için gösterdikleri çabalar ve Osmanlı hükümetinin bu doğrultuda aldığı kararlar gözönüne alınırsa, pancar tarımı ve şeker fabrikası için gerekli atılımların yapılamaması düşündürücüdür.

1878 - 1900 yılları arasındaki süreçte Osmanlı Devleti'nin ithalatında şekerin payı % 5 ile % 8 arasında değişiyordu. İzmir'in ithalatında ise 1872'de % 1.8 olan şekerin payı 1886'da % 14.5, 1887'de % 18.2 oranlarına ulaştı (Bkz. III. Bölüm). Bu oranlar, 19. yüzyılın son çeyreğinde gıda kolunda, şekerin, temel ithal mallarından biri haline geldiğini göstermektedir.

Türkiye'de bir şeker sanayii oluşturma girişimleri ancak 1925 tarihinde Alpullu ve Uşak'ta iki şeker fabrikası kurulmasıyla gerçekleşebilmiştir (103).

Şeker üretimiyle ilgili büyük fabrikalar kurulamamakla birlikte, İzmir'de Rumların tekelinde bulunan ve sayıları 30'a varan şeker imâlâthâneleri faaliyette bulunmaktaydı. İçlerinde birkaç işçinin çalıştığı, bu küçük işletmelerin en ünlüleri Çatal Sakal (جنال سقل), Vangel Zarboni (وانگل زاربونی), Hacı Mamaki (حاجی ماکئی), Kostantin Valari (قطنير ولاری) ve Hacı Mayur (حاجی میور) idi (104).

Gıda kolunda İzmir'deki küçük işletme faaliyetlerinden biri de helvacılıktı. Besin değeri yüksek olan helva, yerli halkın temel besin kaynağı olmakla kalmaz Yunanistan'a, Balkanlar'a ve Rusya'ya ağaç sandıklar ya da çinko tenekeler içinde ihraç edilirdi (105). Bu alanda İzmir'in en ünlü işletmesi, 1873'te Keçeciler semtinde kurulmuş olan "*Hacı Paşazade Mehmet Necati Helva ve Tahin Fabrikası*" idi (106).

(103) İlhami Nafiz, "Şeker Sanayimiz", *1930 Sanayi Kongresi* ss. 218-234

(104) Cevat Sami-Hüsnü, *Nevsâl-i İktisat*, İzmir 1905, s. 119

(105) Scherzer, a.g.e., s. 176

(106) C.Nadir, *İzmir Rehberi*, İstanbul 1926, s. 95

Gıda kolu konusunda, ihracatlarının İzmir'den gerçekleşmesi açısından, Aydın Vilâyeti'nde bulunan meyanbalı fabrikalarına da kısaca değinmek gerekir. Ege bölgesinde bol miktarda yetişen meyan kökünden sağlanan meyanbalı, bazı içeceklerde, şekerleme ve kimyasal maddelerin üretiminde kullanılıyordu. İzmir'in ihraç ürünleri arasında belirli bir yeri olan meyan kökünün, yetiştiği yerlerde değerlendirilmesi amacıyla fabrika kurma girişimlerine 19.yüzyılın ikinci yarısında rastlanmaktadır.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1863'te Şahinoğlu Artin adında bir tüccar Söke'de bir meyan balı fabrikası kurmak için girişimde bulunmuştu (107). 1854-1875 yılları arasında "*Forbes ve Ortakları*" adlı İngiliz Şirketinin Aydın Sancağı'nda 4 meyan balı fabrikası kurmasıyla birlikte, bu süre içinde İzmir'den gerçekleştirilen meyan balı ihracatında 12 katlık bir artış sağlandı (108). 1890'larda Aydın, Alaşehir, Söke ve Nazilli'de birer meyan balı fabrikası faaliyette bulunuyordu (109).

Gıda sanayii alanında İzmir'de, 1913 sayımına göre 10'dan fazla işçi çalıştıran 23 kuruluş bulunuyordu. Bu sayı; İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ı kapsayan tüm sayım alanındaki gıda kolu kuruluşlarının % 30'unu oluşturmaktaydı (110). Bu oranın İstanbul için % 56.5 olduğu gözönüne alınırsa, gıda alanındaki üretim faaliyetlerinin tamamının bu iki şehirde toplandığı görülmektedir.

E- Diğer Sanayi Faaliyetleri

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de ticaret sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmeye başlamasıyla, çeşitli iş kollarında küçüklü büyüklü kuruluşlar ortaya çıkmıştı. Genelde tarımsal ürünlere dayanan ve ihracata yönelik faaliyetlerde bulunan bu kuruluşlara, 19. yüzyıl sonlarına doğru iç pazar için üretim yapan işletmelerin de katıldığı görülmektedir. Bu süreç içinde, daha önce belirtilen kuruluşların dışında, bazı üretim birimlerinin varlığından da söz etmek yerinde olur.

(107) *B.E.O. Gelen* , 550, 14/13

(108) Kurmuş, a.g.e., ss. 140-145

(109) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 760-762

(110) Ökçün, a.g.e., Tablo-I

1852'de İzmir'de bir bezir yağı fabrikası kurulması için girişimde bulunulduğunu görüyoruz. Tüccar Hüseyin Ağa'nın, keten tohumundan bezir yağı çıkarmak amacıyla kurmak istediği fabrika için, işlerine yabancı uyruklu bir kimseyi karıştırmamak ve padişah vakfına yılda 5.000 kuruş ödemek koşullarıyla, hükümet tarafından 10 yıl imtiyaz verildi (111).

1859 tarihli bir belgeden, İzmir'in havagazıyla aydınlatılması için gaz fabrikası ve gaz fenerleri kurulmasıyla ilgili girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda, 1857'de Mösyö Marşe (مارش) ile bir imtiyaz sözleşmesi yapılmışsa da, bu kişinin ölümü üzerine imtiyaz, önce varislerinden birine geçmiş, ancak onun bu işe yanaşmaması üzerine gazeteci Edvars (ادوارس) imtiyazın kendisine verilmesini istemişti. 1859'da Edvars'la Maliye hazinesine 10.000 frank teminat akçesi ödemesi koşuluyla yeni bir sözleşme yapılarak taraflarca onaylandı. 12 maddeden oluşan bu sözleşmenin hükümleri özetle şöyleydi:

1. Madde - İzmir şehrinin gaz fenerleriyle aydınlatılması için Edvars bir şirket kuracaktır.

2. Madde - İmtiyaz süresi sözleşmenin yapıldığı tarihten geçerli olmak üzere 40 yıl olacaktır.

3. Madde - Şirketin kuracağı fabrika, mağaza ve diğer yapıların önceden haritası çıkarılarak hükümetin onayına sunulacaktır.

4. Madde - 1 metreküp gazın fiyatı 1 mecdi lira 100 kuruş hesabıyla 110 parayı aşamayacaktır.

5. Madde - Sokaklara konulacak gaz boruları, trafiğin akışını engellemeyeceği gibi herhangi bir zarara yol açamayacaktır. Bu boruların dikilmesi bir hükümet görevlisinin denetimi altında yapılacaktır.

6. Madde - Şirket tarafından dikilecek fenerlerin ışığı beyaz olacak, saatte 100 (?) litre gaz yakan bir memenin ışığı, saatte 42 gram zeytinyağı yakan bir "karsel" (كارسل) kandilinin ışığına eşit olacaktır.

(111) *Cevdet-İhtisat* , 2183, 15 M 1269

7. Madde - Şirket gaz çıkarmak için maden kömüründen başka maddeler kullanmaya yetkili olmakla birlikte, bunların genel sağlığa zararlı olmaması gerekecektir.

8. Madde - Şirket imtiyaz fermanının tesliminde temin akçesi olarak 10.000 frank verecek, gaz fabrikası belirlenen sürede tamamlandığı takdirde, bu miktar kendilerine geri ödenecektir.

9. Madde - Gaz fabrikası yapımına, imtiyaz fermanı tarihinden itibaren 6 ay içinde başlanmış ve 2 yıl sonunda tamamlanmış olacaktır. Aksi halde sözleşme geçersiz sayılacaktır.

10. Madde - İmtiyaz tarihinden 20 yıl sonra şirket, kârının % 5'ini hükümete verecektir.

11. Madde - Bu sözleşme hükümlerinin yerine getirilmesinde anlaşmazlık olursa, 2 hakim görevlendirilecek, bunların kararı birbirine uymazsa 3. bir hâkim seçeceklerdir.

12. Madde - Şirket hükümetin izni olmadan bu imtiyazı başkasına satamayacaktır (112).

25 Nisan 1859 tarihinde hazırlanan ve 40 yıl gibi uzun bir süreyi kapsayan İzmir gaz fabrikası imtiyazıyla İzmir'in aydınlatılmasında önemli bir adım atılmıştır. O.Kurmuş, İzmir havagazı fabrikası imtiyazının 1862'de bir İngiliz şirketine verildiğinden, 100.000 Sterlin sermayesi olan bu şirketin, İzmir gaz fabrikasını Glaskow'da bulunan "*Laidloux and Sons* " firmasına yaptırdığından sözeder (113). Kurmuş'a göre, 20. yüzyıl başlarında şirketin 1200 abonesi vardı ve belediyeye yapılan anlaşma gereğince 1500 sokak lambasına havagazı sağlıyordu.

1890/91 yılına ait Aydın Salnamesinde yer alan bilgiye göre ise, "*İzmir Havagazı Şirketi* " ile yapılan sözleşme 28 Kasım 1859 tarihini taşımaktadır (114).

(112) *İrade - Dahiliye* , 28533, 22 N 1275 (Bkz. Ekler, Belge XVII, XVIII)

(113) Kurmuş, a.g.e., s. 252

(114) Bu sözleşme izin bkz.; *Aydın Salnamesi* , 1890/91, ss. 352-354

Yukarıda sözü edilen 25 Nisan 1859 tarihli belgenin sözleşme taslağı olduğu bilindiğine göre, Salnamenin verdiği bilgi gerçektir. Anılan salnameden, 1890 yılında havagazı şirketinin imtiyaz sahibinin Hiriyandis (*هیری انوس*) Efendi ve üretim memurunun Arakli[s] (*اراکلی*) Efendi olduğu anlaşılmaktadır.

İzmir'de tarımsal ürünlerle ilgili sanayileşmenin dışında, hammaddesi orman ürünlerinden kaynaklanan bazı üretim faaliyetlerinde de gelişmeler gözlenir. Bu alanda, özellikle kuru meyve ihracatının gerektirdiği ambalajlamaya bağlı olarak kutuculuk ve kerestecilik önemli bir yer tutar. İzmir'e özgü bir iş kolu olarak göze çarpan kutuculukla ilgili birçok küçük işletmenin yanısıra, 19. yüzyılın ikinci yarısında makineli üretimin gerçekleştiği kereste fabrikaları görülmeye başlanır.

1890'larda İzmir'de, ikisi Kordon, üçü Punta'da olmak üzere 5 kereste fabrikası bulunuyordu. Paterson, Dimo Issigoni, Keresteci Kumpanyası, Stiloğlu ve Fonderye (*فوندریه*)'ye ait olan bu kuruluşlarda, büyük ağaçlar, kalaslar kesilip biçilerek, kuru üzüm, incir vb. malların ambalajı için kutu ve sandıklar yapılırdı (115).

1896/97 tarihli Aydın Salnamesinden, Fonderye'ye ait fabrikanın o yıllarda kapandığı anlaşılmaktadır (116). 1890'da, İzmir şehri dışında, İzmir Sancağına bağlı kazalar arasında yalnız Urla'da bir "hızır" fabrikası vardı. Sirkecioğlu Penano[s] (*پنانو*)'ya ait bu kuruluşta 20 beygir gücünde bir makine kullanılmaktaydı (117).

1913'te, İzmir'de kutuculuk işleriyle uğraşan 8 önemli kuruluş vardı. Toplam 280 çalışanın bulunduğu bu işletmelerde yılda 1.6 milyon kutu yapılıyordu. 6.5 milyon kuruş değerindeki bu üretim, İzmir'in tüketiminin % 94.5'ünü karşılamaktaydı (118). Bu durum, ihracatın gerektirdiği ambalajlama işinde İzmir'in kendine yeterli bir düzeyde bulunduğunu göstermektedir.

(115) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 388.

(116) *Aydın Salnamesi* , 1896/97, s. 110

(117) *Aydın Salnamesi* , 1890/91, s. 759

(118) Ökçün, a.g.e., s. 118

İzmir'in geleneksel iş kollarından biri de dericilikti. 1884'te İzmir Sancağı'nda, 5'i İzmir, 6'sı Menemen, 17'si Ödemiş ve 35'i Bergama'da olmak üzere toplam 62 debbağhane vardı (119). Debbağhanelerde ilkel yöntemlerle yarı işlenmiş hale getirilen deriler Avrupa'ya ihraç edilir ve orada işlendikten sonra büyük fiyat farkıyla geri dönerdi. Batı Anadolu ormanlarında bol miktarda yetişen ve içerdiği tanin maddesi nedeniyle derinin işlenmesinde kullanılan palamut, İzmir'in ihraç ürünleri arasında ilk sıralarda yer almaktaydı.

19. yüzyıl sonlarına doğru palamutözü fabrikasının kurulmasıyla, dericilikte gelişmeler oldu. 1891'de İngiliz Whittall şirketinin kurduğu palamut özü fabrikasında üretilen tanin, ince derilerin işlenmesine ve ucuz ayakkabı yapımına ortam sağladı. Bundan sonra İzmir'de ayakkabıcılık, ikisi İngiliz olan altı tüccarın denetimi altına girdi. Bu tüccarlar istedikleri nitelikteki ayakkabıyı 15 örgütleyici aracılığıyla, genellikle evlerinde çalışan 1500 kadar ayakkabıcıya malzemeleriyle birlikte sipariş verirler ve yapılan ayakkabıları toplayarak İzmir'de ya da diğer yörelerde satarlardı (120).

1909'da, Mc Arthur anonim şirketinin kurduğu palamutözü fabrikasıyla, İzmir'in yıllık palamutözü üretimi 2.900 tona yükseldi. Bu miktarın üçte birinden fazlası ihraç ediliyordu. Whittall ve Mc Arthur şirketlerine ait palamutözü fabrikalarında, 130 beygir gücünde 2 buhar makinası kullanılıyor ve her iki kuruluşta toplam 140 kişi yılda dokuz ay aralıksız çalışıyordu (121).

19. yüzyılda anılan sanayi faaliyetleri dışında İzmir'de, bölgede yetişen ürünlere dayalı veya el becerisi gerektiren bazı iş kollarındaki işletmelerin de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak, bunlar daha çok geçimlik düzeyde, bir kaç kişinin çalıştığı küçük işyerleri olduğundan, konumuzun kapsamına girmemektedir. Bununla birlikte, Ege bölgesinde pamuktan sonra en çok yetişen ürünlerden biri olan tütünden kısaca söz etmek yerinde olur.

(119) *Aydın Salnamesi*, 1884/85, s. 241

(120) Kurmuş, a.g.e., s. 128, 153

(121) Ökçün, a.g.e., ss. 197-198

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'daki pamuk tarımına İngilizlerin el atmasına karşılık Fransızların ilgi alanı tütün olmuştur. Fransızlar, bölgedeki tütün ekimini özellikle 1857'den sonra yaptıkları alımlarla desteklerken, aynı zamanda denetimleri altında tutmaya da özen gösterdiler. "*Düyun-u Umumiye*"nin kuruluşundan sonra 1883'te tütün tekeline ele geçiren ve kısaca "*Reji*" diye anılan şirketteki en büyük payın Fransızların oluşu, bu ilginin kanıtıdır. Osmanlı hükümeti 1871'de tekeline aldığı tütün üretimini ancak 12 yıl elinde tutabildi.

1880/81 tarihli Aydın Salnamesinde, İzmir'de 7 "*tütün fabrikası*" olduğu belirtilmekle birlikte, bunlara tütün işleme atölyeleri demek daha uygun olur. Biri dışında sahiplerinin gayr-i müslim olmasına karşılık yöneticilerinin Türk oluşuyla dikkati çeken bu işletmeler şunlardı (122):

Fabrikanın Adı	Memuru	Muavini
Simonoğlu Yorgaki[s]	Ahmet Bey	Hasan Efendi
Pergeli[s]	Muhammed Efendi	diğer Muhammed E.
Ahmet Rasim	Ahmet Efendi	Tevfik Efendi
Şahinoğlu Yuan[nis]	Neşet Efendi	Ahmet Efendi
Zako	Abdülkadir Efendi	Harun Efendi
Şekeroğlu Yuan[nis]	Ahmet Efendi	Mustafa Efendi
Armenoğlu Pavli	Ahmet Efendi	Tevfik Efendi

Tütün tekelinin "*Reji*" yönetimine geçmesinden sonra 1884'te İzmir'de bir tütün fabrikası kuruldu. Güçlü motorlar ve 1 tütün paketleme makinesiyle donanımlı bulunan bu fabrikada sigara yapılabilirdi. 1915'te, İstanbul tütün fabrikasıyla birlikte, çalışanların toplamı 1086'sı kadın olmak üzere 2237 idi (123).

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi istatistiği kavramı bulunmadığı gibi devlet kurumları dışında kalan özel kuruluşlarla ilgili kayıtlara

(122) *Aydın Salnamesi*, 1880/81, s. 57

(123) Ökçün, a.g.e., s. 70

pek rastlanmaması, bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi sağlanmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle İzmir'deki sanayi faaliyetleriyle ilgili bilgilerimiz de, arşiv belgeleri, salnameler, yerel basın ve bazı yabancı kaynaklarla sınırlı kalmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetinin sanayi ve işyerleri sayımı yapmak gereğini duyması üzerine "*Ticaret ve Ziraat Nezâreti*" tarafından 1913, 1915 (1329,1331) sanayi istatistikleri hazırlandı. G.Ökçün'ün sadeleştirerek yayımladığı, Ege ve Marmara bölgelerini kapsayan bu sayımın sonuçları, o yıllardaki sanayinin durumu hakkında kısmen de olsa bir fikir vermektedir. Bu istatistiklere göre, 1913'te İzmir'de 10'dan fazla kişinin çalıştığı kuruluşların sanayi kollarına dağılımı şöyleydi:

Gıda	23
Toprak	1
Deri	2
Ağaç	9
Dokuma	6
Kırtasiye	11
Kimya	8
Toplam	60

1915'te, dokuma kolunda 2 kuruluşun daha katılmasıyla kuruluş sayısı 62'ye yükselmiştir. Bu sayım sonuçlarından, Bursa'da ipek dokumacılığıyla ilgili kuruluşlar bir yana bırakılırsa, Osmanlı sanayiinin İstanbul ve İzmir'de odaklaştığı anlaşılmaktadır. Kırtasiye kolunda sayılan 11 kuruluş, İzmir'de bulunan matbaalardır.

Aydın Salnamelerinde, 19. yüzyılın sonlarında İzmir'de 30 fabrika bulunduğu belirtildiğine göre, matbaaların dışında, 1913'te kuruluş sayısında % 61'lik bir artış olduğu görülmektedir. Bu durum, sanayileşme sürecinde İzmir'in belirli bir gelişim çizgisinde bulunduğunu yansıtmaktadır.

F- Çalışanların Durumu - Ücretler

Bugüne kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve özel sektör kuruluşlarında çalışan kesimin kazançlarını ve yaşam standartlarını gerçekçi bir

biçimde yansıtan, geniş boyutlu bir araştırmaya hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. İktisat tarihi araştırmacılarının, biraz da kaynak bilgisi yetersizliğinden, bu alana girmeye pek cesaret edememeleri, sanayi tarihimiz açısından önemli bir boşluk doğurmuştur. Bu nedenle, işçi sınıfıyla ilgili bilgiler, 19. yüzyılın kısaca geçiştirildiği ve II. Meşrutiyet döneminin yüzeysel bir biçimde irdelendiği çalışmalarla sınırlı kalmıştır.

Bununla birlikte, Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde bulunan "*Hazine-i Hassa*" tasnifinde yer alan belgeler, Osmanlı ekonomik ve toplumsal tarih araştırmalarına yeni bir boyut getirecek niteliktedir. "*Hazine-i Hassa*" defterlerinde, 19. yüzyıl ortalarında devlet fabrikalarının faaliyetleri, muhasebe özetleri, yurt dışından getirilen teknik personel, ödenen ücretler vb. konularda bilgiler bulunmaktadır. Bu defterler üzerinde yapılacak geniş çaplı bir araştırmayla birlikte, aynı döneme ait gıda ve eşya fiyatlarının ortaya çıkarılması, bir çok sosyolojik değerlendirmeye ışık tutulmasını sağlayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfının doğuşuyla ilgili ilk belirtiler, Abdülmecit dönemindeki sanayileşme süreciyle birlikte görülmeye başlanır. Bu süreç içinde, sanayi kuruluşlarının nitelikli eleman gereksinimi Avrupa'dan getirilen teknisyen ve ustalarla karşılanıyor, basit işlerde yerli iş gücü kullanılıyordu. Zamanla, ülkelerine geri dönen yabancı ustaların bıraktığı boşluğu Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklar doldurdu. Yerli ve yabancı işçiler arasındaki ücret farkları, etnik ayrılıklar gibi nedenlerin, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi dayanışması ve işçi sınıfı bilincini engelleyen başlıca etkenler olduğu görülür.

1846/48 yıllarında İzmit Çuha ve Hereke Kumaş fabrikalarında çalışanların ücretleriyle ilgili aşağıdaki örnekler, aynı yıllarda faaliyete geçen İzmir Kağıt Fabrikası'nda ve diğer sanayi kuruluşlarında çalışanların kazançları konusunda da bir fikir sağlayabilir.

İzmit Çuha Fabrikası (124)

Memur maaşları	Aylık(kuruş)
Direktör İstefan	2500
Yazıcı Tomas	500
Yazıcı Agobyan	500
Tercüman	750
Hekim	1500
Çuha anbarcısı Ohannes	500
Eşya anbarcısı Karabet	400
[Toplam]	6650

Frenk ustaların maaşı	
İplikçi	1792
Boyacı	1474
Makaracı	1433.5
Makaracı	1433.5
Çulhacı	1433.5
Denkçi	1433.5
Cakarcı	1792
..... (okunamadı)	1433.5
Tarak zırhlarının ustası	1433
Tarak döğücü	896
..... (okunamadı)	880
..... (okunamadı)	330
[Toplam]	15764.5

Reaya ustalarının maaşı	
Ustabaşı Avanes	2000
Eczacı	450
..... (okunamadı)	600
..... (okunamadı)	500
Düğmeci	600
Yüncü	300
Çözücü	600
Çulhacıbaşı	600
Bazarcı	200
[Toplam]	5850

(124) *Hazine-i Hassa* , 65, Vr. 68/1

Örücü maaşı	Aylık(kuruş)
Raşid Efendi	650
Nazif Ağa	500
Edhem Ağa	350
[Toplam]	1500

Bekçi maaşı	
Bekçibaşı Mehmet Ağa	350
Daire bekçisi Hasan Ağa	150
Frenk ustalarının daire bekçisi	
Karabet	150
Daire Hizmetçisi	130
[Toplam]	780

Zaptiye maaşları	
Mülazim Ali Ağa	250
Süvari Hasan Ağa	220
Süvari İsmail Ağa	220
Süvari (okunamadı)	220
Süvari (")	200
Piyade Kürd Mustafa Ağa	180
Piyade Mustafa Ağa	180
Piyade Halil Ağa	180
Piyade Salih Ağa	150
Piyade Şahin	180
Piyade Kirkor	180
[Toplam]	2170

Mütekaidin (Emekli) maaşı	
Ohannes	100
Kirkor	100
Serkiz	100
Diğer Ohannes	100
Toplam	400

Sâysis () maaşları	
Ahmed Ağa	150
Mehmed Ağa	150
[Toplam]	300

Buna göre İzmit çuha fabrikasında memur, teknik eleman, güvenlik görevlisi vs. olarak maaş alan 52 kişinin aylıkları toplam 33424.5 kuruş idi. Buna karşılık aynı fabrikada çalışan vasıfsız 259 işçinin aylık ücretlerinin toplamı 40650 kuruştı. İşçi gündelikleri 4-20 kuruş arasında değişmekle birlikte, çoğunluk düşük ücretle çalışıyordu. 259 işçinin, aldıkları ücretlere göre dağılımı şöyleydi (125):

İşçi sayısı	Kişi başına gündelik (kuruş)
2	20
1	16
3	15
3	14
2	13
9	10
9	9
21	8
41	7
18	6
29	5
74	4
47	6
Toplam	259
	1626

$1626 \times 25 = 40650$ (1 ay 25 gün olarak hesaplanmıştır).

İzmit çuha fabrikasıyla aynı yıllarda kurulan ve yine bir devlet kuruluşu olan Hereke kumaş fabrikasında da benzer bir tablo göze çarpmaktadır. Memur, teknik eleman ve güvenlik görevlisi olarak maaş alan 33 kişinin toplam aylıklarının 22064 kuruş olmasına karşılık, 82 vasıfsız işçinin aylıklarının toplamı ancak 15362 kuruştur. Reaya ustası olarak adı geçen 9 Ermeninin maaşları, Avrupalı 8 ustanın maaşlarının dörtte biri kadardı. Reaya ustalarından başka, birinci grupta yer alan personelden, memurlar ve bekçiler de Ermeniydi. 82 işçinin aldıkları ücretlere göre dağılımı şöyleydi (126):

(125) *Hazine-i Hassa* , 65, Vr. 68/2

(126) *Hazine-i Hassa* , 65, Vr. 69/1

İşçi	Gündelik
1	30
1	25
1	22
1	17
6	15
4	12
1	11
5	10
2	9.5
2	9
3	8
5	7
10	6
1	5.5
10	5
27	4
2	1
Toplam	82
	614.5

614.5 x 25 = 15362

1845'te İzmir muhassılına gönderilen bir yazıdan, kazalarda gece-gündüz dolaşarak görev yapan zaptiyelerin aylık maaşlarınının 100 kuruş olduğu anlaşılmaktadır (127). Buna karşılık, devlet fabrikalarında güvenlik görevini yürüten zaptiyelerin hemen hemen bir kat daha fazla maaş almaları eşitsiz uygulamalar olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte inşaat sektöründe çalışanların durumunun fabrika işçilerine yakın olduğu görülüyor.

1848'de, binaların yangına karşı daha güvenli yapılması düşüncesiyle inşaat sektörü desteklenmek istenmişti. Bu amaçla, İstanbul'a yeterli sayıda usta gönderilmesi için gerekli yerlere duyurular yapıldı ve "Meclis-i Vâlâ" nın toplantılarında inşaat işleriyle ilgili ücretler belirlendi. "Takvim-i Vakayi " de yayımlanan bu ücretler şöyleydi (128):

(127) *Cevdet - Zaptiye* , 3793, 7 L 1261

(128) *Takvim-i Vakayi* ,19 Ekim 1848, sayı: 392

Çalışan	gündelik (kuruş)
Kalfa	15
Âlâ dülger	12
Çırac dülger	8
Silici başı	14
Silici ustası	12
Silici çırağı	8
Duvarcı kalfası	13
Duvarcı ustası	11
Duvarcı çırağı	7
Sıvacı başı	13
Sıvacı kalemkârî	12
Sıvacı sadekârî	11
Nakkaş başı	13
Nakkaş kalemkârî	12
Nakkaş sadekârî	11
Irgad başı	10
Hamal	7
Harçcı rençber	7
Adi rençber	6
Tekneci	5
Lağımçı başı	10
Lağımçı	8
Suyolcu	10
Kurşuncu	12
Taşçıbaşı	13
Taşçı ustası	11
Marangoz	11

C. Issawi'nin 1841-42 yıllarında İzmir'de duvarcı ve taşçılar için vermiş olduğu 11-13 kuruşluk değerlerin "Takvim-i Vakayi " de yayımlanan ücretlerle uyum içinde olması, diğer değerlerin de, İzmir'de geçerli olduğu izlenimini vermektedir (129).

1850'de inşaat sektöründe çalışanların ücretlerinin "Ebniyye Meclisi " tarafından belirlenmesi kararlaştırıldı (130). Bunun çalışanlara bir yararı

(129) C. Issawi, "Wages in Turkey : 1850-1914", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s: 268

(130) B.E.O. 550-14/13, Gelen, 23 B 1266

olmadığı gibi, bir "narh " kurumu olarak görev yapması ücretlerin yerinde saymasına neden oldu. "Ebniyye Meclisi " nin belirlediği ücretlerin altında ya da üstünde iş yapmak yasaktı. 1862'ye gelindiğinde ücretler hemen hemen 1848 yılına eşdeğerdi (131):

Neccar Kalfası	Gündelik (kuruş)
1. Sınıf	50
2. Sınıf	30
3. Sınıf	20
Neccar işbaşısı	20

Neccar, Silici, Doğramacı

Âlâ neccar	15
Evsat neccar	12
Çırac	10
Bıçkıcı ve marangoz	12

Duvarcı,hamamcı,taşçı,nakkaş sıvacı,badanacı vs.

Âlâ	13
Evsat	11
Çırac	9
Ağaç ve taş oymacısı, kalemkâr nakkaş	17
Rihtımcı âlâ	20
Evsat	15
Çırac	13
Suyolcu	13
Camcı	13
Kurşuncu	15
Lağımçı, kuyu hafr eden	12
çirkab içinde işleyen	10
keriz ve temel hafreden	8
Kaldırımçı	10
Bina hamalı	8
Harç yapan rençber	7

(131) *Tercüman-ı Ahvâl* , 24 Eylül 1862, sayı: 236

Evsat	6
Tekneci	5
Cam silici	8
Irgadbaşı âlâ	12
Evsat	10
Edna	8
Hırvat kuyu ve taş ocağında işleyen	12
Takımı kendisinin olmak üzere minarelerde işleyen	35
Kubbe ve sair yüksek yerlerde işleyen	250
Hallac kalfası	15
Sefine (gemi) kalafatçısı	15
Yorgancı kalfası	15

Görüldüğü gibi inşaat sektöründe ustalar 13-20, vasıflı işçiler 10-15, vasıfsız işçiler ve çıraklar 5-10 kuruş arasında değişen gündeliklerle çalışıyorlardı. Buna göre, bu sektörde çalışanların aylıkları, ay 25 gün hesabıyla ortalama 125-500 kuruş civarındaydı.

1865/66 yıllarına ait Aydın Vilâyetini konu alan maliye defterinde devlet kapısında görev yapan memur ve askerlerin maaşları belirtilmektedir. Bu kesimle ilgili olarak aşağıda verilen bazı örnekler, inşaat sektöründe çalışanların kazançlarıyla bir kıyaslama yapabilmemizi sağlar (132):

Memur	Aylık (kuruş)
Vali Ahmet Paşa	40.000
Kaymakam maaşı	7.000
Tire Kazası Müdürü	1.000
Ödemiş Kazası Müdürü	1.000
Mal baş kitabetliği	2.500
Mal baş kitabetliği vekili	1.250
Aydın Sancağı Sandık Emni (Ohannes)	400
Tire kâtibi	200
Bayındır kâtibi	170
Ayasuluğ kâtibi	80

(132) MAD . 19454, Mali 1281

Tapu kâtipleri	
Şakir efendi	300
Mazhar efendi	250
Ahmet Edip efendi	200
Sayıcılar (Artın ve Öseb)	150
Sandık hamalı	50
Kolağası	650
Yüzbaşı	390
Zaptiye kâtibi	400
Mülâzım	220
Çavuş	200
Onbaşı	120
Süvari neferi	180
Piyade neferi	100

Andığımız maliye defteriyle aynı yıla ait bir başka belge memur maaşlarıyla ilgili düşüncelerimize biraz daha açıklık getirmektedir. 1865 tarihli söz konusu belgede, İzmir-Kasaba demiryolunda görevlendirilmek üzere 400 kuruş maaşla 1 memur, 350 kuruş maaşla 1 kâtip ve 115'er kuruş maaşla 5 kolcu tayin edildiğinden sözedilmektedir (133).

1871'de İzmir Hisar Camii'nin onarımında çalışan işçilerin ücretleri ise şöyleydi (134):

	Gündelik (kuruş)
Usta	16-19
Sıvacı	22
Taşçı	20
Boyacı	19.5
Irgat	3.3-11

1870'lerde İzmir'deki demir fabrikalarında çalışan vasıfsız işçilerin kazançları ırgatlardan birkaç kuruş daha fazlaydı. Bu fabrikaların en ünlüleri olan Issigonis ve Paps kuruluşlarında ücret dağılımı şu şekildeydi (135):

(133) *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24208, 25 R 1282

(134) *İzm. Şer. Sic. S.*, D.7, 27 Ra 1288, s.39

(135) Scherzer, a.g.e., ss. 175-176

Fabrikanın Adı	Çalıştırdığı İşçi Sayısı	Gündelikler (kuruş)		
		Ustalar	Vasıfsız İşçiler	Çocuklar
İssögonis	60-70	15-70	10-15	5-8
Paps	30-35	40-50	10-18	5-8

Bu fabrikalarda çalışma süresi 10 saatti. Pazar günleri ve gece vardiyası için çift gündelik ödenirdi. 1913 sayımında İzmir'deki 7 madeni eşya fabrikasında çalışan 350 işçinin ortalama ücretlerinin 15 kuruş olarak belirtilmesi, bu sektörde uzun bir süre ücretlerde hiçbir artış olmadığını göstermektedir (136). 1875'de İstanbul, İzmir gibi liman şehirlerinde ustabaşılar 30, vasıfsız işçiler 10-12, duvarcı ve marangozlar 15-20 kuruş civarında gündelikle çalışıyorlardı (137).

Batı Anadolu'da yaygın bir biçimde görülen el tezgâhı dokumacılığında genellikle kadınlar ve çocuklar çalışmaktaydı. 1890'larda Tavas'daki 185 dokuma tezgâhında çalışanların 143'ü kadındı (138). 19. yüzyılın sonlarında Uşak'ta 1000 halı tezgâhında 3000'in üzerinde kadın ve kız çocuğu çalışıyordu (139). Yabancı tüccarların siparişleri doğrultusunda iş üretilen dokuma sektöründe ücretler 1870'lerde günlük 1.5 kuruş veya haftalık 7-8 kuruş civarındaydı (140). Yabancı sermayeye dayanan sanayi kuruluşlarında yerli işçiler ağır iş koşullarında düşük ücretlerle çalıştırılıyordu. 16 saati bulan iş gününe karşılık aldıkları ücret 6-7 kuruşu geçmiyordu (141). 1880'de işçi emeğinin ucuzluğu konusunda Sakızlı Ohannes'in şu yargısı dikkati çekmektedir: "*Eğer memleketde sermaye az ve amele çok ise ashâb-ı sermaye ister istemez amelenin hissesini taklil ederler ...*" (142). 1890/91 yılına ait Aydın Salnamesinde ise, Vilâyetin çoğu yerlerinde işçi azlığından dolayı işçi ücretlerinin iki kat arttığından sözedilmektedir. Anılan salnamede, o yıllarda işçi ücretlerinin 4-6 kuruştan 8-12 kuruşa yükselmesinde, daha önce işsizlikten dolayı diğer vilâyetlerden gelen işçilerin artık kendi yörelerinde tarımla uğraşmaya başlamalarının etken olduğu öne sürülmektedir

(136) Ökçün, a.g.e., ss. 205-206

(137) T.Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s. 42

(138) *Aydın Salnamesi*, 1890/91, s. 748

(139) P.Lindau "1900'lerde İzmir" (Çev. S.Ünlü), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1985, (İstanbul), s. 167

(140) Scherzer, a.g.e., s. 171

(141) L.Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul 1951, s.3

(142) Sakızlı Ohannes, *İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul 1881, s. 314

(143). Bunda, özellikle demiryolu şirketlerinin işçileri acımasızca kullanmalarının da rolü vardı. Alman emperyalizminin simgelerinden biri sayılan "Anadolu - Bağdad Demiryolu " şirketinin bir genel müdürünün, "yerli amele bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytinle geçinir "sözünü dilinden düşürmediğini belirten Dr.Arangelos Gavril, bu kişinin 1899'da çıkardığı bir yazıyla, saat ücretlerinin hesaplanmasında öğle yemeği, tuvalet gibi zorunlu ayrılılarda geçen süreyi düşürdüğünü, inşaat işlerinde çalışan işçilerin işbaşına geliş sürelerinin mesaiye dahil olması nedeniyle, bataklık işyerlerinde yatıp kalkmaları zorunluğu getirdiğini aktarmaktadır (144).

İncelenebilen arşiv kaynaklarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi haklarıyla ilgili ilk düzenleme 8 Nisan 1875 tarihli emeklilik yönetmeliğidir. "Tersâne-i Âmire'de müstahdem amele-i daimenin mütekaidini ile bunların eytam ve erâmiline tahsis olunacak maaşat hakkında nizâmname" başlığı altında yayımlanan bu yönetmelik, Tersane-i Âmire ile taşra tersanelerinde ve donanmayla ilgili diğer yerlerde çalışan işçileri kapsamaktaydı (145).

4 bölümde toplanmış 30 maddeden oluşan bu yönetmeliğin birinci bölümünde "Amele tekaüd sandukının suret-i teşkil ve idaresi " , ikinci bölümünde "Mütekaidine tahsis olunacak kıdem maaşları " , üçüncü bölümünde "Sakat olan amele-i daimeye tahsis olunacak tekaüd maaşları " , dördüncü bölümünde "Amele-i daimenin eytam ve eramiline tahsis kılınacak maaşlar " konuları ele alınmıştı. Birinci maddede, işçi ve emekli ücretlerinden % 2 oranında yapılacak kesintinin "Amele Sandığı " adıyla açılacak sandıkta toplanacağı ve bunların kullanılmasının "Askeri Eytam Sandığı Nizâmatı " hükümlerine göre olacağı belirtilmekteydi.

Bu yönetmeliğin, devlet sektöründe çalışanların bir kısmına bazı haklar sağladığı görülmektedir. Ancak, giderek genişleyen işçi yığınlarının güvenlikleri ve gelecekleri sermayedarların insafına terkedilmişti. Örneğin, 14 Temmuz 1891'de

(143) Aydın Salnamesi, 1890/91, s. 707

(144) A. Gavril, Anadolu - Bağdad Demiryolları İdaresinin İçyüzü , İstanbul 1909, ss. 161-166

(145) İrade, Meclis-i Mahsus, 2299, 2 R 1292

tren altında kalarak can veren Aydın demiryolu işçilerinden Kayserili Eyüp oğlu Hasan Çavuş'un (146), ya da 13 Ağustos 1898'de, Fransız Aleksandr Fonderye (*علکندر فوندریه*)'ye ait İzmir 2.Kordon'daki meyhan ve yapağı fabrikasında çıkan yangında hayatını kaybettikleri söylenen 2-3 işçinin (147), haklarını koruyacak hiçbir kurum yoktu.

1895'te, Tophane fabrikaları işçilerinden bir grup gizlice "*Osmanlı Amele Cemiyeti*" ni kurmuştu. Ancak, işçinin kötü durumunu basına yansıtmaya çalışan bu örgüt, 1 yıl kadar faaliyet gösterdikten sonra kurucuları tutuklanarak dağıtıldı (148).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk grevler, II.Meşrutiyet'in ilanından sonra görülmeye başlandı. 1908 yılının Ağustos ve Eylül aylarında, işçilerin yoğun olduğu bütün bölgelere yayılan grev dalgasına Aydın demiryolu işçileri de katıldı. Ücretlerin düşüklüğü ve çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle başlatılan grevler sonucu, Aydın hattında incir sevkiyatı durmuş ve mallar İzmir'e develerle taşınmıştı.

Hüseyin Avni, grevler süresince ticaret merkezlerinden hükümete, ürünlerin bozulacağını ve ticaretin altüst olacağını bildiren bir sürü telgraflar çekildiğini, İstanbul'da çıkan "*İkdam*" ve "*İstanbul Ticaret Odası*" gazetelerinde Türk işçisine karşı yabancı çıkarlarını savunan yazılar yayımlandığını, gelen baskılar sonucu üç gün süren grevin durduğunu belirtmektedir (149). H.Avni ayrıca, İzmir'deki olaylarda, Punta (Alsancak) istasyonunda işçilerle jandarma arasında çıkan çatışmalarda, 1 işçinin öldüğünden ve birkaç kişinin yaralandığından söz eder (150).

Grevlerin ve yapılan eylemlerin, işçi hakları konusunda önemli bir etkisi olmadı. İşçiler, düşük ücretlerle sağlığa uygun olmayan, havasız, rutubetli ortamlarda günde 9-12 saat çalışmaya devam ettiler.

1913-15 yıllarına ait sanayi istatistiklerine göre, çeşitli iş kollarında işçilerin aldıkları ortalama ücretler şöyleydi (151):

(146) *İzm.Şer.Sic.* D.44, s. 99

(147) *Ahenk*, 14.8.1898, sayı: 604

(148) Erişçi, a.g.e., s. 8

(149) H. Avni, Şanda, *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul 1962, ss. 22-23

(150) Şanda, a.g.e., s. 25

(151) Ökçün, a.g.e., s. 19

İş Kolu	Ortalama gündelik (kuruş)	
	1913	1915
Gıda Sanayi	11.8	14.2
Değirmencilik	15.1	16.2
Biracılık	14.4	19.6
Buzculuk	15	-
Dokuma Sanayii	6.1	6.8
Deri Sanayii	13.6	13.9
Kağıt Sanayii	11.7	13.6
Ağaç Sanayii	16.9	16
Marangozluk	16.3	14.2
Kutuculuk	17.5	19
Kimya Sanayi	13.7	-

Bununla birlikte, özellikle dokumacılık gibi, çalışanların çoğunluğunu kadınların ve çocukların oluşturduğu bazı iş kollarında ücretler, yukarıda verilen ortalamaların oldukça altındaydı. Örneğin, İngiliz "*The Oriental Carpet Manufactur Ltd* " şirketinin halı tezgahlarında çalışan 15.000 kadın ve çocuk işçinin çoğunluğu ancak 1.6 kuruş ücret alabilmekteydi (152).

1913'lerde İzmir bölgesinde büyük küçük çeşitli sanayi kuruluşlarında toplam 21914 çalışan vardı (153).

G- Gıda ve Eşya Fiyatları

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de çalışanların alım gücü konusunda başlıca kaynak, bu süreçle ilgili İzmir şer'iyeye sicilleridir. Yüzyılın sonlarına doğru yerel basında erzak fiyatları hakkında bazı bilgiler bulunmaktaysa da, gıda ve eşya fiyatlarıyla ilgili olarak, kadınların tuttuğu tereke (ölen kimsenin bıraktığı mal varlığı) kayıtlarında yer alan zengin materyale bir başka kaynaktan rastlamak çok zordur.

(152) Erişçi, a.g.e., s. 12

(153) V.Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1970, s. 286

Sözcüğümüz tereke kayıtlarındaki bilgilerden o döneme ait geçim indeksleri konusunda kısmen bir fikir edinilebilmektedir. Ancak, bu kayıtlar incelenirken, kadıların "kısmet resmi" ni fazla tutma eğiliminden kaynaklanan fiyat yüksekliklerini ya da, eşyanın niteliğinin tam olarak belirtilmemesinin yol açtığı aşırı fiyat farklılıklarını gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu uyarılar ışığında, incelediğimiz döneme ait İzmir şer'iyye sicilleri 2-51 numaralar arasındaki kassam defterlerinde bulunan gıda, eşya ve giyecek fiyatlarının dökümünü çıkardığımızda, ücretlilerin alım güçleri konusunda ilginç değerlendirmeler yapabileme şansını yakalıyoruz (Bkz. Çizelge XX-XXVI).

Buna göre, gıda ve eşya fiyatları 1850-1865 yılları arasında belirli bir yükselme gösterdikten sonra 1875'e kadar duraksamış, 1880'den başlayarak yüzyılın sonuna kadar uzanan süreçte yeniden bir tırmanma eğilimine geçmiştir. Buna karşılık çalışanların gelirlerinde önemli bir artış gerçekleşmemiştir.

19. yüzyıl ortalarında 8-10 kuruş civarında gündelik alan niteliksiz bir işçi bu ücretle, 1 okka şeker ve 1 okka zeytinyağı alabiliyordu. 1870'lerde aldığı ücret ancak 1 okka zentinyağına yetmeye başladı. Şeker, kahve, sadeyağ pahalı gıda maddeleriydi. 1853/56 yıllarında sıradan bir işçi aylık kazancıyla 35-40 okka koyun eti alabilirken, 1893/94'te 20-25 okka alabilir hale geldi (154).

Görüldüğü gibi, ele aldığımız dönemde enflasyon karşısında sabit ücretlilerin reel alım güçleri giderek gerilemiştir. Bununla birlikte, aylık geliri 300-600 kuruş arasında değişen nitelikli işçilerin ve orta dereceli memurların geçim standartları, geniş halk yığınlarına göre nisbeten iyi sayılırdı. Aylık ortalama 450 kuruş kazancı olan bir çalışan bununla 1868/69'da, beşer okka pirinç, şehriye, nohut, kuru fasulye, tulum peyniri, şeker, zeytinyağı, koyun eti, 3 çift çorab, 2 çift ayakkabı, 1 yelek, 1 gömlek, 1 yorgan, 1 döşek, 1 kilim alabilirdi. Pirinç, şeker, kahve gibi ithal malı gıdalarla, yurt dışından gelen sanayi ürünlerinin pahalı olmasına karşı, yerli malların, özellikle tarımsal ürünlerin fiyatı düşüktü.

(154) *İzm. Şer.Sic. 2-51 nolu kassam defterleri.*

İzmir ve İstanbul'da çeşitli sektörlerde çalışanların aldıkları ücretlerin birbirine yakınlığı gözönüne alınır, İstanbul belediyesinin bazı temel gıda maddeleri için belirlediği fiyatları, İzmir'de de geçerli saymak mümkündür.

Şehremaneti tarafından verilen narh pususulalarına göre, 1862/63 yıllarında İstanbul'da erzak fiyatları şöyleydi (155):

Cinsi	(1 k i y y e s i)	
	Kuruş	Para
Âlâ reşid pirinci	3	20
Âlâ Ceneve pirinci	3	
Âlâ Eflâk sade yağ	18	
Âlâ karışık sade yağ	14	
Zeytinyağı	8	20
Has francala ekmek		80
Normal ekmek		60
Kaşar peyniri	6	20
Tulum "	5	20
Kuru fasulye	1	30
Âlâ Nohut		90
Orta Nohut		80
Mercimek		90
İzmir börülcesi		90
Âlâ bulgur		90
Has un		80
Âlâ zeytin		120
Kayseri pastırması		400
İzmir narı		65
Torba yoğurdu		90
Lahana		10-13
Pırasa		12-15
İspanak		50 (100 demet)
Havuç		15

Bir malın, şehremanetince belirlenen fiyatının altında ya da üstünde satışının yapılması yasaktı.

(155) *Tercüman-ı Ahvâl*, 1862/63, sayı: 260-301.

Anılan narh pusulaları ve İzmir şeriyeye sicillerinden derlenen gıda ve eşya fiyatları dikkate alınarak, 19. yüzyılın işçisiyle günümüzün işçisinin alım gücü karşılaştırıldığında ortaya şaşırtıcı benzerlikler çıkmaktadır. 1870'lerde İzmir'de sıradan bir fabrika işçisi günlük kazancıyla 1,5 okka et ya da 1,5 okka kaşar peyniri alabilmekteydi. Bugün de, bir işçi gündeliğinin alım gücü ancak bu kadardır. 1890'lı yıllarda nitelikli bir fabrika işçisinin gündeliği, okkası 60 paradan, 15-20 okka ekmeğe almaya yetebilmekteydi. 1 okkanın yaklaşık 1240 gram olduğu düşünülürse bu, günümüzün 310 gramlık ekmeklerinden 60-80 kadarına bedel demektir. Bununla birlikte eşya ve giyecek fiyatlarının pahalılığı, işçileri azla yetinmeye zorlamıştır. Scherzer, 1870'lerde 50 dirhem helva ve 1 dilim ekmeğin, bir işçinin bir günlük yiyeceği olduğunu belirtir (156).

Bütün bu veriler, 19. yüzyıldan günümüze kadar uzanan bir süreçte, sabit ücretli çalışanların alım güçlerinde ve refah düzeylerinde önemli bir gelişme sağlanamadığını yansıtmaktadır.

(156) Scherzer, a.g.e., s. 176.

Çizelge XX: Gıda Fiyatları

Cins	Yıl	1853/54		1858/59		1863/64		1865/66		1868/69		1873/74		1887/88	
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Pirinç	1 Okka	2	15	2	36			2	15	2	10	3	5		
Şehriye	.					2	20			2	20			3	35
Nohut	.									1	30			2	5
Kuru Fasulye	.									1	10			2	25
Tulum Peyniri	.	5	25							5	.				
Kaşar Peyniri	.	5	30			7	.							11	20
Şeker	.	5	7					5	15	6	.	5	15	4	30
Kahve	.	10	15			13	20	10	.			12	20	22	.
Sade Yağ	.	9	10			14	.								
Zeytin Yağı	.	5	.			7	35			11	.	12	.		
Tuz	.													1	5
Soğan	.							.	21					.	31
Patates	.													1	13
Bugday	1 Kile			15	.			25		22	20				

Kaynak: İzmir Şehriye Sicilleri, 2-51 numaralar arasındaki Kassam Defterleri

Çizelge XXI : Meyve ve Kuruyemiş Fiyatları

Cins	Yıl		1873/74		1888		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
	Miktar	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş								
Kuru Üzüm	1 Okta	3	20	3	-									
Çekirdeksiz Üzüm	*	3	5	3	20									
Siyah Üzüm	*			2	2									
İncir	*	2	5	3	22									
Erik	*	2	5	3	20									
Kayısı	*			6	10									
Ceviz	*			2	20									
Fındık	*	3	25	3	30									
Fıstık	*	11	-	11	10									
Acem Fıstığı	*	10	20											
Badem	*	9	20											
Hurma	*	3	20											
Leblebi	*	2	5											
Pestil	1 Sandık	337	20											

Kaynak: İzmir Şer'iye Sicilleri, Kassam 28 ve 44

Çizelge XXII: Giyecek Fiyatları

Cins	Yıl	1853/59		1860/65		1866/69		1870/77		1878/87		1888/94		1895/99	
		Miktar	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş
Fransız Çuhaesi		1 Zira	15-20	-											
Tunus Fesi		1 deste	310	-	225	-	480	-							
Fransız Fesi		.			100		96-143	-	75	-					
Yerli Fes		.	115	-	122	-	75-98	-						79-112	-
Çuha Şalvar		1 adet	70	-	300	-	75-250	-			127	-			
Sam Hırkası		.			17	-			54	-			46	-	66
Samur Kürk		.	300	-	375	-			460	-	700	-	560	-	
Çuha Cübbe		.			62	-			70-81	-	88	-	145	-	
Gömlek		.					80	-					11-19	3	
Setre		.					65	-					60	-	
Beyaz Setre		1 zira							10						
Freng Şah		1 adet			76	-	25	-					52	-	
Frengkartı Şal		.	12	-	5-27	-			12	-					
Yetek		.	9	-			7	20							

Kaynak: İzmir Şer'iyye Sicilleri, 2-51 numaralar arasındaki Kassam Defterleri

Çizelge XXIII: Giyecek Fiyatları

Cins	Yıl	1853/59		1860/65		1866/69		1870/77		1878/87		1888/94		1895/99	
		Miktar	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş
Kuşak		1 Adet	5		9	30	13	20							
Zenne Entari		.	12				54								
Zenne Libace		.	7	4											
Çocuk Libace		.	4	20											
Çorap		1 Çift					3	6							
Çocuk Çorabı		.					1-3								
Yağmurluk		1 Adet	81					60							
Yazma Yemeni		.					2-3								
Çocuk Yazma Yemenial		.						1							
Amerikan Bezi		1 Top	35-58				47-55	35-50							
Elvan Basma		.	48												
İçlemeli Tülbend		.	41												
Peştemal		1 Adet					10	10							
Mendil		1 Deste						10							

Kaynak: İzmir Şer'iye Sicilleri, 2-51 numaralar arasındaki Kassam Defterleri

Çizelge XXIV: Giyecek Fiyatları

Cins	Yıl	1865/66		1868/69		1895/96		1898/99	
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Pabuç	1 Çift	13-19	10	11	20				
Çocuk "	"	2 5	30 10	4	20				
Potin Kundura	"			12	.	66	.	45-60	.
Mest	"	5	15	6	30				
Parlak Mest	"			15	30				
Çocuk "	"			12					
Kadın Pabuç	"			5	10				
Terlik	"			9	15				
Çizme	"							60	.
Siyah Çarık	"							30	.
Renkli Çarık	"							40	.
Renkli İlekarpin	"							15	.
İşlemeli Potin	"	61	.						
Girt Pabucu	"			137	20				

Kaynak: İzmir Şer'iyye Sicilleri, 2-51 numaralar arasındaki Kassam Defterleri

Çizelge XXV: Eşya Fiyatları

Cins	Yıl	1853/54		1865/66		1871/72		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para						
Bakır Tancere	1 Okka				27								
Kazan	.				20								
Gügüm	.				20								
Leğen	.				30								
Mangal	.				26								
Çorba taası	.				27								
Tebai	.				25								
Sahan	.				17	30							
Kilim	1 adet		53		220			80					
Hasır	.		30										
Basma Yorgan	.		55		80								
Kanepe	1 çift				400-430			405					
Karyola Takımı	1 takım				500								
Şilte,Döşek	1 adet				50			65					

Kaynak: İzmir Şer'iyye Sicilleri, 2-51 numaralar arasındaki Kassam Defterleri

Çizelge XXVI: İzmir'de Bazı Maddelerin Fiyatları

Cins	Yıl	1844		1853		1855/56		1871/72		1892		1893/94		1898	
		Miktar	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş
Ekmeek	1 Okta	1	12			3	20						60-70		
Un	.													2-3	
Buğday	.			1	20	2-4					56-73				
Nohut	.														1
Fasulye	.														2
Zeytinyağı	.														30
Şeker	.			5	20	7									6
Tahın Helvaesi	.								6 10	20					
Siğir eti	.			2	25	4	20								
Koyun eti	.			5	20	5	20						8	10	
Kuzu eti	.												7	20	
Sabun	.								4-5	20					
Pirinç	.			2	20	4	20								

Kaynaklar: Hizmet, 1892/94, sayı:602-763; Ahenk, 1898, Sayı: 618-651; C.Issawi, Wages in Turkey, s. 267, Scherzer, s.176.

SONUÇ

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun çağdaşlaşma çabalarıyla, varlığını sürdürme savaşımı verdiği bir süreç olarak görünür. Bu sürecin en belirgin özelliği; ordu, bürokrasi, eğitim, hukuk alanlarında yapılan reformlarla birlikte, ekonomik yönden dünya kapitalist düzeniyle bütünleşmenin hızlanmasıdır. Bu durumun Osmanlı İmparatorluğunun yarı sömürgeleşmesine yolaçtığını öne sürenler olduğu gibi, bütünleşmenin olumlu bir gelişmeyi sağladığını savunanlar da olmuştur. Bu görüşlerin doğruluk dereceleri tartışılır olmakla birlikte, ortaya konulan yeni bulgular, Osmanlı İmparatorluğunun 1830'lardan sonra Avrupa sanayi devriminin yoğun etkisi altında kaldığını, buna karşı bir süre direndiğini ve nihayet yüzyılın ikinci yarısında çözülerek ekonomik denetimi yitirmeye başladığını göstermektedir. Osmanlı bürokratlarının Tanzimat'tan sonra benimsediği ve izlediği liberal politikalar geleneksel yapının yıkımına yolaçarken, yeniden yapılanmanın büyük ölçüde dışa bağımlı gerçekleşmesi, ekonominin de tek yönlü gelişimine neden olmuştur.

1838 ve 1861'de iki aşamalı olarak gerçekleşen ticaret sözleşmeleri, Osmanlı hükümetini, gümrük duvarlarını yükseltme ve miktar sınırlamaları koyabilme gücünden yoksun bıraktı. Birçok Avrupa ülkesinin kendi sanayilerini kurabilmek için gümrük oranlarını yükselttikleri bir süreçte, Osmanlı yönetiminin İngiliz liberalizmine boyun eğmesi, yerli sanayinin savunmasız kalmasına ve yıkıma uğramasına yolaçtı. 1840-1850 sürecinde uygulanan devlet ağırlıklı sanayileşme programının başarısızlıkla sonuçlanarak terkedilişinden sonra, Osmanlı yönetimi tarım ve sanayi alanında daha çok düzenleyici bir rolle yetinmeye başladı. Uluslararası sergilere katılım, "Islah-ı Sanayi Komisyonu"nun kuruluşu, esnafı şirketleştirme girişimleri, sanayi okullarının açılışı vb. faaliyetler bu politikanın ürünüdür.

Sanayileşen Avrupa için Osmanlı İmparatorluğu geniş bir pazar ve zengin bir hammadde kaynağıydı. Bu nedenle İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı toplumunun

"geçimlik" yapısını çözümlenerek talebi yükseltecek ve tarım potansiyelini geliştirecek düzenlemeleri desteklediler. 1861 sözleşmelerinde ihracat gümrüklerinin düşürülmesinden sonra, özellikle Ege bölgesi gibi tarımsal açıdan verimli alanlara yabancı sermaye yatırımlarının daha çok yöneldiği görülür. Aynı süreçte Osmanlı yönetimi, yurt dışından getirilecek tarım araçlarına gümrük muafiyeti sağlanması; pamuk, dut, zeytin yetiştiricilerinin vergi dışı bırakılması ; üreticiye parasız ya da çok ucuza tohum dağıtılması; bataklıkların kurutulması; nehir taşkınlarının önlenmesi vb.tarımın geliştirilmesine yönelik düzenlemeler yaptı.Bu tür önlemlerin, yabancı sermaye yatırımlarının yoğunlaştığı, özellikle İngilizlerin Batı Anadolu'da geniş topraklar satın alarak, ihracata yönelik üretime geçtikleri bir sürece rastlaması düşündürücüdür.

Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin ekonomik denetimi yitirmemek amacıyla bazı bağımsız kararlarına da rastlanır. İmtiyaz ve ruhsat sözleşmelerine kolaylıklar sağlanması, fabrika kuracaklara parasız yer verilmesi, iç gümrüklerin kaldırılması, "*alâmet-i farika nizamnâmesi*", "*ihтира берати кануну*", "*patent resmi*" yasası gibi düzenlemeler buna örnektir. Ayrıca, 1873'te 15 yıl içinde, fabrika kuruluşu için yurt dışından getirilecek makina ve araçlara gümrük muafiyeti tanınması(1), 1888'de bu sürenin 10 yıl daha uzatılması (2), gibi kararlar, sanayileşmeyi destekleyen önlemler arasında sayılabilir.

Ancak, bütün bu uygulamalar, 19.yüzyıl boyunca ekonomik denetimin yavaş yavaş yabancıların eline geçmesini önleyemedi. Tarımsal üretimle ilgili bazı gelişmelerin dışında, sanayileşme yolunda gösterilen çabalar sonuçsuz kaldı. Benimsenen liberal politikalar nedeniyle, korumasız bırakılan geleneksel sanayi kolları da sarsıntıya uğradı. 19.yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu, hammadde ihracı-işlenmiş ürün ithalinden oluşan ekonomik yapısıyla, dünya kapitalist düzeniyle tam anlamıyla bütünleşmiş bir görünümdeydi. Tarım-ticaret-sanayi alanında, iç bütünlük sağlanmaksızın dış dünyayla gerçekleşen bu bütünleşme ekonominin tek yönlü gelişimine ve dışa bağımlılığa yol açtı.

(1) *Düştur*, Tertib-i Evvel, C.III, s. 398

(2) *İrade*, Meclis-i Mahsus, 4278, 23 S 1306

19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleşen yabancı sermaye yatırımlarının; demiryolu, liman, haberleşme gibi alt-yapı kuruluşlarıyla, genelde ihracata yönelik ara mallar üretimiyle ilgili alanlarda yoğunlaştığı görülür. 1883-1913 yılları arasında "milli" sermaye ile kurulan 46 kuruluşun 110 milyon kuruşluk sermayesine karşılık, aynı süreçte faaliyete geçen yabancı sermayeli 39 kuruluşun sermayesi 1 milyar kuruşu buluyordu(3). Bu rakamlar, yabancı sermayenin ekonomiye yön veren bir boyuta ulaştığını kanıtlamaktadır. 19.yüzyılın sonlarına kadar uzanan süreçte, Osmanlı ekonomik yapısında hammadde ve emeğin dışında yerli sanayiden söz etmek güçtür. Bu nedenle bazı araştırmacıların öne sürdüğü, anılan süreçte izlenen liberalizmin olumlu gelişmelere yolaçtığına ilişkin iddiaları, iyimserlikten öte, pek gerçekçi görünmemektedir. Ekonomik faaliyetler büyük ölçüde yabancıların ve onlara aracılık eden Ermeni-Rum azınlıkların denetimindeydi. Yabancı sermayeyle, yabancı araç-gereçleriyle ve yabancı uzmanlarca işletilen kuruluşları, Osmanlı sanayileşmesine örnek olarak göstermek yanıltıcı olur.

19.yüzyılda Osmanlı ekonomik düzeninin, ticaret ve sanayi hareketlerinin incelenmesinde İzmir'in özel bir yeri vardır. Çünkü İzmir, anılan yüzyılda imparatorluğun İstanbuldan sonra gelen en önemli ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanında, "emperyalist" sistemin sızma yöntemlerinin de çarpıcı izlerini taşır. Doğal kaynaklar açısından zengin bir bölgenin tek çıkış kapısı olan İzmir, aynı zamanda 17.yüzyıldan başlayarak gittikçe önem kazanan bir ticaret merkeziydi. İran'dan, Anadolu'nun değişik yörelerinden gelen kervanlar mallarını İzmir'de satar ve karşılığında ticaret gemileriyle Avrupa'dan getirilen eşyaları yüklenerek geri dönerlerdi. Avrupa'yla ticari ilişkilerde başta Fransa olmak üzere İngiltere, Hollanda, Belçika etkin ülkelerdi.

İzmirde'ki ekonomik üstünlük yarışında, Fransa 18.yüzyıl sonlarından başlayarak yerini İngiltere'ye bırakmaya başladı. 19.yüzyılın ortalarında İngiltere, İzmir'in en büyük ithalatçısı konumuna geldi. Yüzyılın sonlarına doğru ise,

(3) V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1970, s. 114

İngilizler en büyük alıcı ve satıcı olarak, İzmir'in toplam dış ticaret hacminin yarısından fazlasını ele geçirdiler. Bu süreç içinde Fransa ikinci sıradaki yerini yavaş yavaş Avusturya-Almanya üstünlüğüne terketmek zorunda kaldı.

İzmir'de ekonomik yaşantının temelini genel olarak, ithalat ve ihracatla ilgili ticaret faaliyetleri oluşturuyordu. Buna bağlı olarak, 19.yüzyıl ortalarına gelindiğinde İzmir bir serbest şehir kimliğine bürünmüştü. C.Vimercati, M.Xavier gibi 19.yüzyıl gezginleri, bu süreçte İzmir'in, yerleşim bölgelerine göre federal bir cumhuriyeti andırdığını belirtirler(4). Gerçekten de 19.yüzyıl boyunca İzmir; nüfusunun etnik çeşitliliği, her topluluğun kendi sosyal, kültürel ve dinsel örgütlenmelerine sahip dokusuyla çok uluslu bir serbest şehir haline gelmişti.

19. yüzyılın ikinci yarısında İngilizler ve Fransızlar İzmir'in ticaret hacmindeki gelişmeleri dikkate alarak, iç bölgelere ulaşmayı hedefleyen yatırımlara yöneldiler. İzmir-Kasaba, İzmir-Aydın demiryollarının yapımları, Avrupa'nın sanayi ürünlerinin pazar alanlarını genişletirken, Gediz ve Menderes vadilerinin zengin ürünlerinin kolay ve ucuz bir biçimde taşınmasına yolaçtı. Demiryollarını, rıhtımın ve telgraf hatlarının kuruluşu izledi. Bu gelişmeler İzmir'in dış ticaret hacminde gerçekleştirilen artışların yanında, ekonomik ilişkilere de yeni boyutlar getirdi.

Bu şekilde Batı Anadolu'ya yapılan yabancı yatırımlar üretken güçlerde kendi beklentileri doğrultusunda artışlar sağlamakla birlikte, bölge ekonomisinin tek yönlü gelişimine yolaçtı. Bu nedenle, belirli ürünlerde büyük ölçüde tek ülkeye olan bağımlılığın, o ülkedeki bunalımlara ilişkin olarak devresel dalgalanmalar gösterdiği görülmektedir.

İzmir'de 19. yüzyılın ikinci yarısında, genelde tarımsal ürünlerin ihracına yönelik sanayileşme hareketleri göze çarpmaya başlar. Buhar gücünün uygulandığı yağ ve çırçır fabrikalarında, ambalajlamanın gerektirdiği kuruluşlarda görülen gelişmeler bunun kanıtıdır. Yüzyılın sonlarına doğru iç pazar için üretim yapan

(4) C. Vimercati, *Voyage à Constantinople et en Egypte 1848/49*, Paris 1852, s. 8; M. Xavier, *Impressions et Souvenirs d'un Voyageur Chrétien*, Tours 1898, s. 149

kuruluşlar da ortaya çıkmaya başladı. Batı Anadolu'da nüfusun artması, yerleşim merkezlerinin giderek önem kazanmaları, bu gelişmelerle ilgilidir.

İzmir'i konu alan eserlerin hemen hemen hepsinde, İzmir'in 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra en büyük ticaret ve sanayi merkezi haline geldiğinden sözedilir. Eserleri İzmir'in sosyo-ekonomik tarihi açısından önemli kaynaklar arasında yer alan, D. Georgiades, Ch.de Scherzer, F.Rougon gibi yazarlar, 19. yüzyılda İzmir'deki ekonomik canlılığın en üst düzeye ulaştığı konusunda görüş birliği içindedirler.

Bununla birlikte, aynı yazarlar bu canlılığın yerli müslüman halka yaramadığını, ekonomik ve ticari gelişmelerden en çok pay alanların yabancılar, Rumlar ve diğer levantenler olduğunu belirtirler. Scherzer ve Rougon'un eserlerinde, Aydın Salnamelerinde ve diğer kaynaklarda, İzmir'de bulunan işletmeler arasında Türk adına pek rastlanmaması bu görüşleri doğrulamaktadır. İzmir'in ekonomik yaşantısında Türk kuruluşlarının ortaya çıkması ve başarılı olmaları ancak 20. yüzyılda, özellikle "*İttihat ve Terakki Fırkası*"nın izlediği politikayla gerçekleşmeye başlamıştır. Bu konuda, 1914-1918 yılları arasında İzmir ve çevresinin 20.yüzyıl başlarındaki görünümünden pek çok yönüyle farklı bir duruma geldiğini belirten S. Sürgevil, "*Yabancı, levanten ve azınlıklar için İzmir ve çevresi, savaşın sonuna gelindiğinde levant dünyasının kolay ve kârlı işlerin çevrildiği güzel günlerin yaşandığı yerlerden biri olmaktan çıkmaya başlamıştı.*" demektedir (5). 1920-1921 sayımında İzmir'deki çeşitli iş kollarında adı geçen 140 kuruluştan ancak % 10'unun yabancılarla ait bulunması, Sürgevil'in yargısını doğrulamaktadır (6).

Özetle, İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'dan sonra sanayileşme olayının en yoğun yaşandığı bir bölge olmuştur. İzmir'deki sanayileşmenin temel nitelikleri, aynı zamanda Osmanlı sanayileşmesine de ışık tutucu özellikler taşır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

(5) S. Sürgevil, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası*, İzmir 1984 E.Ü. Sos.Bil.Ens. Basılmamış doktora tezi, s. 270

(6) *İzmir Vilâyeti Muhtelif İstatistikleri 1339 (1920/21)*

1- Sanayi kuruluşlarının çoğu yabancı sermaye yatırımdır. Bu kuruluşların yönetimi ve nitelikli personeli yabancı, niteliksiz işçileri yerlidir.

2- Üretim genelde, ihracata yönelik tarımsal ürünlere dayanmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru iç tüketim de gözetilmeye başlanır.

3- Verilen imtiyazlar tekelleşmeye kolaylık sağlayıcı yönde olmuş, aynı üretim dalında birden fazla kuruluşun ortaya çıkması güçleştirilmiştir.

4- Üretim genelde "imalathâne " düzeyindedir. "Fabrika" olarak nitelenen kuruluşların çoğu, ayıklama, öğütme, damıtma, sınıflama gibi işlemlerin uygulandığı, atölye denilebilecek, 5-10 işçinin çalıştığı küçük işletmelerdir.

5- Sanayileşme, gıda ve dokuma sektörlerindeki gelişmelerle sınırlı olmuş, ağaç işleri, madeni eşya yapımı gibi iş kollarının dışında önemsiz kalmıştır.

6- İşgücünün niteliği ve niceliği yeterince bilinmemekle birlikte, işçi sınıfı kitlesel bir güç olarak varlığını duyurabilecek düzeyden uzaktır.

7- İzmir'de hemen hepsi özel sektöre ait bulunan sanayi kuruluşlarına ilişkin hammadde, araç-gereç, yıllık üretim, pazar payı, personel durumu, vb. konulardaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu durum, devletin, özel sektörün faaliyetleri konusunda duyarsız kaldığı ya da ilgi ve denetiminin yetersiz olduğu yolunda sorular çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte, sözleşmelerin bağlayıcı hükümleri nedeniyle özel girişimcilerin, her türlü denetimden uzak kaldıkları da düşünülebilir.

8- 19. yüzyılın ikinci yarısında görülen gelişmeler İzmir'in 20. yüzyıldaki sanayileşmesinin ana çizgilerini oluşturmuştur.

EKLER

BELGE - I

İrade-Dahiliye, 41154

Sanayi-i dahiliyenin tervici için bir müddettenberü teşkiline çalışılmakta olan şirketlerin mamulâtı derece-i kâfiyeye vasıl olamamış ise de şu tehir bazı mani'adan neş'et etmekle bunlar hal olundukça terakkiyat-ı me'mulenin refte refte hasıl olacağı şirket-i debbağiyenin hal-i hazırıyla ümid ve istidlâl olunur. Şöyle ki şirket-i mezkûrenin yirmi ay mukaddem hin-i tesisinde on bin altun sermaye tertib olunmuş ve nizamnâmesine derc idilen fıkra-ı nâfianın icraat-ı fiiliyesince olan noksanlar hala ikmâl olunamamış olduğu halde birinci senesinin inkizasında yani geçen şehr-i Eylül ibtidasında tedkikat-i mahsusa ile görülen hesabı mucebince her hisseye yüzde elli bir buçuk guruş temettü' isabet itdiği şâyi' ve sâbit olunca bazı muteberanın dahi iltihakıyla sermaye-i mezkûr defaten iki misline iblâğ olduğu gibi bu günlerde üçbin hisse daha ilâvesiyle sermayenin otuz beş bin altuna doldurulması musammem olarak karar-ı kat'isi komisyonca tezekkür ve istizan olunmak üzere. Bu terakkiyatdan devâir-i âliye dahi şimdilik bazı mertebe müstefid olarak ez-cümle Asâkir-i Şâhâne levazımından ma'dud olan Avrupa gâv-sâlesinin her kıyyesi mukaddepleri otuz dört, otuz beş guruşa kadar satılır iken şirket-i debbağiyenin rekabetiyle otuz guruşa tenzil iderek geçen ıyd-ı said-i adha esnasında lüzum olan yüz bin kıyye mikdarı gâv-sâle şirket-i mezkûre ve bazı tüccâr-ı ecnebiyye meyânında lede-l-münâkasa tüccâr-ı merkume yirmi sekizden aşnağya tenzil itmedikleri halde şirketçe yirmi bir guruşa taahhüd olunmağla yalnız şu bir kalem mübayaadan nizamiye hazine-i celilesine yedi yük guruş mikdarı menfaat hasıl olmuş ve şirket-i merkumenin yine daire-i âliye-i askeriye ve tersane ve tophane-i âmireye itâ itmekte olduğu ma'mulatın muvazenesi dahi buna mukis bulunmuşdur. İşbu şirketler der-saadete münhasır olmayub buraca takarrür itdikçe tedricen Memâlik-i Mahrusaya dahi tamimi komisyona bâ-irâde-i seniyye itâ buyurulan talimât icâbından olarak şu aralık Bursa ve Edirne'deki debbağların dahi bu usule rabt ve tevsiki der-dest olduğu misillü Diyârbekir ve Kayseriyye ve İzmir ve Şumnu beldelerinde hayli deriler imâl olunmakta olduğundan ve sanâyi-i kadimenin usul-ı cedide üzere ıslahı esnafın evvelki gibi münferiden çalışmalarıyla kabil olamayub şirket kâidesince müttfikken gayret itmelerine mütevakıf bulunduğundan oralardaki esnafa dahi mahallerince birer muvakkat komisyon vasıtasıyla teşvikât-ı müessire icra itdirilerek icabât-ı mevki'yye göre birer şirket tertibi bais-i fevâid olmasıyla bunun için geçende Şura-yı Devlet kararıyle Edirne vilâyet-i celilesine tahrir buyurulan vesâya-yı aliyye-i cenâb-ı nezâret-penâhilerine tevfikken İzmir ve Diyarbekir ve Ankara ve Tuna vilâyet-i celilelerine dahi birer kıta' tahrirat-ı mahsusa-i asâfâneleri tastir ve der-saadet şirket-i debbağiyesi nizamnâmesinin birer sureti dahi leff ve tesyir buyurulması menût emr ü irâde-i aliyye-i dâverileridir. Yukarıda işaret olunan esbâb-ı mania esnâfın fakr-ı hâli defaten sermaye tedarikine müsaid olamamak ve terakkiyat-ı hazırardan cehl ve taassubları dahi menâfi-i me'muleyi bil-fil müşahede itmedikçe böyle şeylere ısınamamalarına bâdi olmak ve belki fiilen hisse-yâb-ı menfaat olanları bile bir müddet tereddüt ve iştibâh halinde bulunmak ve şu haller ber- taraf oluncaya kadar bu makule erbâb-ı

gafletin imâle ve tebriyesiyle uğraşılmak gibi şeylerden ibaretdir. İşte bu sebeblerden dolayı geçen sene bâ-irade-i seniyye teşkil olunan kumaşçı ve demirci ve dökümcü şirketleri şimdiye kadar dürlü keşâkeşler içinde giderek bu esnâda kesb-i intizâm itmeğe başladığından sanâyi' mektebinden mütefennin zatlar yetişinceyedek esnâfın bulunduğu hâl-i iğtişâsın indifa'ıyla birer suret-i muntazamaya kalb ve tahvil olunduğu takdirde mektebde yetişecek ehl-i fûnun için sermâyedâr heyetler tehiyye idilmiş olacağı ecilden komisyon âzâsı bu hususlara hallerince sarf-ı makdur itmekde iseler de içlerinde böyle şeylerin dekâikine vâkıf ehliyetli bir zâtın riyâset sıfatıyla vü'cudı tesri'-i maslahat ve teksir-i menfaati müstelzim görünerek hayli müddetdenberü gazhâne idaresinde bulunan izzetlü Fazıl efendinin bu misillü mevâdd-ı nâfia da ma'lumât-ı kâfiyesi bulunduğundan idare-i mezkurede bulunduğu müddetde aldığı maaşa muadil olmak ve bu işle gice gündüz iştigâl ile ez-vaktde semere göstermek üzere mezkûr komisyon azasından olub bu defa diğer me'muriyetle dışarıya gitmek emelinde bulunan Abdullah Sadık beğden kalacak bin guruş maaşın üzerine üç bin guruş zammıyla muaileyh Fazıl efendinin dört bin guruş maaş ile komisyon riyasetine memuriyeti inâyet-i celile-i cenâb-ı nezâret-penâhilerine merhun olmağla her halde emr-ü ferman hazret-i men-leh-ül-emrindir.

fi 25 Muharrem sene 1286

(mühür)

BELGE - II

Y.A.Res. 28/51

Nezâret-i Umur-ı Nâfia

Mektubi odası

Numero: 11

Huzur-ı fehâmet-neşver cenâb-ı vekâlet penâhiye

Maruz-ı çâker-kemineleridir ki,

Mabeyn-i Hümâyun-ı cenâb-ı mülukâne-i başkitabet-i celilesi canibinden İzmir rıhtımı hakkında şeref-sanîh olan bazı irade-i seniyyeye mutazammın varid olan tezkere-i aliyye üzerine mezkur rıhtım meselesine dair nezâretce olan ma'lumat ve mütalaat sual ve istilâm buyurulmuşdur. Mezkûr rıhtımın âmili ve şirketin müşahhası olan mösyö Dosso'nun işbu rıhtımı kendüsünce hâsıl olan bazı esbâb ve lüzuma mebni ahire devr ile işden çekilüb çıkmak azminde olub kendüsüne bazı taraflardan teklifler vukubulduğunun vekili tarafından beyan ve ihtar olunduğu ve Anadolu kıtasının servet ve ma'muriyyet ve ticaretce en mühim noktasında bulunan İzmir gibi bendergâh-ı ticâret bir şehir rıhtımının eyâdi-i ecânibe geçmesinde olanı mahazirin derecesi müstagni-i arz ve izah bulunduğu beyaniyle bunun himaye-i mahsusa-i hazret-i tacdâri tahtında olmak üzere bir Osmanlı şirket tarafından iştirak kılınması hakkında olan mütalaat ve mülâhâzat-ı fahirânem kırk dokuz numarolu ve 28 Zilhicce sene 301 tarihli tezkere-i çâkerânem ile huzur-ı âlf-i vekâlet-penâhilerine arz olunmuş ve alınan cevap-ı samide hisse-i senedatının dahili bir sermaye ile bi-t-tertib Osmanlı bir şirket tarafından suretinde rüchan görülmüş olduğundan ana göre iktizasının icra ve inhâsı irade buyurulmuş idi. Muahharen bu madde hakkında bazı iradat telâkki olunmuş ve bu meselenin mebde' ve suret-i cereyanına ve rıhtımın keyfiyyet ve suret-i iştirasına dair bir layihanın tanzimi kurena-yı hazret-i şehriyâriden saadetlü Besim bey efendi hazretleri vesatıyla (?) emr ü ferman buyurulmuş olacağından ol vechle tanzim ve 20 Safer 302 tarihiyle arz-ı atebe-i ulya kılınan layihanın bir sureti işbu arıza-i acizânemle huzur-ı âlf-i fehîmânelerine takdim kılındı. Bunun mütalaasından ma'lum olacağı vechile bu şirketin esasen nasıl teşekkül itmiş olacağı ve sonradan Dosso'ya nevehle intikal ittiği ve mumaileyhin hükümet-i seniyyeye karşı olan derece-i hukuk ve mevki'i ve hasb-el-mukavele inşaatdan ne gibi şeyler noksan kalub esbâb-ı mucibeleri ne idüğü ve rıhtımın yedd-i ecânibe geçmesinde, olan mahzur mülâhâzatına karşı ne yolda iştirak idilmesi menfaat ve maslahat-ı devlete muvafık olacağı ve mumaileyh tarafından devletin marazi'si hilâfında bir hareket vukuuna sebep virilmemek üzere bu babda devletce bir karar-ı seri' ittihazı lüzum ve vücubu bil-etraf arz ve izah kılınmış ve işbu mesele hakkında nezâretce olan malumat ve mütalaat yolundan ibaret bulunmuş olmağın ol-bâbda emr ü ferman hazret-i men-leh-ül- emrindir. fi 24 Cumadi-ül-ulâ sene 302 ve fi 30 Mart sene 301.

(İmza)

BELGE - III

Hazine-i Hassa, 65

Avadik'e verilen zabıtnâmenin suretidir.

İzmir muhassılığın kazalarından İnebad kazası dahilinde Gümüş köyü civarında vâki Kemer Dağı demekle maruf cebelde muhassıllık-ı mezbura merbut diğer kazalarda zuhur idüb bâ-irade-i seniyye-i hazret-i şahane timur fabrika-yı hümâyununa rabt buyurulmuş olan zınpara madeninden işbu altmış üç senesi Mart'ından itibaren senevi onbin kantar zınpara madeni ihraç olunmak ve bunun iki bin kantarı temiz ve âlâ olarak beher sene evvel be-evvel bilâ-bedel yani masarîf-ı ihraciye ve nakliye ve navl-ı sefine ve sairesi tarafından tesviye olunub aynen ve meccanen fabrika-yı mezkura teslim kılınmak ve kusur sekiz bin kantarını diledüğü mahalle nakl ve fûruht itmek ve maden-i mezbur fabrika-yı mezkura merbut olduğundan Memâlik-i Mahrusa-i Şahane'nin hiç bir mahallinde gümrük namı ve nam-ı aher ile rûsumat alınmayub iktiza iden tezkeresi memurin taraflarından ber-vech-i hasbî virilmek ve mikdar-ı mezkurdan ziyade maden ihracını talep eylediği halde bunun mukâvele ve ruhsatı iktiza-yı maslahata tatbiken başkaca icra kılınmak ve bâ-emr-i âlf şimdiye kadar ruhsat virilen mahallerden başka elviye-i sairede bundan böyle zınpara madeni zuhur iderek aher talibi bulunduğu takdirde evvel-emirde kendüye teklif olunub talib olmadığı halde talib-i aherine ihale olunmak ve maden-i mezburun bulunduğu mahaller bâ-senedat-ı tapu kimesnenin ne tarafında ise tarafından irza ve iskât kılınmak ve marr-üz-zikr fûruht ideceği sekiz bin kantarın menafiinden senede yüz yirmi bin guruş maktuen Darphane-i Âmire'ye bâ-taahhüd-ü sarraf tediye ve teslim olunmak ve bundan başka zikr olunan sekiz bin kantardan beher sene sefineye ne mikdar tahmil olunur ise beher kantar için ikişer buçuk guruşdan icab iden meblağı İzmir mal memuruna eda eylemek ve memur-ı mumaileyh marifetiyle dahi Darphane-i Âmire'ye teslim kılınmak ve gerek bu resmi mahallinde virmez ve gerek senevi ikibin kantar aynı zınparayı senesi içinde fabrika-yı hümâyuna teslim itmez ise ma'den-i mezbur uhdesinden fesh olunub ahere ihale kılınmak şeraitiyle yedi sene müddet ber-vech-i maktu' deruhdesine teba-i saltanat-ı seniyyeden Avadik bazergân talib olmuş ve ol vechle maden-i mezburun mersum uhdesine ihalesi hususuna irade-i seniyye-i cenâb-ı mülükâne müteallik buyurulmuş ve mersumun irâe etmiş olduğu sarraf kıbelinden taahhüdü dahi icra itdirilmiş olmağla maden-i mezbur şerait-i mezkûre üzere marr-üz-zikr altmış üç senesi Mart'ından itibaren yedi sene müddet mersum Avadik tarafından idare ve istihdam ideceği amele ve sairenin ücret-ı lâzimesini tamamen ashabına tediye birle her halde hilâf-ı irade-i seniyye-i hazret-i padişahî hareketden meccaniyet eylediği takdirde ferd-i aferin tarafından bir guna müdahale ve taarruz olunmaması zımında fabrika-yı hümâyunlar nezâreti tarafından işbu zabıtnâme tahrir ve yeddine itâ olundu. fi 3 B 1263

عوارك و بيزانه نبطنامه لك صوريه

از بيم صفتي قضايه زنده اين اباد قضايي را خنود كورج كوي هوزاره واقع در طراحي و ملكه معروف جليله و طبعه ظهوره مريوط ديكر قضايه ظهور اديوب باله
 شيعه هفتي ساهاه خيمه فاريفه كه هونته ريلج بويولج اوليه نيشه معوشنده الجواواوچ اويستسي حاضرتيه اجنابا شوي اوبه بريك نظار نيشه معوش
 افريج اوليه مويولج ايكيل فقط مع نيمه واهدا اوليه بويولج اول اول بولبوله بيشي مطهارت اوليمه وبقيه و نول سفينه و سازه سي طرقتيه
 شيعه اولينج جيتا و جانا فاريفه منكره مشلج قاضيه و قضايه سكريلك نظار ايتي در بيليكاي حله نقل فرديت ايتلج و معده مزيور فاريفه منكره
 مويوط اولينجده ممالك كوردوشه ساهاه نيك هيچ بولكنه كرك نيمه و ناه افرايد رحمت الخبير اقتصايه شوكوشه نامديه طرقتيه بويولج
 و بريك و عذار منكره و زياره معده افرافيني طلب اويكي حاله بريك مقاوله و نظاي اقتصاي مطامع نظار بويولج افرطالبي بوليتويي تقدير اوله اوله كنده
 شموي بر نصد رخصت مويولج مملوره بيشه الرب ساهاه ده بيزه بويولج نيشه معوشنده بوليتويي ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 تكليف اولينج طلب اولينج حاله طالب افرينه اهار اوليه و معده مزيورك بوليتويي ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 و اسكات قاضيه و ساواك زرخيت اوبه جيك سكريلك فقط ايك مالفنديه ستم بيزه بويولج نيك غصه مصلح صنيحان: معوشه با فوجيه صاف ثابده نيليم
 اوليه و بويولج نيشه و كراوچ به سكريلك فقط ايك مالفنديه مديرتيه سفينه: فقار خيال اوله ايسه بيزه نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 نامدينج اوله ايليك و نامدي مويولج المعرفيه و نيمه خيول: معوشه بوليتويي ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 ستمه ايتيمه فاريفه كه هونته ريلج بويولج اوليه و اوليه معده مزيورك مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 شيوه سلطنت سيموده عوارك بوليكاه طالب اوليه و اوليه معده مزيورك مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 بويولج و مرسوليك ايله ايتج اولينج صراف قلمبه قلمبه اوليه و ساواك نيك اهدات و مزيورسي خانا اصرافيه ثابده بوليكاه طالب اوليه و اوليه معده مزيورك مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 ايتج ايتي ستمه مرسوم عوارك طرقتيه ارضه و اسكات اوبه جيك ايتي تقدير مزيور افرينه بركونه مضافه و فوجيه اوليه مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 ايتج ايتي ستمه مرسوم عوارك طرقتيه ارضه و اسكات اوبه جيك ايتي تقدير مزيور افرينه بركونه مضافه و فوجيه اوليه مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 ايتج ايتي ستمه مرسوم عوارك طرقتيه ارضه و اسكات اوبه جيك ايتي تقدير مزيور افرينه بركونه مضافه و فوجيه اوليه مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه
 ايتج ايتي ستمه مرسوم عوارك طرقتيه ارضه و اسكات اوبه جيك ايتي تقدير مزيور افرينه بركونه مضافه و فوجيه اوليه مرسوم عماره ستم اهارسي ظهوره اوله نيشه خيول ملكه با سنان هلايكه نيك نظار ايتي ايسه طرقتيه ارضه

ايتج ايتي

BELGE - IV

Hazine-i Hassa, 255,

İzmir'de zuhur iden zınpara madeninin mukaddema Avadik bazergâna ihale olunduğu vaktde ihraç ideceği cevâhirin sefineye hin-i tahmilinde gayr-i ez bedel beher kantar için yüzer para gümrük resmi alınması ve meblağ-ı mezbur İzmir mal memuru marifetiyle ayrıca Darphâne-i Âmir'e irsal olunması mukaddema bâ-tahrirat buyurulmuş ise de iş bu zınpara maddesi suret-i aher kesb itmiş olduğundan nakl olunan cevâhirin beher kantarı hesabıyla lâzım gelen resmi teshilen lil-mesâliha (?) bu tarafda Sarraf Hoca Makar (?) için tamamen tahsil kılınmış ve ol- tarafda tahsil kılınan resm mükerrer demek bulunmuş olmağla şimdiye kadar ne mikdar akçe tahsil olunmuş ve her kimden alınmış ise redd ve itâsıyla keyfiyetin savb-ı senâveriye işârı hususu İzmir ve tevâbii gümrükçüsü saadetlü paşaya ve mal memuru efendiye bâ-tahrirat-ı senâveri işâr olunmuş olmağla keyfiyet mâlum-u âlileri olmak üzere ifade-i hâl-i siyakında İzmir muhassılı efendiye ve gümrükçüsü paşaya ve mal memuru efendiye başka başka tahrirat-ı mahsusa tahrir ve isdar olunmuştur. 27 Muharrem 264

Meclis-i Vâlâya yazılan tahririn müsvettesidir

Malum-ı âlileri buyurulduğu üzere İzmir'de olan zınpara madeninin mültezim-i sabıkı Avadik'in maden-i mezburdan ne mikdar cevahir çıkardığı anlaşılub rüyet-i muhasebe olunmak üzere keyfiyet İzmir gümrükçüsü saadetlü Abdülkadir Paşa'dan bi-d-defaat istilâm olunarak bu defa cevaben varid olan tahriratında mersum maden-i mezburdan on bin yedi yüz iki kantar on vakiye cevâhir çıkarub sefinelere tahmil itmiş olduğu inha ve bundan başka üçbin beşyüz kantar cevahir dahi çıkarub el-haletü-hazihi Kuşadası'nda mevcut bulunmuş idüğü ima kılınmış olduğundan keyfiyet mersuma ifade olundukda kendüsi maden-i mezburdan on bin kantar cevahir çıkarub sekiz bin kantarını Avrupa'ya irsal ve ikibin kantarını fabrika-yı hümâyuna teslim etmek üzere el-haletü-hazihi Kuşadası'nda mevcut idüğü ve bundan başka bir kıyye cevâhir çıkarmadığını söylemiş ise de ifade-i vakasına havaleten sem' ve itibar olunmayarak nizamından ziyade çıkarılan cevâhirin karar verildiği vechle icab iden mebâliğin tarafından tesviye ve itâsı hususu lede-t-teklif ifade-i vaka'-i mezkuresini tekrar itmiş olmağla çâkerleri dahi hazır olduğum halde mersumun Meclis-i Vâlâ'ya celbiyle iskatı mütevakıf emr ü irade-i âliyyeleri idüğü muhat-ilm-i âlileri buyuruldukda ol-bâbda emr-ü ferman hazret-i men leh-ül emrindir.

fi 27 Muharrem sene 264

از بره لایو و پوله زنبه معدنك مقدما عودك با ذوكان هلك اولينغي وقتله اخراج ابره بكي جواهر
 سفینه به همه تخمینده غیر از ملك بد نظرند و بگویم بوز باره كرك رسن النسی و مبلغ زنبور از بر ملك ما مورعی
 معرفیه ابرو به فرقیانته عامره به ادراك اولنغی مقدمات با غیرت بلمه بلمه ایسم اشوزنبه ماده صودت
 اخركیه انجمن اول ریخته نغن اولناام جواهرك بد نظرند حلیه لادو كلاله رسن شهبلا لاهام بو طرنده هذقی
 هوامه مقرومیه نه تماماً قلمن فاشمرد اول طرفه قلمن فاشمرد كم مكر رد ملك بولنمرد اوله شمه نه قرد و مقدار
 اق قلمن اولنمرد و هر كدمه انمرد به رد و عطا به كیفك هو به تاوری به اشعاره قلمن ازم و توانی
 كركیسه سعادنو با سابه و ملك ما مورعی اقعی به با غیرت تاوری اشعار اولنمرد اوله كیفه موم تا ابره
 اولنمرد او زره افاده ملك سابقه از بر ملك اقعی به و كركیسه با سابه و ملك ما مورعی اقعی به اشعاره كركیسه
 قلمن كركیسه و اشعاره اشعاره ابره

مجلس والا به با ابره زنبور معدنك موم موم

معلوم عالی بر می بود لینی او زره از بر زنبه معدنك ملقم سابقه عودك معمله زنبور در
 مقدمات جواهر مقیاد و لینی اكله سبویه رؤیته ناسب اوله او زره كیفه از بر كركیسه سعادنو عید الهاد و با دره
 بالهعاته استعلام اوله در بود قلمن جواباً ورد اوله فریخته موم معدله زنبور در اول ملك بیوز انگی
 قنطار اوله و قیم جواهر مقیاد و به سفینه لره قلمن انجمن اولینغی انجا بو نذر نه نشه او بیك بیوز قنطار جواهر
 مقیاد و به الحاکمه انهمه قوسمه امله سنده موجود بولنمرد ابرو ك انجا نامنمرد اول ریخته كیفه مومله افاده اوله قنده
 كند و معمله زنبور در اول ملك بر ملك قنطار جواهر مقیاد و به كركیسه قنطار بی او دو با به ادراك و بیك قنطار بی نایمیه
 همایون زلبم انملك او زره الحاکمه انهمه قوسمه امله سنده موجود ابرو ك بو نذر نه نشه بر قیم جواهر مقیاد سبقت بولنمرد
 افاده و قنده مومله سمع و اعتبار اولنمرد و در نظر مندمه زبده مقیاد اوله جواهرك فرار و برابری وجهه اجابه اجوت
 سابقه طرفه نه نوبه و عطا نشه لره انكلیف افاده و قنده مذکور نه كركیسه اولنمرد اوله با كركیسه و قنده
 اولینمرد هلكه مومله مجلس والا به جلیبه اسكاناً توقفه اسلا زاده علیه ربعه ابرو ك معالیم عالی بر می بود لینه او زره
 ابره قنده قنده مومله لاله كركیسه

BELGE - V

İrade, Meclis-i Vâlâ. 21944

Atufetlü efendim hazretleri

İzmir'de bir mahkeme-i ticaret teşkili lüzumuna dair Ticaret Nezâret-i Celilesinin tezkeresi üzerine Meclis-i Vâlâdan kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdim olundu. Meâlinden müstefad olduğu vechle İzmir şehri Dersaadet'den sonra Memâlik-i Mahrusanın en büyük ticaretgâhı olarak orada bir mahkeme-i ticaretin teşkili iktizay-ı hâl ve maslahatdan bulunduğu misillü âzây-ı lâzıme ve memurin-i sairesinin emr-i intihâbı hakkında mahalline tebligât-ı mukteziye icrasıyla iktifa kılınmış olsa bu meclisin şimdiye kadar te'hir-i teşkiline mahalli me'murları canibinden gösterilen eser-i tesamüh ve bi-kaydı sebep virdiğine nazaran yine bir takım müşkilat irâesiyle vakt geçürülmesi maznun ve melhûz olduğundan gerek meclis-i mezkurun teşkili ve gerek mahall-i muharrere mecâlis-i ticaretin teftiş-i idareleri bir memur-ı mahsus vasıtasına tevdi' idilmek münasib olacağına ve mahkeme-i ticaret üçüncü meclis reisi Vahan efendi bu vazifeyi icraya kabiliyet erbabından olduğu gibi Bursa Mahkeme-i Ticaret reisi Nafiz bey dahi usul ve nizamat ve fasl ve tesviye-i deâvi-i ticarete vâkıf ve mücerreb bende gândan bulunmasına binaen mumaileyh Vahan efendinin sekiz bin beşyüz kuruş harcırahla memuriyet-i mezkureye ve Nafiz beyin terfi-i rütbesiyle İzmir Mahkeme-i Ticareti riyasetine tayini ve mezkur harcırahın tesviye ve itâsı hususunun Maliye Nezâret-i Celilesine havalesi tezekkür kılınmış ise de ol-bâbda ve mumaileyh Nafiz beyin rütbe-i haliyesinin rütbe-i saniye sınıf-ı sanisine terfi'i hakkında her ne vechle emr-ü ferman hazret-i şehinşâhi şeref-sunuh ve sudur buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyanıyla tezkere-i senâveri terkim kılındı efendim. 23 Safer sene. 1279.

Ma'ruz-ı çaker-kemineleridir ki

Enemle-pirây-ı tazim olan işbu tezkere-i samiye-i asâfâneleriyle evrâk-ı maruza-ı meşmul nazar-ı şevket- eser hazret-i tacdâri buyurulmuş ve tezekkür ve istizan olduğu vechle mumaileyh Vahan efendinin ol-miktar harcırahla memuriyet-i mezkureye ve Nafiz beyin rütbe-i haliyesinin rütbe-i saniye sınıf-ı sanisine terfiyle İzmir Mahkeme-i Ticareti riyasetine tayini ve mezkur harcırahın tesviye ve itâsı hususunun nezâret-i müşarünileyhaya havalesi şeref-sunuh ve sudur buyurulan emr-ü ferman-ı inâyet ünvan-ı cenab-ı padişahı mukteza-yı münifinden olarak evrâk-ı merkume yine savb-ı sâmi-i asâfîlerine irsal kılınmış olmağla ol-babda emr ü ferman hazret-i veliyyül- emrin dir.

fi 24 Safer sene 1279

BELGE - VI

Cevdet-İktisat, 1393

Mektubi-i maliyye odasına leffen

İzmir'de kâin on sekiz aded basma fabrikasında imâl olunan yemeni ve yorgan yüzü ve saire için lüzumu olan enva' boya ve sair eşyanın yüzde on iki resm-i gümrüğü tediye olunarak başka bir guna resm taleb olunmaz iken biraz vakitden berü zikr olunan fabrikalar mamulâtından başkaca kara gümrük resmi namıyla yüzde on iki resm-i gümrük taleb olunmakta ve bu cihetle mamulât-ı mezkure ziyade baha ile satılmak lazım gelüb halbuki haricden getirilen bu makule eşya için yüzde üç resm-i gümrük virilmesiyle ehven baha ile satıldığından mezkur fabrikalar mamulâtı revac ve itibardan sâkit olarak on altı adedi dahi kapanmış olduğu beyanıyla ahz ve tahsil olunmakta olan kara gümrüğü resminin merhameten afvı istidasına dair fabrika-yı mezkur müstecir ve usta ve çırakları taraflarından bâ-arzuhal istirham olunmuş ve arzuhal-i mezkur bâ-tezkere-i samiyye canib-i Nezâret-i Maliyye'ye havale kılınmış ve İzmir meyve-i ter ve tevâbii ve Efrenc gümrükleriyle mahalli saire-i malume gireceği sinin-i malumeye mahsuben malum-ül-mikdar bedel ile saadetlü Abdülkadir Paşa'nın maktuen muhavvel uhdesi bulunan Memâlik-i Mahrusa-i Şahane'de ve diyar-ı ecnebiyye mahsulâtı olarak tüccarın, bil-iştira tenzil itdikleri mahallerde rüsumat-ı icabiyesi alındıktan sonra suret-i mütenevvia ile işlenmiş ve heyet-i aslıyyesi tarz-ı ahere tahvil ile amediyesi hükmü zail olmuş olan bil-cümle emtia ve eşyanın ashâbı Dersaadet'den gayri mahallere hin-i nakl ve isâllerinde amediye ve refkiye olarak yüzde on iki gurus resm-i gümrükleri defaten ve harcı dahi maan mahalli gümrüğünde ahz olunması ve ecza-yı aslıyyesi eşya-yı dahiliyye ve hariciyyeden olub varid olduğu mahallerde icab iden rüsumat gümrüğü tamamen ahz olunduktan sonra erbab-ı sanâyi' marifetiyle bil-imâl heyet-i aslıyyesi tarz-ı ahere tahvil iderek amediyesi hükmü zail olan eşyanın mahallerinde sarf olunmayub da Dersaadet'den gayri mahallere hin-i irsalinde amediye ve refkiye olarak yüzde on iki rüsumat gümrüğüyle harc-ı mut'adesi tekrar ahz ve tahsil kılınmak gümrükler hakkında müesses olan nizamından bulunduğu müfad der-kenâr ile gümrük emini izzetlü bey efendinin ilâmı mealinden nümâyan olmuş olmağla bu suretde suret-i istidâ İzmir'de kâin basmahanelerde imâl olunmakta olan yemenilerin kibel-ül imâl virilen rüsumat gümrüğünden başka bade-l-imâl gümrük vermemeleri niyazından ibaret olub nizâm-ı müessesine nazaran bu makule mamulâtın heyet-i aslıyyesi tarz-ı ahere tahvil idenlerinden harc-ı mutadesi ve yüzde on iki resm-i gümrüğü tekrar istihsal olunmak lazım geleceği anlaşılmış ve bu cihetle esnaf-ı merkumenin istidaları nizamına mugayir görünmüş olduğundan mahallinde taraflarına cevab itâ olunmak üzere taraf-ı eşref-i hazret-i vekâlet-penâhiden Aydın valisi devletlü paşa hazretlerine emr-nâme-i sâmi tastiri lâzım geleceği Meclis-i Muhasebe-i Maliye'de kaleme alınan mazbata ve canib-i nezâret-i Maliye'den arz olunan tahrir mucibince tesviyesine himmet buyurulmak babında sadır olan ferman-ı âli mucibince iktiza-yı tesviyesi varidat muhasebesine lede-s-suâl keyfiyyet bi-ibâretihâ ez-tuli (?) varidat muhasebesine kayd olunarak tastir ve tesyir buyurulmuş olan emir-nâme-i sâmiye mucib olmak üzere hin-i nezâret-i maliyyeden vali-i müşarünileyh hazretlerine tahrirat tastiri çün mektubi-i maliye odasına ilm ü haber tahrir ve itâsıyla tesviyesi der-kenâr olunarak mucibince ilm ü haberi virilmek ferman buyurulmağın mucibince kayd olunub ber-minval-i muharrer tahrirat tastiri çün mektubi-i maliyye odasına ilm ü haber verildi. Mukabelesinde fi 22 Ş 267 (Mühür)

BELGE - VII

Ayniyat 812.

Aydın Vilâyet-i Celilesine Tahrirat-ı Aliyye

Geçende ictima'itmiş olan Meclis-i Umumi-i Vilâyet'den tanzim ve irsal olunan mazbataların umur-ı nâfiaya müteallik olanları hakkında Şura-yı Devlet Nâfia Dairesi'nden virilen mazbata mealinden müstefâd olduğu üzere vilâyetin bazı mahallerinde nesc ve imâl olunan akmeşenin tehvin fiyatı zımnında bir iplik fabrikası küşadı için imtiyaz itâsı cümle-i işârdan olub egerçi bu gibi fabrikalardan az çok faide melhuz ise de imtiyaz itâsı muhterâne mahsus olarak buna imtiyaz virilür ise dahil-i vilâyetde başkasının öyle bir fabrika açamayacağı cihetle sanayi-i dahiliyenin medar-ı terakkisi olan rekabet yolunu sedd ve bend eyliyeceğinden bunun bilâ-imtiyaz yapılması kabil olur ise devamını temin eyliyecek esbâb ve vesâil istihsal olunduktan sonra icabına bakılması ve Mâ-i draz nehriyle Değirmendere'sinin etrafında bulunan kaza ve nahiyelere mazarrat-ı kesire irâs itmesiyle ve bu yüzden senevî bir yük elli bin guruş kadar varidat hazinenin heba ve telef olmasıyla def-i mazarrat için yapılması iktiza iden bendlerin ve tevsi' ve inşası lâzım gelen köprülere gelince bu makule cisrlerin alât ve edevatının ve sair levazimatının taraf-ı devletden itâsı ve amelîyatında kura-i mütecavire ahali-i mükellefesinden lüzumu mikdarının istihdamıyla icra-yı tamirat ve inşaatı nizamnâme-i mahsusu iktizasından bulunmuş olduğundan bunlar için ashâb-ı servetin muavenetine muhtaç olunmak iktiza itmeyeceği cihetle mezkûr köprülerin usul ve nizamına tevfikten keşfleri bil-icra defter ve resimlerinin serian irsal buyurulmasının ve Bodrum ve Çeşme kasabaları limanlarında fenerler ikadı hususu ile Aydın timur yolunun Denizli kazasına temdidi ve Bodrum ve Menemen kazalarına dahi telgraf inşası hakkında olan mevadd Bahriye ve Nafiâ Nezâret-i celileleriyle der-dest muhabere olduğundan kararlarının peyderpey işâr olunacağını savb-ı vâlâ-yı düsturilerine tebliği ve bir de geçen sene ictima iden Meclis-i Umumi müzakeratı üzerine karar-gir olan umur-ı nâfiadan icraatı vilâyete havale kılınan hususatın mevki-i fiile gelüb gelmediği bilinemediğinden bunların dahi ne suret kesb eylediğinin istilâmı tensib olunmuş ve bil-istizân irade-i seniyye-i cenab-ı şehriyârî dahi ol-merkezde müteallik ve şeref sudur buyurulmuş olmağla irade-i seniyye mantuk-ı âlîsi üzere mukteziyat-ı maslâhatın hüsn-ü icra ve inhasına himem-i aliyye-i düsturileri der-kar buyurulması babında emr-ü irade hazret-i men leh-ül emrindir. fi 21 Receb sene 87

BELGE - VIII

İrade, Meclis-i Mahsus, 2474

Atufetlü efendim hazretleri

Mösyö Öjen Prokal ve doktor Ferikanın mukaddema almış oldukları imtiyaz ve ruhsat üzerine İzmir'de Halkapınar nam mahalde tesis eyledikleri iplik fabrikasıyla Memâlik-i Mahrusa-i Şâhânenin sair taraflarında bulunan ve bundan böyle yapılacak olan iplik fabrikaları ma'mulâtının dahil ve harice nakl ve imrarında gümrük resminden muaf tutulmasına ve teferruatına dair Şura-yı Devlet Nâfia Dairesi'nden kaleme alınub heyet-i umumiyesinde müzakere ve tedkik edilmiş olan mazbata encümen-i hass-i meşveretde kıraat ve mütalaa kılındı vak'ia pamuk ipliği her tarafça en ziyade istimal olunan ma'mulâtdan olduğu ve madde-i asliyesi olan pamuk hasılatı dahi Memâlik-i Şâhânenin ekser cihetlerinde ve hususiyle Anadolu ve Arabistan kıtalarında kesret ve bereket üzere yetiştiği halde bundan istifade olunamayub ham ve gayr-i mamul olarak Avrupa'ya nakl ile orada bil-imâl tekrar buraya irsal olunmakda ve şu vesile ile memleketden harice külliyyetlü akçe çıkmakda bulunduğundan ve ale-l-umum ma'mulât-ı dahiliyenin reva bulamıyarak bu suretle tedenni itmesi taraf-ı devletden himâyet ve sıyânet idilemeyüb bir takım ağır virgüler altında kalması maddesinden münbais olduğundan şu ahval ve esbâbın refte refte ref ' ve izâlesiyle emr-i sînâatın derece-i matlubeye isâline ve tekâlif-i hazırardan husule gelen varidatın terakki-i sanayi'den dolayı mülk ve millete aid olacak imar ve şurutdan iktitaf ve istihsali ile mecari-i asliyesine irca' ve idhaline mukaddema ve bu babda peyderpey ittihaz olunacak tedâbire nümune olmak üzere ber-minval-i muharrer gerek İzmir'de ve gerek sair yerlerde bulunan ve bundan sonra yapılacak olan iplik fabrikaları ma'mulâtının dahili ve harici gümrük resminden istisnası ve bu muafiyete bir guna hile karışdırılmaması için takayyüdat-ı lâzıme icrasıyla beraber ipliklerin gümrüklere vürudunda meccânen tezkereler virdirilmesi hususunun rüsumat emanet-i celilesine ve suret-i kararın umumen vilâyâta ve müstakilen idare olunan mutasarrıflıklara bildirilmesi hakkında irâd idilen mülâhazât beyn-el-huzzar dahi tasvib olunmağla ol-babda her ne vechle emr ü ferman-ı isâbet-nişân hazret-i padişahî şeref sünuh ve sudur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği ve mazbata-i mezkure leffen arz ve takdim kılındığı beyanıyla tezkere-i senâveri terkim olundu efendim. fi 17 L 93

علمونه اقمم حضاری
 مویس او زنده بیرون رفت و در وقت زینکه مقدما الهی اولدی ای تیار و در خفت اوزینه انیزوره خلقیکار نام عملده تاسین ایلمدی ایلیک فایز بقید مالک کویله
 تا اهانیک سار طرفنده برلانه و برونه بیلمه یا ایلمه اولانه ایلیک فایز بقیری معمولانک داخل و خارج نقل و لاریزه کونک سمنده معاف طوخنه و نفعات زنده
 شوی دولت نافه لاره سمنده فخر انوب هیئت عمومی سمنده نکره زنده ایلمه اولانه مفضله انجه فخر شونده زانت و ده لک نده واقعا یا مویس ایلیکی هر طرف
 الی زیاره اشغال اولنه معمولانده اولینی و ماره اصلینی اولانه یا مویس حاصلاتی رضی مالک تا اهانیک آکت خلیزه و فضیله اناطولی و عیسانه قطعانده
 کورت و برکت اوزنه تنگی حاله بونده استفاره اولنه یوب خام و غیر معمول اولور و اورویا نقل یله اراده بالاعمال نکره بوزار ارسل اولنقده و مویس ایلمکده
 خارج کلیه اقدیم حقیقه بولنینه و علی العموم معمولات لایق نیک رایج بولور و نه بوضوئه تنقی اتمی طرف دولته حمایت و صیانت ایلمه سبب بره تم اغر و کولر لایق
 فاسی ماره سمنده منبعه اولنینه شواصل و اسبابک زنده رایج و لایق ایلمه ارضاعک ره طوبی ایصاله و تکالیف حاضر و نه حصوله کلاسه وار لایق ترقی
 ضمایمه طرلابی ملک و لئه عاا اولورجه عمارة و ترونده اقطاف لاستیضاتی ایلمه جاری اصلیه سمنه ارجاع و ارفالنه مقدمه و بربابه سیری آغاز اولورجه ندره نموده
 اولی اوزنه بر سوال کونک از بیره کونک سار اولور بولانه برونه صکره یا ایلمه اولانه ایلیک فایز بقیری معمولانک داخل و خارج کونک سمنده استغنی ربوبانه
 برکنه میل فایز بر لایق بونه نقیات لازمه اجابیله برابر ایلمکده کونکده و روزنه مجانا نکره و بر بولور مفضولک سومات امانت جیلده و سمنه تارک عمورا اولانه
 و منتقد اراده اولانه مفضله بیلدیرلی مفضله ایلا و ایلا لاه ملاضفات بیه الوضار رضی تهریب اولنقده اولیاره هرزه بولور اروز و اولی صیانت نامه مفضله یارانه
 شرفوع و صد و بیور یور ایلمه مفضله مفضله نفاذ ایلمه مفضله مفضله نکره لفاعصه و تقسیم قنینه یا نکره نکره نکره تقسیم اولدی اقمم اقمم
 م م

BELGE - IX

İrade-Meclis-i Mahsus 2474

Mösyö Öjen Prokal ve doktor Ferika'nın mukaddema almış oldukları imtiyaz ve ruhsata mebni İzmir'de Halkapınar nam mevki'de inşâ ve te'sis itdikleri iplik fabrikasında birinci defa olmak üzere imâl olunan iplik nûmunesi Aydın vilâyetinden bâ-tahrirat gönderilmiş ve Şura-yı Devlet'e havale buyurulmuş olduğundan ol-bâbda Ticâret Nezâret-i Celile'siyle cereyan iden muhabere üzerine keyfiyyet bu defa Nâfia Dairesinde lede-l-müzâkere nezâret-i müşârünileyhanın cevabında mezkur nûmune vechle fabrikanın ma'mulâtı olan ipliğin sağ akçe ile beyn-et-tüccar fiyat-ı mukarreresi kırk beş kırk altı guruş raddesinde olarak Avrupa ma'mulatına muvafık olmağla mezkûr fabrikanın tevsî-i muamelâtına medar olmak için keyfiyyetin evrâk-ı havâdisle ilânı lüzumu gösterilmiş ve zikrolunan nûmune dairece dahi muayene olunarak fabrikanın ma'mulât-ı ibtidaiyyesinden olmakla beraber metanet ve nefâseti derece-i kâfiyede görünmüştür.

İktiza-yı maslahat lede-l-mütalaa müstağni-i beyandır ki pamuk ipliği dünyanın her cihetinde en ziyade istimâl olunan ma'mulâtın birisi olduğu gibi madde-i asliyyesi olan pamuk hâsılâtı dahi Memâlik-i Mahrusa'nın ekser mahallerinde ve hususiyle Anadolu ve Arabistan cihetlerinde kesret ve bereket üzere yetiştiği halde bunun imâline istifade olunamadığı cihetle ham ve gayr-i ma'mul olarak Avrupa'ya nakl ile orada iplik yapılarak memleketin ihtiyacatına göre yine buraya geldiği ve kıyyesi sekiz on guruşa satılan pamukdan imâl olunan bir kıyye ipliğin kırk elli guruşa satıldığı ma'lumdur ve pamuğun kıymet-i asliyyesiyle andan ma'mul ipliğin kıymeti beyninde olan fark ve tefavütün bir mikdâr-ı cüzisi ihrac ve idhalinde alınan resm-i gümrük olmasıyla bil-vasıta yine memlekete aid demek ise de kısm-i âzamı gerek masarîf ve gerek ticaret olmak üzere ecnebiye gitdiğinden şu vasıta ve vesile ile dahi memleketten harice külliyyetlü mebâliğ çıkmakta olduğu müsellemdir bu makule mevâdd-ı sınıâiyenin teksir ve ta'mimi niyet-i mahsusasıyla şimdiye kadar taraf-ı devletden her dürlü icrâ-yı teşvikât ve tergibât idilmiş ve fiilen dahi muavenet-i mümkün olmak üzere fabrika tesis idenlerin hâricden celb idecekleri âlât ve edevâtın bir defaya mahsus olarak gümrük resminden muafiyeti kararlaştırılıp ilân kılınmış ve iplik imâlâtının fevâid ve menâfiî şu derece meydanda bulunmuş iken bunun için fabrika ihdâsına sermayedâran taraflarından yine rağbet gösterilmemeyle memleketin el-haletü hazihi ecnebi imâlât ve idhâlatına ihtiyacının devam itmesi nasıl mevâni' ve esbâbdan ilerü geldiği nazar-ı tedkike alındığı halde bâri-i emrde akçe faizlerinin ağırlığı ve mahâkimin yolsuzluğu ve turuk-ı nakliyyenin fıkdanı gibi bazı ahvâl-i mânianın vücudu tasdik ve itirâf olunmakla beraber ma'mulât-ı dahiliyyenin revâc bulamayarak bilâkis şu derece tedenni eylemesi taraf-ı devletden hakkıyla himâyet ve sıyânet edilemiyerek bir takım ağır virgüler altında kalması maddesinden münbais olduğu ve bu ise sınaatca arzu olunan terakkiyatına en başlı mâni' bulunduğu teslim olunur şöyle ki Avrupa ma'mulâtı mahreclerinden serbestce mürur iderek Memâlik-i Mahrusa'ya idhâlinde dahi yalnız bir defaya münhasır olmak üzere yüzde sekiz gümrük resminden başka bir şeyle mükellef olmayarak her tarafa gittiği halde dahil-i Memâlik-i Mahrusa'da imâl olunan eşyanın

bahren veya nehren bir diğerk mahalle naklinde tediyesi meşrut olan yüzde sekiz resm-i gümrükden başka eğer bu makule resm-i gümrüğü verilmiş eşya, pamuk ve yapağı vesair bu misillü eşya-yı asliyyeden ise imâliyle heyet-i uhrâya tahvilinde tekrar bir derece daha resm-i gümrük virmeğe tâbi olduğundan ve yukarıda zikr olunduğu vechle memleketde akçe fâizinin ağırlığıyla beraber fabrika ashâbı olanlar bir de emlak ve temettü virgüsü gibi başkaca bir teklif ile dahi mükellef bulduklarından bunların ictimâından vücud ve zuhura gelen masarîf yüzde yirmi ve yirmibeş ve daha ziyâde bir nisbetde eşyâ-yı ma'mule üzerine yüklendiği cihetle memleketin ma'mulâtı hâricden gelen ma'mulâta bi-t-tâb' rekâbet idemediği der-kârdır ve şu hal ile dahil-i memâlikde sanâyi'in terakkisini mucib olan fabrikaların tesis ve devâmı kâbil olamayub bazan yapılan fabrikalar dahi az zamanda zarar iderek ashâbı hasâr-ı âzime giriftâr olmakda ve kadimden bazı mahallerde mevcut olan sanâyi' dest-gâhları dahi an be an tenezzül idüb mahv haline gelmektedir. Bu ahval ve esbâbın mümkün mertebe tadil ve tahfifine medar olmak ve devletce ashâb-ı sanâyi' hakkında fiilen ve hakikaten eser-i teşvik gösterilmek için fabrikaların rüsumat-ı mütenevviadan istisnâsı veyahud emlak ve temettü' virgüsünden afvı misillü bazı imtiyazat mütebâdir-i efkâr olmuş ise de bunların her birinde bir mahzur tasavvur olduğundan en ehven ve eslemi ve ma'mulât-ı dahiliyye terakkiyatı hakkında devletce yapılabilecek tedâbirin müessir ve azâmı dahilen gümrük rüsumatından afv ve istisnâsı sureti olub bu da şimdilik bir nümune olmak üzere iplik ma'mulâtına münhasır tutulduğu halde iplik için yapılan fabrikalardan cihât-ı adide ile devlet ve memleketce husule gelecek menâfi ma'mulâtından alınacak gümrük resminden pek çok ziyade olacağına ve zaten dahilde iplik fabrikaları olmamasına ve ham pamukdan memâlik-i ecnebiyyeye çıkarıldığı halde alınan resm-i gümrük yüzde birden ibaret iken şimdi o pamuk dahilde iplik imâl olunmak için bahren ve nehren nakl olundukda yüzde sekiz resm alınacağı cihetle bu rüsumat dahilde âtiyen iplik fabrikaları ma'mulâtından alınmayacak resm-i gümrüğe tekâbül iderek şu halde resm-i gümrükden hiç bir şey zayı' olmamış olacağı lede-t-tedkik anlaşılacağına mebni ilerüde yapılacak iplik fabrikaları ma'mulâtının resm-i gümrükden muâfiyetleri varidat-ı mezburenin tenezzülünü dahi mucib olamayacağı der-kâr olmakla beraber sâye-i terakkiyat- vâye-i hazret-i padişâh'de ilerüde mümkün oldukça sâir her nev' ma'mulât-ı dahiliyyeye ta'mim idilmek ve şimdilik gerek İzmir'de küşâd olunan gerek sâir mahallerde yapılacak olan iplik fabrikalarının devam ve terakkisini te'mine ve sâir erbâb-ı sanâyi'i teşvike medar olmak üzere mezkûr fabrika ile bundan böyle te'sis idilecek iplik fabrikaları ma'mulâtının gümrük resminden bütün bütün muâf tutularak bu suretin ilân idilmesi muvafık hal ve maslahat olacağı tezekkür kılınmış ve bir de işbu fabrikalar ma'mulâtının resm-i gümrükden muafiyetine ma'mulât-ı ecnebiyyenin dahi iştirâki için hile ve fesad karışdırılmayacağı vârid-i hâtır olur ise de dahili fabrikaların kendülerine mahsus marka ve alâmât-ı farikaları olacağı ve böyle bir fesâd ve hile vuku'bulmamasına hükümetce dahi vesâit-i münase'be ile dikkat ve nezâret-i müttemadiye icra olunacağı mülâbeseyle mahzur-ı mezbura dahi mahal kalmamış ise de keyfiyyetin heyet-i umumiyyede müzakeresiyle virilecek karara göre ifâ-yı muktezası babında emr ü ferman hazret-i men-leh-ül emrindir. fi Selh Ş sene 93 ve fi 6 Eylül 92

Kostaki Falyadi, Mehran Bey Komisyonunda, Mehmet Tahsin Esseyid (4 silik mühür).

BELGE - X

İmtiyaz 3, s.92

İzmir sancağı dahilinde kendir mahsulünden çuval, ip ve yelken bezi imâline mahsus bir fabrika tesis ve inşası için uhdesine imtiyaz itâsı hakkında mektubî-i sadr-ı âlf kalemi hulefasından ve rical-i devlet-i aliyemden Arab-zâde iftihar Hikmet bey dame ulüvvûhu tarafından vukubulan istida üzerine Aydın vilâyetinin yalnız İzmir sancağına aid olmak ve kendir mahsulünden çuval ip ve yelken bezi imâline mahsus olarak liva-i mezkurun mahzurdan salim mevkiinde bir fabrika tesis olunmak üzere mir-i mumaileyhe yirmi beş sene müddet imtiyaz itâsına dair Umur-ı Ticaret ve Nâfia nezâretimizden bi-tanzim bâb-ı âlmize isra ve şura-yı devletimiz mülkiye dairesinde ve meclis-i mahsus-ı vûkelâ-yı fihamımda tedkikatı icra olunan mazbata ile mukavelenâme lâyihası atebe-i ulya-yı şehriyâraneme arz ile istizân-ı keyfiyyet idilmiş olmasıyla salifül-beyan mukavelenâmede işbu imtiyazın evvelce mevcut olan fabrika ve destgâhlar ile bundan böyle efrad-ı ahali tarafından yapılab el ile işletilecek bu nev' ip ve çuval ve saire destgâhlarına şumulü olmayacağı ve mezkûr sancak dahilinde ve müddet-i mezkure esnasında aheri tarafından bu nev' bir fabrikanın tesis ve inşasına müsaade olunmayacağı ve sahib-i imtiyaz fabrika mahallini intihabda mahalli beledi meclisinin reyini istihsale ve fabrikayı tesis ve inşa ile işletirmek üzere sahib-i imtiyaz işbu ferman-ı âlişanım tarihinden itibaren nihayet iki sene zarfında Osmanlı bir anonim şirketi teşkiline ve yine tarih-i mezkurdan itibaren üç sene nihayetinde inşaata bida ile bir sene zarfında inşaatı ikmale mecbur olacağı ve müddet-i mezkure hitamında bir sebep-i meşru veya özr-ü makbule müstenid olmaksızın şirket teşkil edilmediği takdirde sahib-i imtiyaz ve inşaata bida olunmadığı veya inşaat hitam bulmadığı halde şirket hakk-ı imtiyazdan sakıt olacağı ve zikrolunan fabrikanın tesis ve inşası için ilk defa olarak Memâlik-i Mahrusa-i Şahanem ile memâlik-i ecnebiyeden alınacak alât ve edevat ve her nev' levazım-ı inşaiye gümrük resminden muaf tutulacağı gibi fabrikanın imâlâtına mukteza olub Memâlik-i Mahrusa-i Mülukânem mahsulâtından olarak dahilde tedarik olunacak kendir ve sair mevadd-ı asliyye ile fabrikanın mamulâtından gerek dahilde sarf ve gerek memâlik-i ecnebiyeye ihrâç idileceklerden kezaik gümrük resmi alınmayacağı ve sahib-i imtiyaz fabrika mamulâtından devair-i askeriye için mübayaa idilecek eşyayı piyasadaki alım satım fiyatından yüzde beş tenzilât ile fûruhtunu müteahhid olduğu ve makinist ve fenn memurlarından maada fabrika amele ve efradı tebâ-i devlet-i aliyemden olub bunlar umumiyetle fes iktisa ve şirket sıfat-ı tabiyeti hasebiyle devair-i hükümet-i seniyyem ile olan muhaberatında lisan-ı Türkî istimal eyliyeceği ve şirketin bil-cümle (?) kavanin-i devlet-i aliyye-i Osmaniyeye ve tamga nizamnâme-i hümâyunuma tâbi olacağı ve hükümet ve efrad-ı ahali ile şirket arasında tahaddüs eyliyecek bilcümle deâvi mahâkim-i Osmaniyede rüyet olunacağı muharrer olmağla ber-minval-i muharrer şerait-i mukarrere ve yirmibeş sene müddet ile mir-i mumaileyhe imtiyaz itâsına emr ü ferman-ı hümâyun-ı mülkdârânem müteallik ve şerefsudur olmuş olmağın hükmü bâlâda beyan olunan mukavelenâme muhteviyatının tamami-i icrasına muallak olmak üzere Divan-ı Hümâyunundan işbu emr-i celil-ül-kadrim ısdar ve mezkur mukâvelenâme sureti musaddıkası dahi itâ olundu. fi 21 Şevval sene 318

makbul olunmuştur
(İmza)

اینستجانی زنده کننده محموله در جریان این وکله برنی اعمال مخصوصی فایده ناسیس و انجمن کمیته عرضه استیانت اعطای قرضه
 عتوی عدلی قلمی ضابطه استند. و حال در وکله بر سر حد ناده فخره حکمت بک زخمی و فرزند و فرزند استعلا او نه به
 ایسید و در بیک باکن از استیانت عاالی او کله و کله محموله در جریان این وکله برنی اعمال مخصوصی او نه به نوار شکران کند و در کلم
 موافقه فایده ناسیس او نه به میسر او کله استیانت اعطای ناده فخره حکمت بک زخمی و فرزند و فرزند استعلا او نه به
 اس و سترای و کله بر سر حد ناده فخره حکمت بک زخمی و فرزند و فرزند استعلا او نه به میسر او کله استیانت اعطای ناده فخره حکمت بک
 و سترای استیانت کیفیه ایسید او کله ساطعاً ایسید مفاد ناده به استیانت او کله مفید او کله فایده و دستکاران بر سر نده
 افاد اهل طرفند با سیر با ایسید بر جک بر نده ایسید و سترای ناده دستکاران ستمی او کله مفید و دستکاران بر سر نده
 آنانده افرو طرفند بر نده بر نده ناسیس و ناسیس و ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 این استعلا و فایده ناسیس و ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 عتوی بر نده ناسیس و ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 خانه به سبب نده و فایده مفید است او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 حاله شکره سترای نده ساطعاً او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 ممالک اینده او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 محموله نده او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 ایسید کلاره در کله نده ساطعاً او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 یوز و یوز نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 فخری او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 و در نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 و یوز او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 مفاد و نده نده او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده
 استیانت سترای نده او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده نده ناسیس او کله مفید او کله فایده

ایسید کلاره
 ۱۸۸۸

BELGE - XI

Cevdet-İktisat, 1813, fi 8 C 62

Maliye Nazırı Paşa Hazretlerine

Gönderildi

Beyana hacet olmadığı ve her milel ve devletde cârî ve mer'f olduğu vechle İstanbul ve Memâlik-i Mahrusa'da hasıl olacak kirpasparenin bir dirhemi harice virilmemek ve on beş sene müddet-i imtiyaz itâ kılınmak şartıyla mukaddema müteallik buyurulan irade-i seniyye-i şahane mucibince İzmir'de bir aded kağıt fabrikası bil-inşa hüsn-ü hitam resâ olmuş ve sâye-i şahane az vakitte semere-i nafiası müşahede kılınacağı der kâr bulunmuş ise de bu günlerde mugayir-i usul olarak Prusya tebasından David Ayleyon nâm yahudi Dersaadet'de bulunan kirpaspareyi topladub vilâyeti canibine götürmek iddiasında olduğundan ve bu keyfiyet ise şerait-i mezkurenin hilâfı ve fabrika-yı mezkurun bütün bütün tatiline bâdi ve şürekasıyla kendüsünün dahi zarar ve hasarını müeddi olacağından bahsle zikrolunan kirpasparenin fabrika-yı mezkura hasr ve kasrıyla bu babda vukua gelen müdahale-i ecnebiyenin külliyyen men'i zımnında icabının icrası hususu fabrika-yı mezkur müdürü Düzoğlu Hoca Agob tarafından bâ-arzuhal inha olunmuş olduğundan keyfiyet Meclis-i Ziraat'de lede-t-tezekkür Memâlik-i Mahrusa-i Şahane'de usul-ü sanâyi' ve ticaretin tervic ve tevkiriyle iktisab-ı şeref teba ve ahali kazıyyesinin istihsali matlub-ı âlf olmak ve fabrika-yı mezkurun ise şerait-i malume ve kumpanya vechle mahall-i mezkurda merkum Agob marifetiyle inşası ber-minval-i muharrer irade-i seniyye iktizasından bulunmak hasebiyle lüzumu olan kirpasparenin Memâlik-i Mahrusa derununda bulunan ve fabrika-yı mezkura naklinde sühulet olan mahallerden cem' ve tedariki zımnında fabrika-yı mezkur tarafından gönderilcek memurlara kimesne tarafından müdahale ve toplanılan kirpaspareden hiç bir mahalde resm-i gümrük ve kantariyye ve nam-ı aherle bir akçe ahz ve mütalebe olunmaması ve fabrika-yı mezkûr tarafından yeddinde tezkere olmadıkca kimesnenin kirpasparenin cem' ve tedarikine eraime ruhsat kılınmaması hususları şerait-i sairesiyle beraber fabrika-yı mezkûr hakkında bâ-emr-i âlf virilen imtiyazat icabından olarak keyfiyet Girid ve Selânik misterleri hazratıyla İzmir muhassılına vesair icab iden mahaller memurlarına tahrir ve işâr olunmuş olduğuna ve her bir devlet kendü memleketinde icad olunan bu makule fabrikaların tatilden vikâyesiyle hüsn-i idaresini mucib esbâbının istihsale himmet eyliyeceği bedihiyattan ve Dersaadet vesair münasib mahallerden hasıl olan kirpasparenin fabrika-yı mezkur tarafından yeddlerine tezkere itâsıyla memur kılınacaklar marifetiyle devşirilüb aherin kirpaspare cem' ve tedarik idememesi ve mezkûr fabrika için toplanılan kirpasparelerin aher mahalle nakl olunmaması lâzime-i halden bulunduğuna mebni ber-minvâl-i muharrer icabatının icrasıyla fabrika-yı mezkur usulünün tatarruk-ı halelden vikâyesi hususunun mister-i müşar ve muhassıl-ı mumaiylehüma vesair lâzım gelen memurine te'kid ve işâr ve müste'min-i mersumun müdahale-i vakasının men'i zımnında makam-ı vâlâ-yı nezâret-i hariciyeden cânib-i sefarette ifade ve ihzar kılınması ve keyfiyetin hazinece icab iden mahalle kaydıyla gümrük ve iktisab taraflarına dahi başka başka ilm ü haberlerinin itâsı suretleri meclis-i mezkûrdan bâ-mazbata inha ve ifade olunmuş ve keyfiyet ber-minval-i muharrer müşar ve mumaiylehüma ile sair iktiza idenlere tahrir ve izbâr ve müste'min-i mersumun müdahale-i vakasının men'i hususu sefaret-i mumaiylehüma canibine bâ-müzekkere-i resmiyye beyan ve işâr kılınmış olmağla zat-ı atufileri dahi keyfiyetin icab iden mahalline kaydıyla gümrük ve ihtisab taraflarına ilm ü haberlerin itâsı hususuna himmet buyurular deyü ferman-ı âlf, 1 Kita'

مورد

ماله ناظرین بانا قضیه

کیانته حاجت اولدین و هرمل و دولته جاری و مرعی اولدین و عهد استابون و ممالک محروسه حاصل اولدو کرباسیاره نیک بر در هر حال
 ویرلامک و اولدوسنه مدینه امتیاز اعمی فاقه شرطیه مقوما معناه بیوریلونه اراج سینه نهان موجبی اذیرج برعد و کما غلاب
 بالانتاشه مقام رسالطه و ساینه نهان ده ازوقته شکره نافسی عاوه قلنه منی در کاپولنسه ابرج برکوندرم غایر اصول اولدو
 بروسیه بیمنشدن و اولدایلمونه نام برهوی در سعادتده بونانه کرباسیاره و طوبیلاولین و لابن جاننه کنورمان ادعا شده اولدین
 و بر کیشیه ایسه شرایع مذکوره نیک خلایق و فایزیه مذکورن بیونه بیونه طهینه یاری و شرکاسینه کندوسلگنی ضرر و ضایعین نوزی
 اولدیفنده یکنه ذکر اولدانه کرباسیاره نیک فایزیه مذکوره ضرر و ضرریم بریاید و قوعم کلاسه فداخته اجنینه نیک کلبنا منعی
 فشنده ایجابان اجناسی خصوصی فایزیه مذکور مدوری و دوا و غیره کما غلاب طرفین با عرضمال نانا اولدین اولدیند کیشیه مجس
 زراعته نوزی التکر ممالک محروسه نهان اصلون صنایع و تجارت نیک ترجیح و تمیزیم اکتساب شرف نیم و اهالی قضیه سنای استیضا
 و طوبی عال اولدو و فایزیه مذکورن ایسه شرایع معلوم و قویمانه و جیده محل مذکورم مرقوم اکتساب معرفتیم اناسی بر منزل کور
 اراج سینه اقصیندیم بیخوبه لوزم اولدو کرباسیاره نیک ممالک محروسه درونف بونانه و فایزیه مذکوره نقلده سروده
 اولدو مکارده جمع و تدارکی فشنده فایزیه مذکور طرفین کوندرید ملک فاموریه کسه طرفینده مدافع و طوبیلاولونه کرباسیاره
 جمع بر کلاسه رسم کون و قوعیم و نام افریم بر افریم اخذ و وصولیه الهامی و فایزیه مذکور طرفین مدینه مذکور اولدیم کسه نیک کرباسیاره
 جمع و تدارکنه ایشتمار خصمه قلمی خصوصی مدوری شرایع سانه سید برابر فایزیه مذکور فشنده با امر عال بر بیلونه امتیازیم ایجابنده اولدو
 کیفیت کوندر و خدایان بتدری طرفین اذیر محصله و سات ایجاب بیدر مکار فاموریه تجریم و اشعار الهیه اولدین و هر دو دولته کندو
 مکنده ایجا و اولدانه بموقول فایزیه لولن طوبیلاولونه و قایم سید حسد ادرین موجب سبب نیک استیضاه همه ایدلی بی برهاننده و در سانه
 زمانه منیب مکارده حاصل اولدو کرباسیاره نیک فایزیه مذکور فایزیه ایچونه طوبیلاولونه کرباسیاره لولن اضرم کله نقل اولدیم لازمه حالده برین فشنده
 کرباسیاره جمع و تدارک ایده ماسی و مذکور فایزیه ایچونه طوبیلاولونه کرباسیاره لولن اضرم کله نقل اولدیم لازمه حالده برین فشنده
 بر منزل کور ایجابان اجناسی خصوصی فایزیه مذکور اصولن فظوه خلایق و قایم سید حسد ادرین موجب سبب نیک استیضاه همه ایدلی بی برهاننده و در سانه
 ادریم کلاسه فاموریه تاکید و اشعار و مشتمله مرسولن مدافعه و افریم منعی فشنده قعیم اولدو فظوه فایزیه ده جانب سفارته افام
 و احتیاط قلمی و کیفیت فشنده ایجاب بیدر کله قیدیم کون و احتیاط طرفیند رفی بیخوبه علم و خبر لولن اعصمه صدر مدوری مجس مذکور
 با رضی انیا و قان اولدیم کیفیت بر منزل کور شار و موم الیه سات افریم ایدنره تجریم و از بار و نشا موم بر بیلن مدافعه و افریم
 منعی خصوصی سفارته موم الیه جانبین باندر کله رسیده جیانه نشا قلمی اولدیم ناده و طوبیلاولون کیشیک ایجاب بیدر کله قیدیم کون احتیاج
 طرفین علم و خبر لولن اعصمه موم الیه هفت بیوریه لرد بوزمانه

BELGE - XII

İrade, Mesail-i Mühimme, 641

Atufetlu efendim hazretleri

Sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şahanede reside-i hitam olan İzmir kağıt fabrikası mahsulü olmak üzere peyderpey gelmekte olan ecnâs-ı kağıt Mahmud Paşa başında bir dükkân küşâdıyle derununa vaz' olunmuş ve fabrika-i mezkûrun nizamı vechle gerek hazâin-i şahaneye muktezi ve gerek sair bendegâna lüzümü olan kağıdın aher hiç bir mahalden mübayaa olunmayarak dükkân-ı mezburdan alınması hususu herkesin malumu olmak üzere takvim-i vekâyi'e derc ile ilân kılınması Düz-oğlu canibinden bâ-takrîr-i inhâ ve iş'ar olunmuş ve li-ecl-il- mütalaa Meclis-i Vâlâya virilerek ol-bâbda kaleme alınan bir kıta mazbatada fabrika-i mezkur muhassenat-ı asrıyeden ve imâlâtı dahi mahsulât-ı dahiliyeden olarak revac ve iştiharı esbâbının istihsaline bakılması lazımeden olmakdan naşi teyemmünen derhâl muharrerat-ı vakı'anın imâlât-ı cedide kağıdlarına yazılmak üzere sipariş ve mübaşeret olunub şu kadar ki herkesin aher mahalden kağıd mübayaa eylemelerinin men'i uyamıyacağından fakat Bâb-ı âlf ve Bâb-ı serâskerî ve hazâin-i şahanede mevcut aklâmda ba'demâ bu kağıdların kullanılması ve taşraca muktezi görünen kağıdın dahi mahsulât-ı mezkureden alınmak üzere icâb idenlere tenbih kılınması ve teferruatının dahi icrâsı tezekkür olunduğu işâr ve beyan kılınmış ve manzur-ı âli-i hazret-i cihân-dâri buyurulmak için salif-ül beyân mazbata ve takrîr arz ve takdim olunmuş olmağla ber-muceb-i mazbata icray-ı muktezası hakkında her ne vechle emr ve irâde-i isabet-âde-i hazret-i padişahi müteallik ve şeref sudur buyurulur ise mantuk-ı celili icrâsına müsadeat olunacağı beyanıyle tezkere-i senâveri terkim kıldndı efendim.

fi 3 M sene 64

عظوفانو اقدم حضري
 يا توكوزي مضمة هانده رسيده اقسام اولاده زميز كاخذ فارقته كي مصولي اولاده اوزره بيدبي كلكده اولاده افاضي كاخذ محمود با باشده بروكاه ككاه
 درونه وضع الحسي وفاريفقه نكوزان نظاي وويك كرك قزنده تاها نيز مضمة ورك ساريزك نوزوي اولاده كاخذك افهيو محله خ مابه اوليه روه وركا نوزيه
 الحسي فضيوي هرك ساهوي اولاده اوزره تقويم وقايم وويك ال اعلا ندي روزا وخلي جاننده تقويم زوا و تعار الحسي وويك الظالم محبي ولاديه ويري روك
 اولاده فله الاده بقطه مضطه وفاريفقه نكوزان عكس روه وعمالاي في ومصولات راضيه روه اولاده وويك وستراره اوليف توفد كرك هرك افومله ده كاخذ مابه المله نك
 اولاده اي نجا وركا كرك وانه نك اعمالك صدور كاخذ ليه يادله اوزره سياهه وستراره اوليف توفد كرك هرك افومله ده كاخذ مابه المله نك
 سنهي ايه بيفضده فقط باعالي ويات عسكري وقرنده شها زوه بچور اولاده بعد ما بركا خدر ك قوللاسي لسته مفضن كور سابه كاخذك في مصولا
 نكوره روه المنه اوزره اجهابا رونه بيه قانسي وفعالك في اطرسي نكرو ليني تعار و سابه قنسي ونظور علا حفته برلا نزي بو رطوبه كونه سافه سابه مفض
 ونقر عرصه و تقويم الحسي االله بروض مضطه ايزي مضطه حفته هونو وويله اوزره اصحاب حفته بر شي نسلده وستر فصدو بو رطوبه نظور بي
 سارعه اوليفي سكر نكوز تا وويك تقويم اولاده االله بروض مضطه ايزي مضطه حفته هونو وويله اوزره اصحاب حفته بر شي نسلده وستر فصدو بو رطوبه نظور بي

۳۳

BELGE - XIII

İrade-Meclis-i Vâlâ, 19039

İzmir Valisi devletlü Osman Paşa hazretlerine,
Devletlu, efendim hazretleri

İzmir'de olan vapur değirmeninin hal-i hazırını üzerine bırakılmış bilâhere bütün bütün harab olarak hissedarana gadri mucib olduğundan fûruhtı hususuna karar virilerek hin-i fûrûhtunda dahi esmân-ı hasılasının hissedarana taksimi emrinde vuku'ı melhuz olan müşkilâtı vâki' olmak üzere mezkur değirmende hisse ve alâkası olmıyan bi-gayr-i hisse kesândan ibaret bir komisyon teşkiliyle iktizasına bakılmak üzere mezkur değirmenin Galata gümrüğünde mahfuz olan defâtir ve evrâk-ı sairesinin İzmir'e irsâli beyan olunmuş olub vâkıa bu değirmenin matlub vechle işledilmesi ve ilerülemesi hakkında şimdîye kadar olunan tecârib artık ilerüşiçün ümid bırakmamış olduğundan böyle durmaktan ve harab olmaktan ise satılması daha hayırlı ve eslem olacağına ve mezkur değirmende en ziyade hissesi olan müteveffa Arif Hikmet Bey ile Halil Paşa vereselerinin vekilleri dahi bu suretin icrasına izhâr-ı muvafakat eylediklerine binaen ber-muceb-i inhâ gümrük-i mezkûr da olan defâtir ve evrâkın İzmir'e irsaliyle orada teşkil olunacak komisyonda bil-rüye mezkûr değirmenin talibi zuhurunda hissedaranın muvafakatı munzam olmak şartıyla ve değer-i bahasıyle fûruht olunması hususunun savb-ı samilerine bildirilmesi Meclis-i Vâlâ'da dahi tezekkür ve tensib olunarak irade-i seniyye-i hazret-i padişahı dahi bu vechle müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olub marr-üz-zikr gümrükden celb olunan ve memhur bir sandık derununda bulunan evrâk savb-ı vâlâlarına irsal kılındığı misillü mektub-ı mezkurun Türkçe ve Fransızca suretleri ile müteveffa Arif Hikmet bey ve Halil Paşa vereselerinin vasileri tarafından verilen müzekkere-i memhurenin sureti dahi zât-ı vâlâlarınca malumat olmak üzere leffen irsal kılınmışdır sur-ı mezkureden bil-etraf anlaşılacağı vechle bu teşkil olunacak komisyonun vereceği karar min-ba'd tebdil ve tağyir idemiyeceği cihetle tahkikat ve icraatı her tarafı hoşnud ve ikna' idecek ve sonradan şudur dimeğe mahal kalmıyacak suretde cereyan itmesi lâzimededen ve mektub-ı mezkur iktizasınca işbu değirmen üzerinde der-meyân olunan matlubat iddiasının derece-i meşru'iyeti değirmenin nizâmâtı esasına müracaatla meydana çıkacağı misillü hissedaranın behakkın iddia eyledikleri temettü' kazıyyesi dahi değirmenin işe başladığı günden bu ana kadar vuku'bulan irad ve masarîfının müdekkikâne muhasebeleri rüyet olunmasıyle tebeyyün ve tahakkuk ideceği ve binaenaleyh şu iki maddenin herkese emniyet bahş olacak suretde tedkikatı icra olunub değirmen ile hissedaranın ilişiği kesilmedikçe değirmeni satmak asla mümkün ve kabil olamayacağı bedihiyyatdan olub fakat bu iki madde-i mühimmenin neticesine intizaren değirmenin satılması bahsini bir yana koymak münasib olamayacağından bir taraftan hususat-ı mezkure rüyet ve tedkik kılınub diğer canibinden dahi değirmen-i mezkurun fûruhtı maddesi tehiyye ve ihzar idilmek lâzım gelür ve husus-ı mezkurda hükümetçe yapılacak şeylerin birisi dahi komisyonun suret-i teşkili maddesi olub çünkü rivayât-ı vakı'aya nazaran İzmir'de hisse eshâbı bir iki taraf olarak bunlardan her birisi kendü işine yarıyan ve mutemedi olan

ademi'leri komisyona sokub bir tarik ile nail-i meram olmağa çalışacağından ve bu ise bilâhere sada' ve müşkülâtı davet ideceğinden taraf-ı samilerinden o misillü ifadat ve ihtarata havale-i sem' itibar olunmayarak intihab olunacak reis ve âzânın ehliyet ve istikamette cümlenin emniyet ve itimadını kazanmış bi-taraf ve muteber ademlerden bulunmasına dikkat ve itina buyurulmak iktiza ideceği misillü hükümet-i mahalliye her halde işbu komisyonun merci'-i tabi'isi bulunacağı cihetle ind-el-iktiza taraf-ı vâlâlarından teshilât ve muavenat-ı kâmilenin dahi ifası lâzım geleceği beyanıyla şikka-i senâveri terkimine ibtidar kılındı.

fi 21 B sene 1277

Mehmed

BELGE - XIV: Aydın Salnamesi 1890/91

İzmir'de bulunan fabrikalar
Dakik Fabrikası

İmâlât-ı seneviyye keyl-i İstanbulî	Vasıta-i devri	Sahibinin İsmi	Mevki'i	Taş	Dakik Fab.
buğdayı dakik ider 140.000	Su ile	Öz oğlu	Halka pınar	6	1
buğdayı dakik ider 160.000	Ateş ile	Memiko ve şürekası	Dar ağaç	6	1
buğdayı dakik ider 120.000	Ateş ile	Batuna	"	3	1
buğdayı dakik ider 250.000	Ateş ile	Kuznir ve Yanako	"	9	1
buğdayı dakik ider 120.000	Ateş ile	İlya	"	4	1
buğdayı dakik ider 120.000	Ateş ile	Karmanyola	"	5	1
buğdayı dakik ider 170.000	Ateş ile	Mösyö Paterson	Kordon'da	6	1
buğdayı dakik ider 130.000	Ateş ile	Danderyav Makric	Karataş'da	4	1
buğdayı dakik ider 120.000	Ateş ile	Halim ağa	Kemer Caddesin'de	4	1
buğdayı dakik ider 130.000	Su ve ateş ile	Yakomioğulları	Toprak Tepe	5	1
buğdayı dakik ider 130.000	Su ve ateş ile	Çakıroğlu ve şürekası	Sinekli değirmende	6	1
buğdayı dakik ider 120.000	Su ve ateş ile	Memikolaci Andon	Hisar arkasında	5	1
buğdayı dakik ider 60.000	Su ile	Kurubh	Hisar arkasında	4	1
				67	13

Timur Fabrikaları

	Vasıta-i devri	Sahibinin ismi	Mevki'i	Timur Fabrikası
[I]	Ateş ile	Dimo Issıgoni	Punta	1
	"	Anton Kili	Punta	1
	"	Paps	Punta	1
	"	Ratkin Rima	Punta	1
				4

[I] İş bu fabrikalarda timur araba tekerlekleriyle vapur ve ebniyyeler için bir takım alât ve edevât isâga ve imâl idilür.

Kereste Fabrikası

	Vasıta-i devri	Sahibinin ismi	Mevki'i	Kereste Fabrikası
[1]	Ateş ile	Mösyö Paterson	Kordon'da	1
	"	Dimo Issıgoni	Punta	1
	"	Keresteci kumpanyası	Punta	1
	"	Stiloğlu kumpanyası	Punta	
	"	Fonderye	Kordon'da	1
				5

[1] İş bu fabrikalarda kebir kalas tahtaları biçilüb tahta yapılmakta ve bu tahtalardan incir ve üzüm vaz'ı için ufak kutu ve sanduk imâl idilmektedir.

Buz Fabrikası

	Vasıta-i devri	Sahibinin İsmi	Mevki'i	Buz fabrikası
[2]	Ateş ile	Abdullah ve Şükrü Beyler	Dar ağaç	1

[2] İşbu fabrikada münhasıran mevsim-i sayfa buz imâl idilür.

Etmek Fabrikası

İmalât-ı Seneviyesi	Vasıta-i Devri	İsmi	Mevki'i	Etmek fabrikası
547.500 kıyyedir	Ateş ile	Marko Polo	Dar ağaçta	1
3.285.000	"	Etmek Fırını		30
2.920.000	"	Katmerci Fırını		80

ازمیرده بولتان فابریقه‌لر

		دقیق فابریقه‌سی			دقیق فابریقه‌سی	
		واسطه دوری	صاحبك اسمی	موقعی	طابق	
بغدادی	۱۴۰۰۰۰	صو ایله	اوز اوغلی	خلقه بیگار	۶	۱
»	۱۶۰۰۰۰	اتش ایله	میمقو و شرکاسی	دار اناج	۶	۱
»	۱۲۰۰۰۰	»	باطونه	»	۳	۱
»	۲۵۰۰۰۰	»	قوز نیر ویناقو	»	۹	۱
»	۱۲۰۰۰۰	»	ایلیا	»	۴	۱
»	۱۲۰۰۰۰	»	قارمانیوله	»	۵	۱
»	۱۷۰۰۰۰	»	مسیو باطرسون	قوردونده	۶	۱
»	۱۳۰۰۰۰	»	داندرباو مقریح	قره طاشده	۴	۱
»	۱۲۰۰۰۰	»	حلیم اغا	کمر جاده سنده	۴	۱
»	۱۳۰۰۰۰	صو و اتش ایله	یاقومی اوغللری	طبراق تبه	۵	۱
»	۱۳۰۰۰۰	»	چاقراوغلی و شرکاسی	سنکل دکرمانده	۶	۱
»	۱۲۰۰۰۰	»	میمقولاچی اندون	حصار ارقه سنده	۵	۱
»	۶۰۰۰۰	صو ایله	قوروبلی	حصار ارقه سنده	۴	۱
					۶۷	۱۳
۱۷۷۰۰۰۰						

تیمور فابریقه‌لری

		واسطه دوری	صاحبك اسمی	موقعی	تیمور فابریقه‌سی
[۱]	}	اتش ایله	دیمواسیفونی	یونطه	۱
		»	انطون کیلی	»	۱
		»	پاپس	»	۱
		»	راتکین ریما	»	۱
					۴

[۱] شبو فابریقه‌لرده تیمور عربیه تکرانکریله واپور و ابنیه‌لر ایچون برطاقم الات وادوات باصاغه و اعمال ایدیلور

کراستہ فابریقیہ سی

کراستہ فابریقیہ سی	موقعی	صاحبک اسمی	واسطہ دوری
۱	قوردونده	موسیو پاطرسون	آتش ایله
۱	پونطه	دیتواسینوتی	»
۱	»	کرستہ جی قومپانیہ سی	»
۱	»	سنیل اوغلی قومپانیہ سی	»
۱	قوردونده	قوندریه	»
۵			

[۱]

بوز فابریقیہ سی

بوز فابریقیہ سی	موقعی	صاحبک اسمی	واسطہ دوری
۱	دار اغاج	عبداه وشکری بکر	آتش ایله

[۲]

اتک فابریقیہ سی

اتک فابریقیہ سی	موقعی	واسطہ دوری	اعمالی سنوہ سی
۱	دار اغاجده	مارقوبولو	۴۷۵۰۰ قیہدر
۲		اتک فرونی	» ۳۲۸۰۰۰۰
۸۰		قمر جی	» ۲۹۲۰۰۰۰

[۱] اشبو فابریقیہ لردده کیری قیاس نختہ لری بیجوب تحتہ یا پالمقده و بوتختہ لردن انجیر واوزوه وضعی ایچون اوفق ندرخو و صندوق اعمال ایدنکده در .

[۲] اشبو فابریقیہ لردده منحصر موسم سینده بوز اعمال ایدیلور .

BELGE - XV

İrade-Meclis-i Vâlâ, 9684

Atufetlu efendim hazretleri

Meclis-i Vâlâdan kaleme alınub İzmir meclisinin melfuf mazbatasıyla beraber manzur-ı âli buyurulmak için takdim kılınan mazbata meâlinden müstefâd olduğu vechle zaptiye meclisi âzâsından Lâzârki'nin biraderi Yorgâki'nin nefsi İzmir kasabası dahilinde inşâsına ruhsat talebinde olduğu fabrikanın sisam ve tobra yağına mahsus olması ve müddet-i imtiyaziyesi içinde İzmir havalisinde aherinin sisam fabrikası ihdâs idememesi ve haric-i İzmir'de şunun bunun zeytun mübayaasıyla imâl ideceği revgân-ı zeyte ve bunun için inşâ ideceği fabrikaya muhâlefet olunmaması ve ihrâc olacak revgân-ı zeytin taahhüdü vechile rayic-i vaktiden beher kıyyede yirmişer para aşağı satılması ve sisam yağı dahi ehven fûruht olunması ve mevcut olan yağhaneler usulüne dahi muadelet-i seniyye iktizasınca haleb getirilmemesine hükümet tarafından himmet ve dikkat olunması ve bu hususa hiç bir vaktde ecnebi tebasının teşriki caiz olmadığı gibi makinecilerden maada istihdam olunacak amelenin tebâ-i ecnebiyyeden olmaması ve ecnebi karışdırıldığı ve bil-farz merkum Yorgaki himâye-i ecnebiyye iddiasına kalkışdığı takdirde verilecek imtiyazın hükmü derhal münfesih olması ve senevi vakf-ı celil-i hazret-i mülükâneye beşer bin gurus resm itâsı şerâiti ve emsâline tatbiken on sene müddet-i imtiyaz ile fabrika-i mezkurun inşâsına ruhsatı havi bir kıt'a emr-i âli ısdar ve itâsı tezâkir olunmuş ise de ol-bâbda her ne-vechle emr ü fermân-ı hazret-i şehin-şâhi müteallik ve şeref-sudur buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyanıyla tezkere-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fi 16 Receb sene 69.

Maruz-ı Çâker keminelidir ki,

Reside-i enâmil-i ihtiram olan işbu tezkere-i sâmiyye-i vekâlet penâhileriyle zikr olunan mazbatalar meşmul-nigâh-ı şevket - iktinah-ı hazret-i padişahî buyurulmuş ve tezekkür ve istizân buyrulduğu vechle şerâit-i muharrere ve emsâline tatbiken on sene müddet-i imtiyaz ile fabrika-i mezkurun inşâsına ruhsatı havi bir kıt'a emr-i âli ısdar ve itâsı müteallik ve şeref-sudur buyurulan emr ü irade-i seniyye-i cenâb-ı şehin-şâhi muktezây-ı münifinden olarak marr-ül beyan mazbatalar yine taraf-ı âli-i asafilerine iade kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i veli-yül-emrindir. fi 28 Receb sene 69.

BELGE - XVI

İrade-Dahiliye 38231.

Atufetlu efendim hazretleri

Tebâ-i devlet-i aliyeden Davidoğlu Karabet'in sorgu tabir olunan kamış ile sair her nev' şeker kamışından ve pancardan ham şeker imâl ve tasfiyesi için teşkil ideceği kumpanya ma'rifetiyle biri Dersaadet'de Yenibahçe'de arsası üzerinde ve diğer bir misli dahi İzmir'de olmak üzere iki aded şeker fabrikası ihdası zımında kendüsüne yirmi beş sene müddet-i imtiyaziyye ve şerâit-i münasebe-i saire ile ruhsat itâsı istida olunması üzerine Nâfia Nezâret-i Celilesiyle bil-muhabere Meclis-i Âli-i Hazâinden kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdim kılındı meâlinden müsteban oluğu vechle dahil-i memâlik-i hazret-i şâhânedede bu misillü asâr-ı nâfianın tekessürü tezâyüd-i servet ve ma'muriyeti mucib bulunduğuna binaen arsa-i mezkureye fabrika inşasında bir gûna mahzur-ı nizâmî olmadığı keşf ve tahkik edildikten sonra inşaya mübaşeretden evvel haritasının taraf-ı saltanat-ı seniyyeye takdimiyle tasdik ittirilecek bir münasib mahalle inşa olunmak ve bu fabrikalar mevcut olan ve meri-ül-icra bulunan ve ilerüde tesis olunan bil-cümle nizâmât ve tekâlif ve rûsumâta tâbi olmak ve derununa konulacak makineler ile yalnız şeker imâl ve istihsal idilüb sair sanat icra idilmemek ve hastahâne ve imâret ve emsali kaffe-i ebniyye-i miriyyeye herkese virilen fiyatdan yirmi para aşağı fiyat ile şeker itâ kılınmak ve Dersaadet'te yapılacak fabrikanın hudud-ı imtiyaziyyesi nefsi-i İstanbul şehriyle bâb-ı vâlâ-yı zabtiye idaresinde bulunan nevâhi-i malumeyi ve İzmir'dekinin dahi nefsi-i İzmir sancağını havi bulunmak gibi ve daha bazı şerâit-i mukteziye-i esasiyenin kararlaştırılarak tanzim olunan şartnâmenin icra-yı teatisiyle mumaileyhe yirmi sene müddet-i imtiyaziyye ile ruhsatı havi lâzım gelen ferman-ı âlînin ısdar ve itâsı iktiza ideceği tezekkür kılınmış ise ol bâbda her ne vechle emr ü ferman isabet-beyan hazret-i padişahî şeref-sünuh ve sudur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz idileceği beyanıyla tezkere-i senâveri terkim olundu efendim.

fi 11 Muharrem sene 1283

عظمتو انتم حفظه

یتیم دولتت علمیه ره زود اوغلی زود نیک سوختوبیس اولانه فاسد ایمه سار هر نوع سکر قاننده و باکارده فاسد اعمال و تصفیه ایگوره سیکل اوجی قوسانه عقیده
 بی رعایت بی کجی در عرصی اوزره ویدک برتبع رفی ایبرم اولنه اوزره ایغ عدوت سکر قانیرسی اصدق طرف کونسه بزمی کی نه موده انبازیه و شرط منته سار
 رفعت اعطای استعالمی اوزره ناقص ظاهره صلیبیم باخارده کجی ما طرفتده قونانده ضبط نفعا عصبه و تقیم قونف مانده سینه اولری ولامه و نظر مالک
 خزانم بوسلاو تا باغ نیک کنی زار توت و صوری موجب بولینم ناز عوض نگره ویرایتم آنگه برکنه و در نظری اولین کشف و تقیه ایدر کوننده سار
 بترنده اول وظیفه نیک حفظ طبعه سینه تقیم تصدیق ایبرم ملک برسانه محکومات اکنده و بولورایتم ل مهور اولده و رعنی لایف بولانده زید و جمعی اولانه
 باجمه نظامت و تکالیف و سلاطه تا بالا اکنده و درونه فونیمه مکنیر ایم باکنر کمال و اتصال ایلیب سار صنف ابر ایلامک وضعه خار و محاربه و اما آخار نیم
 سیدیه هرکس ویدلا نیاره بزمی باره اشغی فایده ایم سکر اعطاننده و رعایتیم با بومده فایقه نیک حدود نیازی نفس استول شهیم با و لای خطبه اولانه
 بولانده نوافی معلوم یا زیدیم نیک رفی نفس ایبرم خانی حادده بولونکی و درها بومده شرط نقطه ایبرمک و ایسیریم و فونم نظر اولانه سار نیک ابرای نعل
 معلوم ایبرمکی سینه دسته انبازیه ایم رفعتی حارب لازم خلاصه زواریه عالیک اصله و عطای اقتضای معنی ترک کوننده ابر و طبع هر بومده اردولانه اصابت با بده خطبه
 نادرتهی زینتیم و صدور سولایک شرط ویدقیه انفا راید بزمی بیایم تلف ناورکی بزم اولانه نطق ۱۱۲ مصلح

۳

BELGE - XVII

İrade- Dahiliye, 28533

İzmir'de gaz fabrikası inşa idüb taleb idenlere gaz fûruht itmek üzere şerâit-i münasibe ile imtiyaz ihsan buyurulması Mösyö Marşe nam kimesne tarafından mukaddema istida olunmağla keyfiyyet ol-vakt Tophâne-i Âmire müşiri bulunan Fethi Paşa merhum ile lede-l-muhabere Bahr-i Sefid boğazıyla Varna ve Bursa ve Edirne'den maada İzmir ve eyâlât-ı sairede gaz icadında asla mahzur olmadığı müşarünileyh tarafından cevaben işar kılındığına mebni Mösyö Marşe ile Meclis-i Tanzimat'da müzakereye ibtidar olundukda kendüsi yetmiş üç senesi Mayısına kadar avdet itmek üzere İzmir'e gidüb bu maddeyi keşf idecek olduğundan saltanat-ı seniyye ne dereceye kadar imtiyaz vireceğini sual itmekle olbabda suret-i muvakkatada olarak ve bir guna taahhüd tahtında olmıyarak bazı şerâit-i esasiyeyi havi kaleme alınan mukavelenâme müteallik buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî mantuk-ı celili üzere temhir ve itâ olunmuş idi mumaileyh vakt-i muayyeninde avdet idüb işbu imtiyazın şerâit-i mükemmelesi müzakeratına mübaşeret olunmak üzere iken fevt olmuş ve muahhiren mumaileyhin varisi namıyla birisi bu imtiyaza talib olduğu rivâyet kılınmış ise de hayli müddetdir gelüb görünmediğinden şimdiye kadar maslahat böylece kalmış olduğu halde gazeteci Mösyö Edvars işbu imtiyaza talib olarak ol babda bir kıta layiha itâ eylemiş olmasıyla ve bu madde asâr-ı mamuriyet ve medeniyetden olarak sâye-i muvaffakiyyet vâye-i hazret-i padişahîde bu misillü, şeylerin gün be gün ilerülemesi arzu olunur mevaddan olduğundan öyle bir talib-i nâ-malume münhasıran tehir-i maslahat olunması lazım gelmiyeceği bedihiyatdan bulunmasıyla mumaileyh Mösyö Edvars ile keyfiyyet Meclis-i Tanzimat'da lede-l müzakere egerçi şerâit-i esasiyeyi mulin müteveffa-yı mumaileyhe mukaddema virilmiş olan mukavelenâme-i mezkur ber vech-i muharrer taahhüd tahtında olmadığı cihetle veresesi olsa bile bu babda bir guna iddiaya hakları olamayacağı derkâr ise de şayed böyle bir dava vukubulur ise her ne suretle olur ise olsun Mösyö Edvars iskat ve arzaya müteahhid ve hamış olmak üzere evvelemerde bir kıta sened-i mahsus alındıktan ve mezkur lâyiha Meclis-i Maabire bil-irsal oranın rey-i dahi istihsal kılındıktan sonra icab-ı kesre ceryanıyla on iki maddeyi şâmil kararlaştırılan mukavelenâme müsveddesi zikr olunan sened-i mahsus ile beraber takdim-i pişgâh-ı âlfleri kılındı hükm ve ifadesi rey-i âlî-i vekâlet penâhilerine tevafuk eylediği ve icra-yı icabına müsade-i seniyye-i hazret-i padişahî erzân ve şayan buyurulduğu halde zikrolunun mukavelenâmenin Ticaret Nezâret-i Celilesi canibinden ve mumaileyh Mösyö Edvars tarafından bi-t-temhir şimdiden teatisiyle sened-i mezkurun dahi taraf-ı saltanat-ı seniyyede kalacak mukavelenâme ile beraber Divân-ı Hümâyün kaleminde hıfz olunması ve müteahhid-i mumaileyh tarafından itâsı mukarrer olan on bin frank temin akçesi Maliye Hazine-i celilesine teslim olunduktan sonra dahi zikrolunan mukavelenâmenin imza ve temhir olduğun gününü tarihiyle müverrah olarak bir kıta imtiyaz ferman-ı âlîsi tastiriyle mumaileyhe itâsı icab-ı halden olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i men leh ül emrindir

fi 22 N sene 75

Ahmet Cevdet, Safvet, Şehri Molla Efendi, Ahmet Celal, Şevket, Mustafa, İsmail,
İbrahim Ethem, Mehmed nâ-mizac

BELGE - XVIII

İrade- Dahiliye, 28533

İzmir şehrinde Mösyö Edvars vasıtasıyla teşkil olunacak kumpanya marifetiyle gaz fenerleri işâl olunmak için tanzim olunan mukavelenâmenin müsveddesidir.

Birinci Madde- Saltanat-ı seniyye mösyö Edvars vasıtasıyla teşkil olunacak kumpanyaya her bir hatır ve ziyarı mezkur kumpanyaya aid olmak üzere İzmir şehrinde gaz fenerleri işâli imtiyazını itâ ve ihsan buyurur.

İkinci Madde- İşbu imtiyazın müddeti bu hususa dair şeref-sudur buyurulacak ve işbu mukavelenâmenin teati olunduğu günün tarihiyle müverrah olunacak ferman-ı âlf tarihinden itibaren kırk sene olacaktır.

Üçüncü Madde- Fabrika ve mağaza ve saire inşası zımında kumpanyaya lüzum görünen yerler menâfi-i umumiyeye için alınacak arazi ve emlâk nizâmına tevfikân iştirâ olunacak ve bu nizam arazi-i matlubenin bi-t-tanzim evvelce mevki-i rey ve kabul-ı saltanat-ı seniyyeye arz ve takdim olunacak bir kıta haritası üzerine meri-ül-icra tutulacaktır.

Dördüncü madde- Kumpanya gaz fenerlerinin ve müteferriatının mahallerine vaz' ve tertibiyle işâli imtiyazına mutasarrıf olub bunu saltanat-ı seniyye ile kendüsünün ve ahalinin rıza ve muvafakatlarıyla yapılacak bir tarifeye tatbiken icra idecektir. Fakat her bir mecdi lira yüz kuruş hesabıyla umum için bir mikab metro gazın bahası yüz on parayı tecavüz idemeyecektir. Tahminen bir mikab İngiliz kademi gaz üç paraya gelmiş olur ve bu fiyattan memleket veya hükümet masrafiyle yapılan gaz fenerleri için onda bir tenzil olunacaktır.

Beşinci Madde- Sokaklara konulacak gaz boruları hükümet tarafından tayin olunan bir memurun taht-ı nezâretinde olarak vaz' ve temdit olunacak ve mezkur boruların inşa ve temdidi bir gûna hatır ve ziyana ve sokaklardan mürur ve uburun tatiline sebep olmamak için kemaliyle dikkat ve ihtiyat kılınacaktır. Kumpanya gaz yollarını ba'de-l-inşa bu münasebetle bozulan sokakları derhal eskisi gibi tanzim ve tesviye eylemeği taahhüd ider.

Altıncı Madde- Kumpanya tarafından işâl olunacak gazın şulesi beyaz olub kuvve-i ziyâiyyesi dahi şu derece olacak ki saatde yüz(?) litre gaz yakan bir memenin ziyası saatte kırk iki gram zeytun yağı yakan bir karsel kandilinin ziyasına müsavi bulunacaktır.

Yedinci Madde- Kumpanya gaz ihracı için maden kömüründen başka sair şeyler dahi kullanmağa muktedir olacak ise de sıhhat-i umumiyeye bir gûna muzır olmadığı ve bunlardan çıkarılan gaz maden kömüründen ihraç olunan gibi sâfi ve ziyâdâr bulunduğu takdirde istimal idebilecektir.

Sekizinci Madde- Kumpanya imtiyaz ferman-ı âlfinin tesliminde temin akçesi olarak taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeye onbin frank itâ edecek ve bu temin akçesi madde-i âtidedir.

beyan olunan müddet-i muayyene zarfında gaz fabrikası tamamen ve kâmilen inşa ve itmam olunduktan sonra kumpanyaya redd ve iade kılınacaktır.

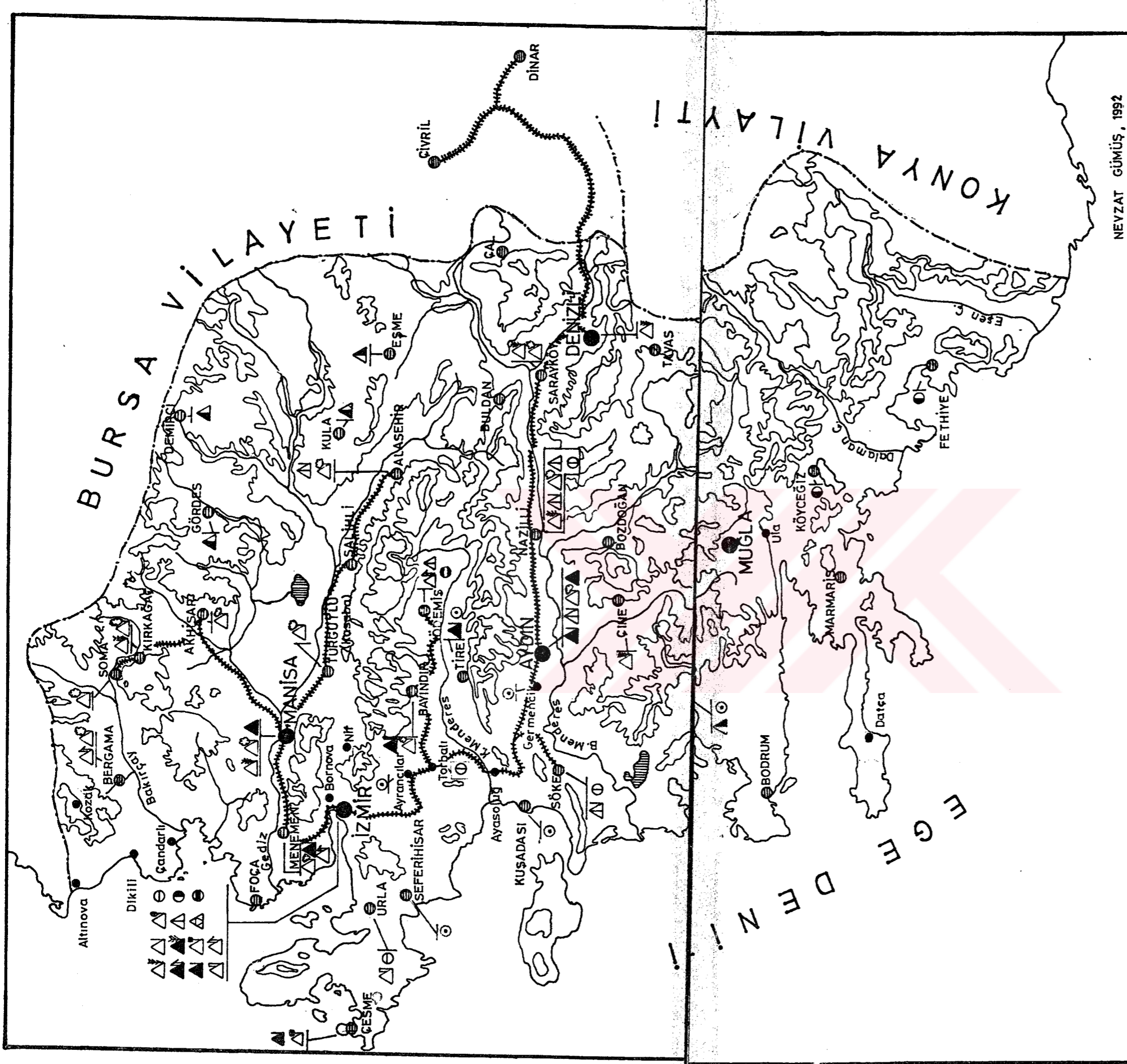
Dokuzuncu Madde- Gaz fabrikasının emr-i inşasına imtiyaz ferman-ı âlîsinin tesliminden nihayet altı ay sonra bida ve mübaşeret kılınacak ve tarih-i mezkurdan itibaren iki sene müddet zarfında inşa ve itmam olunacaktır. Kumpanya tayin olunan müddet zarfında fabrikanın mübaşeret-i inşası veya itmam ve ikmali hususlarında kusur ider ise hukuk-u imtiyazıyyesinden bil-iskat temin akçesi taraf-ı eşref-i devlet-i aliyyeden zabt kılınacaktır ve kumpanya hukuk-u imtiyazıyyesinden sâkit olduğu vakt saltanat-ı seniyye iş bu gaz işâli imtiyazını diğer bir kumpanyaya itâ ve ihsan buyurabilecektir ve bu kumpanya yine cedide gaz fabrikası için kumpanya-i atika tarafından iştirâ kılınmış olan yerleri menâfi-i umumiyeye için alınacak arazi nizamına tevfiken alınmış olduğu bahalarıyla ve yapılmış olan binaları ehl-i hibrenin takdir ideceği esmân ile ahz ve iştirâ idecektir.

Onuncu Madde- Müddet-i imtiyazıyyenin yirmi senesi mürur itdikten sonra kumpanya taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeye temettüatından yüzde beş itâ idecek ve kırk sene müddet-i imtiyazıyye inkizâ-pezir oldukda tekrar imtiyaz itâ buyurulur ise yüzde on virecektir. Eğer imtiyaz ref ve ilga olunur ise kumpanya sair imtiyazsız sanat icra idenler zümresine dahil olacaktır.

Onbirinci Madde- İşbu mukavelenâme ahkâmının suret-i icrası hakkında tarafeynden bazı ihtilâfat zuhur itdiği takdirde iki nefer hakim marifetiyle fasl ve rüyet olunacaktır. Reyleri tevafuk itmediği suretde bu hakimler bir üçüncü hakim intihab ve tayin ideceklerdir.

Onikinci Madde- Kumpanya işbu imtiyazı saltanat-ı seniyyeden tahsil-i ruhsat itmeksizin aherine satamayacak ve kumpanya tarafından sart-ı mukarreri ilga olunarak imtiyaz ferman-ı âlîsi der-dest olunmadıkça işbu mukavelenin hükmü mer'î olamayacağından ber-vechle ameliyata şüru olunmayacak ve şüru olunduğu halde kat'a tanılmayacaktır.

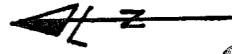
fi 23 N sene 75

NEYZAT GÜMÜŞ, 1992

1890 YILINDA AYDIN VİLAYETİ'NİN MADENCİLİK VE SANAYİ DURUMU

Madenler		Sanayi Kuruluşları	
● Nahiyeye Merkezi	○ Zimpara	▲ Un Fabrikası	▲ Kereste Fabrikası
● Kaza Merkezi	○ Linyit	▲ Ekmek Fabrikası	▲ Demir, Madeni eş. Fab.
● Sancak Merkezi	○ Gümüştü Kurşun	▲ Meyanbalı Fabrikası	▲ Deri Fabrikası
● Demiryolu	○ Miknatıs	▲ Yağ Fabrikası	▲ Buz Fabrikası
— Esyükselti Eğrileri 500m aralıkla geçirilmiştir.	○ Krom	▲ İplik Fabrikası	▲ İpeki Dokuma (Eide)
— Göller	○ Antimuan	▲ Çiçir (pamuk iş.) Fab.	▲ Kılıcı Dokuma (Eide)
	○ Çinko	▲ Tütün İşleme Fab.	▲ Halı Dokuma (Eide)
		▲ İki ve Alkol Fab.	▲ Yünü Dokuma (Eide)

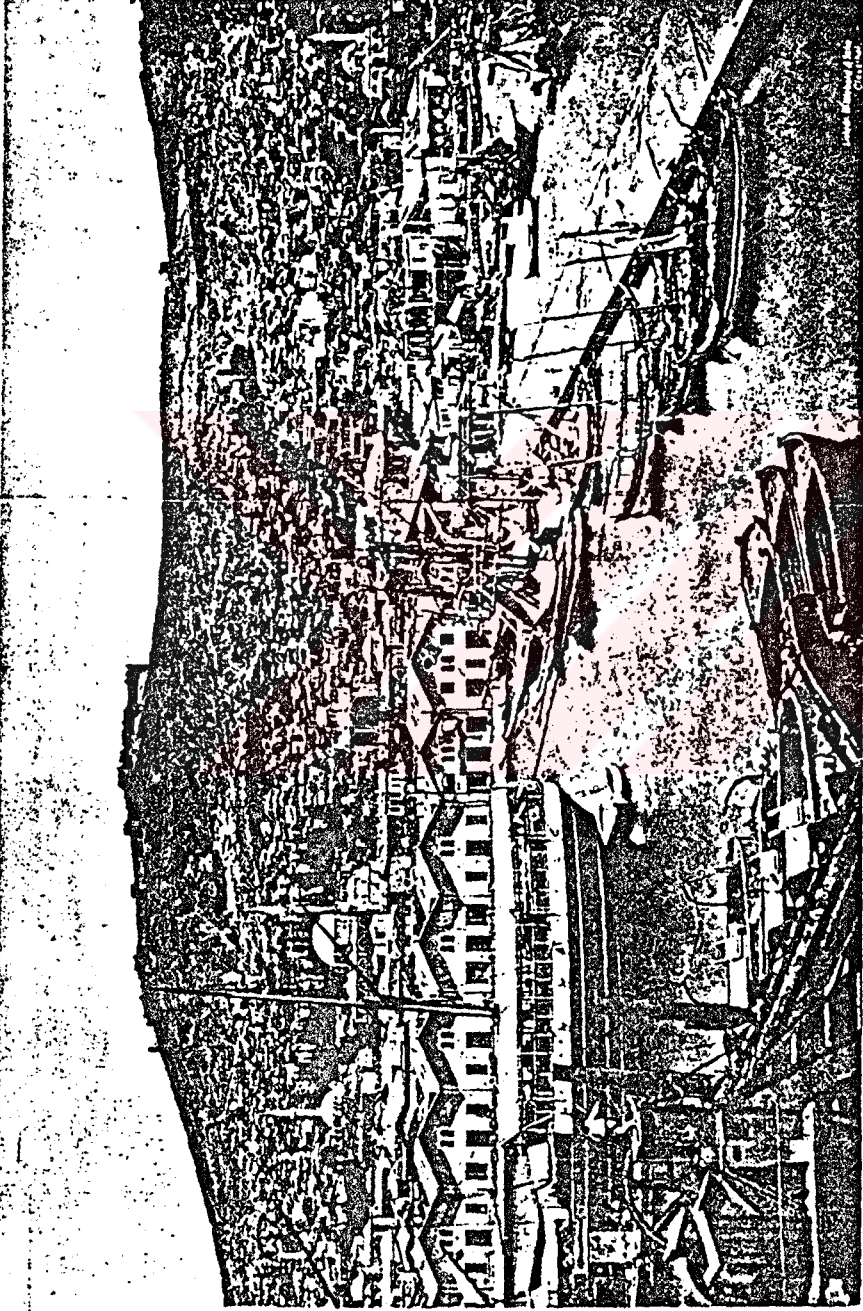

0 15 30 km.

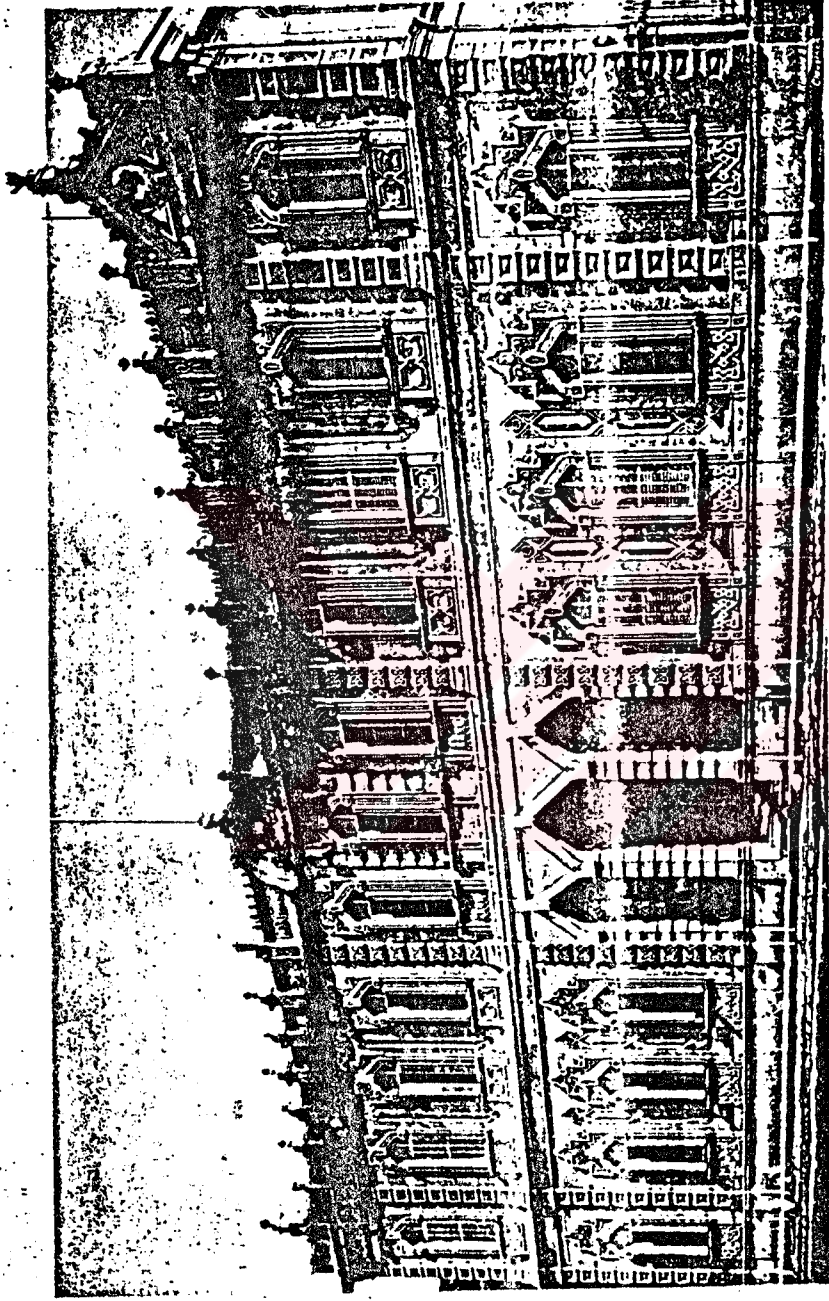
آزمير رحمتينك كسابووط لائمه نسدانالان رنجي

izmir rihtiminin Pasaport Dairesi'nden alınan resmi

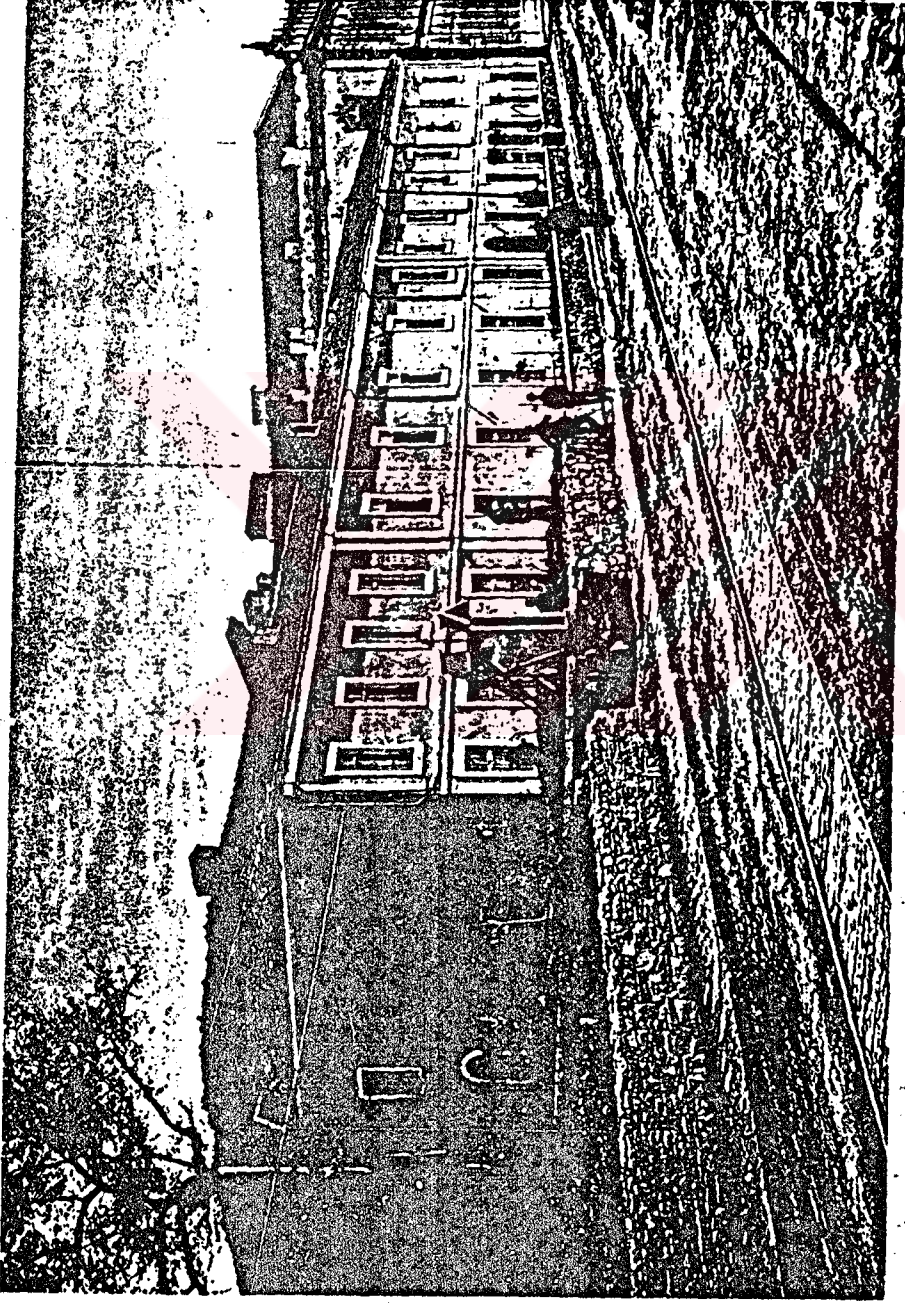
ازمير رڤھتلك دائره رسومات قارشوسنه قضاواقو يدن بر قسمنيدر
لاخل شهرلك برجهتنى وقيداقه قلعهرينى دىنى كوستانر

Izmir rıhtımının Daire-i Rüsumat karşısına tesadüf iden kısmıdır
Dahil-i şehrin bir cihetini ve Kadife kalesini dahi gösterir

قرانتینه واقع حیدرآباد ضلع

Karantina 'da vâki Hamidiye Mekteb-i Sanayi 'i

قرانتینا، واقع حمیدیه مکتب صنایعدا شکی ناسی ولوب ایوی مسافرخانه
زنجیبا تخاذا اولمشدور

Karantina'da vâki Hamidiye Mekteb-i Sanayi'nin eski binası olub
el-yevm misafirhâne-i zenciyye ittihaz olunmuşdur

KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA

A) YAYINLANMAMIŞ KAYNAKLAR

- 1- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Ayniyat Defterleri*
- 2- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Bâb-ı Âli Evrâk Odası, Vilâyetler, Gelen-Giden Defterleri*
- 3- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Askerî Tasnifi*
- 4- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Belediye Tasnifi*
- 5- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Darphâne Tasnifi*
- 6- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Hariciye Tasnifi*
- 7- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-İktisat Tasnifi*
- 8- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Nâfia Tasnifi*
- 9- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Zaptiye Tasnifi*
- 10- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Divân-ı Hümâyun İmtiyaz Defterleri*
- 11- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Divân-ı Hümâyun Mukavelât Defterleri*
- 12- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Divân-ı Hümâyun Mukavelenâme Defterleri*
- 13- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Fekete Tasnifi*
- 14- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Hazine-i Hassa Defterleri*
- 15- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Ibn-ül Emin Umur-ı Nâfia Tasnifi*
- 16- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *İrade-Dahiliye Tasnifi*
- 17- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *İrade-Hariciye Tasnifi*
- 18- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *İrade-Meclis-i Mahsus Tasnifi*
- 19- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *İrade, Meclis-i Vâlâ Tasnifi*
- 20- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *İrade, Mesâil-i Mühimmeler Tasnifi*
- 21- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi,*

- 22- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri Tasnifi*
- 23- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Yıldız, Esâs Evrâk Tasnifi*
- 24- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi, *Yıldız, Sadaret Resmî Maruzat Tasnifi*
- 25- *İzmir Şerhiye Sicilleri, 2-51 Numaralar Arasındaki Kassam Defterleri*

B) YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

- 26- *Ahenk* Gazetesi, İzmir
- 27- *Aydın Salnameleri,*
- 28- *Dûstur, Tertib-i Evvel,*
- 29- *Hizmet* Gazetesi, İzmir
- 30- *İhsaiyyat-ı Maliyye 1325* , İstanbul 1327(1909)
- 31- *İzmir* Gazetesi
- 32- *İzmir Vilâyeti Sâlnâmesi, 1927/28*
- 33- *İzmir Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistikleri 1317/18 (1901/2)*
- 34- *Mecmua-i Mukavelât,*
- 35- *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*
- 36- *Nevsâl-i İktisad*
- 37- *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*
- 38- *Salnâme-i Devlet-i Aliyye,*
- 39- *Sây ü Amel*
- 40- *Takvim-i Vahayi*
- 41- *Tasvir-i Efkâr*
- 42- *Tercüman-ı Ahvâl*

C) ARAŞTIRMALAR

- 43- Abdurrahman Şeref; *Tarih Musahabeleri* (Sad. E.Koray), Ankara 1985
- 44- Ahmed Mithad; *Ekonomi Politik*, İstanbul 1880
- 45- Akarlı, Engin; "Toplum Tarihçiliğinde Yöntem Sorunları: Bir Eleştiri" *Toplum ve Bilim*, 31/39, İstanbul 1987
- 46- Aktepe, Münir; "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, Sayı:25, İstanbul 1971

- 47-Alageyik, Ömer; "Türkiye de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *ISOD*, Sayı:16, İstanbul 1967
- 48-Andrea, J-Timoni; *G-Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne de l'Anatolie etc.*, Smyrne 1894
- 49-Arıkan, Zeki;"İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum*, Sayı:49, İstanbul 1988
- 50-Arıkan, Zeki;"İzmirde İlk Kooperatifleşme Çabaları" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir 1989
- 51-Arıkan, Zeki;"Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar(Memnu Meta)", *Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991
- 52-Aron, Raymond; *Sanayi Toplumu* (Çev A.O.Güner),İstanbul 1975
- 53-Atalay, Beşir; *Sanayileşme ve Sosyal Değişme*, Ankara 1983
- 54-Aybar , Celal; *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara 1939
- 55-Bağış, Ali İhsan; *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler*, Ankara 1983
- 56-Barkan, Ömer Lütfü; *Türkiye de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980
- 57-Baykara, Tuncer; *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974
- 58-Berkes, Niyazi; "Türkiye de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye de Okutulan İktisat Üzerine* (Der.F.Gürün), Ankara 1972
- 59-Beyru, Rauf; *18.ve 19.Yüzyıllarda İzmir*, İzmir 1973
- 60-Bilget, Adnan; *Son Yüzyılda İzmir, 1849-1949*, İzmir 1949
- 61-Braudel,Fernand; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1 (Çev. M.A.Kılıçbay) İstanbul 1989
- 62-Bryce, Maurice D; *Sınâi Kalkınma* (Çev.C.Sökmen) İstanbul 1971
- 63-Cemal Nadir; *İzmir Rehberi*, İstanbul 1926
- 64-Cezar, Yavuz; "19.Yüzyılda Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ..." *Toplum ve Ekonomi*, Sayı:1, İstanbul 1991
- 65-Cezar, Yavuz; *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986
- 66-Clark, Edward C.; "Osmanlı Sanayi Devrimi"(Çev.Y.Cezar), *BTTD*, C XIV, Sayı:82-84, İstanbul 1976
- 67-Çavdar, Tefik; *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970
- 68-Dalsar, Fahri ; *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960
- 69-Davies, Ralph; "Levant Bölgesinde İngiliz Ticareti,1580-1780" *Osmanlı Tarih Arşivi* , C.1, Sayı:1, İstanbul 1977
- 70-Eldem, Vedat; *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970
- 71-Emecen, Feridun; "XVI.Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İlaşesi için Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat" *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* , İstanbul 1989

- 72-Emil, Birol; *Mizancı Murad Bey:Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979
- 73-[Ergin], Osman Nuri; *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C.I, İstanbul 1922
- 74-Ergin, Osman Nuri; *Türkiye Maarif Tarihi*, C.I-II, İstanbul 1977
- 75-Erişçi, Lütfi; *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul 1951
- 76-Ersoy, Osman; *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963
- 77-Fardhoulis, Panachiotis; *Indicateur Français des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne et Anatolie*, Smyrne 1900
- 78-Faroqhi, Suraiya; *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984
- 79-Fındıkoğlu, Z.Fahri; *Türkiye de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul 1946
- 80-Gavril, Arhangelos; *Anadolu-Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü*, İstanbul 1909
- 81-Genç, Mehmet; "18.yüzyılda Osmanlı Sanayi" *Toplum ve Ekonomi*, Sayı:2, İstanbul 1991
- 82-Genç,Mehmet;"Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 1989*, Ankara 1990
- 83-Genç, Mehmet; "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Yay.O.Okıyar),Ankara 1975
- 84-Georgiades, Démitrius; *Smyrne et l'Asie Mineure au Point de Vue Économique et Commerciale*, Paris 1885
- 85-Giz, Adnan; "İslah-ı Sanayi Komisyonu" *İSOD*, Sayı:33, İstanbul 1968
- 86-Giz, Adnan; "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü" *İSOD*, Sayı:34, İstanbul 1968
- 87-Giz, Adnan; "1863 İstanbul Sergisi" *İSOD*, Sayı:28, İstanbul 1968
- 88-Giz, Adnan; "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri" *İSOD*, Sayı:18, İstanbul 1967
- 89-Giz, Adnan; "İslimye Çuha Fabrikası", *İSOD*, Sayı:27, İstanbul 1968
- 90-Giz, Adnan; "İstanbul da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İSOD*, Sayı:35, İstanbul 1969
- 91-Goffman, Daniel; *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Washington 1990
- 92-Gouffier, C.C; *Voyage pittoresque Dans l'Empire Ottoman en Grece dans la Troade*, Paris 1842
- 93-H. Vasıf; *Sanayimizin Esbâb-ı İnhitâtı ve Terakkisi Çareleri*, İstanbul, tarihsiz
- 94-Heaton, Herbert; *Avrupa İktisat Tarihi*, II, (Çev. M.A.Kılıçbay-O.Aydoğmuş), Ankara 1985
- 95-Issawi, C.; "Wages in Turkey : 1850-1914", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980
- 96-İlgürel, Mücteba; "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989

- 97-İlhami Nafiz; "Şeker Sanayimiz" 1930 Sanayi Kongresi, İstanbul 1931
- 98-İnalçık, Halil;"Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere"; *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979/80 Özel Sayısı, Ankara 1981
- 99-Kahya, Esin; "Türkiye'de İlk Demiryolları"*Belleten*, Sayı:202, Ankara 1988
- 100-Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 4.bs. Ankara 1988
- 101-Kaynak, Muhteşem; "Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları", 1885-1985 *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı*, İzmir 1986
- 102-Kıray, Mübaccel; *Örgütlemeyen Kent*, Ankara 1972
- 103-Kodaman, Bayram; "Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri ", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)*, Ankara 1980
- 104-Köhnen, Gerhard; *Dünya Ekonomi Tarihi* (Çev.T.Akoğlu), İstanbul 1965
- 105- Kumbaracıbaşı, Onur; *Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi*, Ankara 1976
- 106-Kurdakul, Necdet; "Mehmet Sadık Rifat Paşa" *Tarih ve Toplum*, Sayı:71, İstanbul 1989
- 107-Kurdakul, Necdet; *Osmanlı Devletinde Ticaret Andlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981
- 108-Kurmuş, Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974
- 109-Küçükömer, İdris; *Düzenin Yabancılaşması* , 2.bs.,İstanbul 1989
- 110-Küey, Ahmet; *Borsa Ansiklopedisi*, İzmir 1987
- 111-Kütükoğlu, Mübahat; "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı"; *Tarih Dergisi* , Sayı:32, İstanbul 1979
- 112-Kütükoğlu, Mübahat; "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü" 1885-1985 *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı*, İzmir 1986
- 113-Kütükoğlu, Mübahat; "Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II,(1838-1850) İstanbul 1976
- 114-Lindau, Paul;"1900'lerde İzmir", (Çev. S.Ünlü), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1985, İstanbul
- 115-Maliye Tetkik Kurulu; *Osmanlı İmparatorluğunda XIX.Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret*, Ankara 1970
- 116- Morel, Eugene; *Türkiye ve Reformları*, (Çev.S.Belli)- İstanbul 1984
- 117-Nebioğlu, Osman; *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1986
- 118-Novıçev, A.D.; *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi* (Çev.N.Dinçer), Ankara 1979
- 119-Oğuz, Orhan; *Genel İktisat Teorisi*, Eskişehir 1963
- 120-Okurer, Mehmet; *İzmir, Kuruluştan Kurtuluşa*, İzmir 1970
- 121-Orhonlu, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (Der.S.Özbaran), İzmir 1984

- 122-Ortaylı, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2.bs.,istanbul 1987
- 123-Ortaylı, İlber; *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği"*, İstanbul 1985
- 124-Ökçün, Gündüz; "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin Yüzyılı*, İzmir 1986
- 125-Ökçün, Gündüz(Sad.); *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara 1971
- 126-Önsoy, Rifat; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988
- 127-Özbaran, Salih; "XVI.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğun'da İltizam". *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 1989*, Ankara 1990
- 128-Özkaya, Yücel; *XVIII.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985
- 129-Pamuk, Şevket; "Kapitalist Dünya Ekonomisine Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", *ODTÜ Gelişme Dergisi 1979/80 Özel Sayısı*, Ankara 1981
- 130-Pamuk, Şevket; *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara 1984
- 131-Pamuk, Şevket; *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İstanbul 1988
- 132-Panzac, Daniel; "XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", (Çev.S.Yılmaz), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir 1989
- 133-Quataert, Donald; *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş(1881-1908)*, Ankara 1987
- 134-Rathmann, Lothar; *Berlin-Bağdat Alman EmperyalizmininTürkiye'ye Giriş* (Çev.R.Zarakoğlu), İstanbul 1982
- 135-Reşat; "İpekli Mensucat Sanayimiz" *1930 Sanayi Kongresi*, İstanbul 1931
- 136-Rougon, F.; *Smyrne Situation Commerciale et Economique*, Paris 1892
- 137-Sakızlı Ohannes; *İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul 1881
- 138-Sarc, Ömer Celal; "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940
- 139- Salih Zeki ; *Ziraat ve Ticaret Muhtırası*, İstanbul 1926
- 140 Sayar, Ahmet Güneri ; *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986
- 141- Scherzer, Charles De ; *La Province de Smyrne*, Vienne 1873,
- 142- Sertoğlu, Mithat ; "VI. Asırda İzmir" *BTTD*, C.XVI, İstanbul 1977
- 143-Seyfi, Ali Rıza; "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komediisi" *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1939
- 144- Slars, F. ; *İzmir Hakkında Tetkikat* (Çev. Arapzade Cevdet) İzmir 1932
- 145- Sungu, İhsan; "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940
- 146- Sürgevil, Sabri ; *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası*, İzmir 1984, Ege Üniv. Basılmamış doktora tezi.

- 147- [Şanda], Hüseyin Avni ; *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul 1932
- 148- Şanda, Hüseyin Avni; *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul 1962
- 149- Şinasi; *Makaleler* (Haz.F.A.Tansel), Ankara 1960
- 150-Tatar, Tevfik; *İşletmelerde Üretim Yönetimi ve Teknikleri*, Ankara 1973
- 151-Tekeli, İlhan ; "Anadolu"daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 9/10, İstanbul 1980
- 152-Toprak, Zafer;"Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V. İstanbul 1985
- 153-Toprak, Zafer;"Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V. İstanbul 1985
- 154-Toprak, Zafer ; *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara 1982
- 155-Tuğlacı, Pars; *Okyanus, Ansiklopedik Sözlük*, C.I, İstanbul 1971
- 156-Tunçdilek, Necdet ; *Dünya Nüfus Dinamiği*, İstanbul 1988
- 157-Turhan, Mümtaz ; *Garplılaştırmanın Neresindeyiz?* İstanbul 1974
- 158-Tümertekin, Erol ; *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul 1984
- 159-Türkofis ; *l'Industrie Minière de la Turquie*, İstanbul 1935
- 160-Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938
- 161-Uluçay, Çağatay ; *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942
- 162 -Unat, Faik Reşit; *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964
- 163-Uşaklıgil, Halit Ziya; *Kırk Yıl* (Haz.Ş.Kutlu), İstanbul 1987
- 164-Ülker, Necmi ; "Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1982
- 165-Xavier, M.; *Impressions et Souvenirs d'un Voyageur Chrétien*, Tours 1898
- 166-Varlık, Bülent- *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976
- 167-Vimercati, Césare ; *Voyage à Constantinople et en Egypte, 1848/49*, Paris 1852
- 168-Yerasimos, Stefanos ; *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Çev. B.Kuzucu), Ankara 1977
- 169-Yetkin, Sabri ; *1903-1908 Tarihli Kassam Siciline Göre İzmir*, İzmir 1991, D.E.Ü. Basılmamış yüksek lisans tezi.